

The Hungarian Language
Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor

DEZSŐ JUHÁSZ

Editors

TAMÁS FARKAS, MARIANN SLÍZ

Technical editor

PANNA SZABÓ

Editorial Board

**JUDIT BÓNA, TAMÁS FORGÁCS,
KÁROLY GERSTNER, ISTVÁN HOFFMANN, LÁSZLÓ HONTI,
JENŐ KISS, PÉTER SIPTÁR, ANDRÁS ZOLTÁN**

Advisory Board

**SUSAN GAL (USA), DANILO GHENO (I), RIHO GRÜNTAL (FIN),
VALENTIN GUSEV (RU), JÁNOS PÉNTEK (RO),
MAREK STACHOWSKI (PL), EBERHARD WINKLER (D)**

CONTENTS

SÓLYOM, RÉKA: Metaphors at the intersection of colloquial and technical language use	129
SCHIRM, ANITA: The charm of clownish head rhymes: Alliteration as a manipulation mechanism	142
CSER, ANDRÁS: Long palatal vowels in Sylvester's dialect: Sound change and paradigmatic effects	155
FORGÁCS, TAMÁS: Idioms and proverbs in the letter addressed to Gedeon Bohógyi in Felelet a Mondolatra	170
E t y m o l o g i e s. TÓTH, ENDRE: On the origin of the ethnonym <i>tót</i> . – BÜKY, LÁSZLÓ: <i>Orcapohár</i> . – MOLNÁR, ZOLTÁN MIKLÓS: New contributions to the problem area of the noun <i>leh(e)</i> 'breath'	196
S p o k e n H u n g a r i a n. KISS, JENŐ: New tasks in Hungarian dialectology	205
T h e h i s t o r y o f l i n g u i s t i c s. CSONTOS, SÁRA: Instead of myths: The relationship between Gábor Bálint and the Academy. – PLÉH, CSABA: Commemorating Derek Bickerton (1926–2018)	208
R e v i e w s. ZOLTÁN, ANDRÁS: Marek Stachowski, Turkologia, etymologia i ja (Wspomnienia wybrane) [Turkology, etymology, and me (Selected recollections)]	222
S o c i e t y n e w s. FARKAS, TAMÁS: The Annual General Meeting of the Society of Hungarian Linguistics closing the year 2025. – JANURIK, TAMÁS: Péter Simoncsics is 80. – P. KOCSIS, RÉKA: Haader Lea is 80	225
D a t a f r o m t h e h i s t o r y o f H u n g a r i a n. SURÁNYI, ANNA: Dictated letters of Tamás Nádasdy and Orsolya Kanizsai	234
L e t t e r s t o t h e e d i t o r. NAGY, L. JÁNOS: The spelling contest winner comes from Hévíz	255
C o n t r i b u t o r s	256



MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

ALAPÍTVÁ: 1904-BEN

122.
ÉVFOLYAM

2026.
2. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST

Felelős szerkesztő
JUHÁSZ DEZSŐ

Szerkesztők
FARKAS TAMÁS, SLÍZ MARIANN

Technikai szerkesztő
SZABÓ PANNA

Szerkesztőbizottság
**BÓNA JUDIT, FORGÁCS TAMÁS,
GERSTNER KÁROLY, HOFFMANN ISTVÁN, HONTI LÁSZLÓ,
KISS JENŐ, SIPTÁR PÉTER, ZOLTÁN ANDRÁS**

Nemzetközi tanácsadó testület
**SUSAN GAL (USA), DANILO GHENO (I), RIHO GRÜNTHAL (FIN),
VALENTYIN GUSZEV (RU), PÉNTEK JÁNOS (RO),
MAREK STACHOWSKI (PL), EBERHARD WINKLER (D)**

TARTALOM

SÓLYOM RÉKA: Metaforák a köznyelvi és szaknyelvi nyelvhasználat „metszéspontjában”	129	
SCHIRM ANITA: Bohókás betűrímekek bűbája. Az alliteráció mint mágikus manipulációs mechanizmus	142	
CSER ANDRÁS: Hosszú palatális magánhangzók Sylvester János nyelvváltoztatásban: hangváltások és paradigmatis hatások	155	
FORGÁCS TAMÁS: Szólások és közmondások a Felelet a Mondolatra Bohógyi Gedeonhoz címzett levelében	170	
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. TÓTH ENDRE: A <i>tót</i> népnév eredetéhez. – BÜKY LÁSZLÓ: <i>Orcapohár</i> . – MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS: Újabb adalékok a <i>leh(e)</i> 'lehelet' főnév kérdésköréhez		196
É l ő n y e l v. KISS JENŐ: Újabb teendők a magyar dialektológiában	205	
T u d o m á n y t ö r t é n e t. CSONTOS SÁRA: Mítoszok helyett – Szentkatolnai Bálint és az Akadémia viszonya. – PLÉH CSABA: Emlékezés Derek Bickertonra (1926–2018)	208	
S z e m l e. ZOLTÁN ANDRÁS: Marek Stachowski, Turkologia, etymologia i ja (Wspomnienia wybrane)	222	
T á r s a s á g i ü g y e k. FARKAS TAMÁS: A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2025. évet záró közgyűlése. – JANURIK TAMÁS: Simoncsics Péter 80 éves. – P. KOC SIS RÉKA: Haader Lea 80 éves	225	
N y e l v t ö r t é n e t i a d a t o k. SURÁNYI ANNA: Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya diktált levelei	234	
L e v é l s z e k r é n y. NAGY L. JÁNOS: Hévízi helyesíró győzött Gyulán	255	
S z á m u n k s z e r z ő i	256	

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Juhász Dezső elnök* címére (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A) kell küldeni. – Az évi tagsági díj 6000 Ft, nyugdíjasoknak 4000 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 2000 Ft. Pártolói tagdíj 10 000 Ft. – A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, III. em. 337. szoba), vagy befizethetők a Társaság **Erste Bank 11991102–02102971 számú csekk számlájára**. A Társaság köszönettel fogadja a személyi jövedelemadó 1%-ára tett felajánlásokat; **adószám: 19007665-1-42**.

Félfogadási idő: kedd (a felolvasó ülések előtt): 14–16.30, csütörtök: 10–12 óráig. Telefon (félfogadási időben): +36-1-485-5200/5121 mellék. Honlap: www.mnyt.hu, imél: tarsasag@mnyt.hu.

EGYÉB TUDNIVALÓK

A Magyar Nyelv kiadója a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Felelős kiadó: a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke. A szerkesztőség címe: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, II. em. 241. Szerkesztőségi munkatárs: Havasi Zsuzsanna.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága, 1089 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, imélben: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: +36-80-444-444. • Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Dísz tér 3., tel./fax: 201-8891, imél: batthyany@kultur-press.hu). • Éves mutató és tördelés: Szabó Panna. Készült a START Nonprofit Kft. Nyírségi Nyomda üzemében. Felelős vezető: Balogh Zoltán vezérigazgató. **A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: a 2021/3. számig: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv>, a 2021/4. számtól: <http://ojs.elte.hu/magyarnyelv>. Ímélcímünk: juhasz.dezso@btk.elte.hu.**

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Society of Hungarian Linguistics*, Budapest, Múzeum krt. 4/A, H-1088 Hungary. E-mail: juhasz.dezso@btk.elte.hu. Web: <http://ojs.elte.hu/magyarnyelv>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága. Subscriptions accepted by newspaper carriers, and in the Magyar Posta Zrt. office: 1089 Budapest, Orczy tér 1. E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu. Distributed outside Hungary by Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Dísz tér 3., tel./fax: +36-1-201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu).

**Folyóiratunk állandó támogatója
az MTA Könyv- és Folyóirat-kiadó Bizottsága.**

**Folyóiratunknak ezt a számát
támogatta:**



**Petőfi
Kulturális
Ügynökség**

ISSN 0025–0228 (nyomtatott)

HU ISSN 1588–1210 (online)

Metaforák

a köznyelvi és a szaknyelvi nyelvhasználat metszéspontjában*

1. Bevezetés. A tanulmány a metafora jelenségét, megjelenési formáit vizsgálja egy szaknyelvi területen: a minőségügy magyar szaknyelvében megjelenő terminusok szemantikai szerkezetében. A téma aktualitását, relevanciáját az adja, hogy a szaknyelvi metaforák mint a jelentéskiterjesztés (vö. TOLCSVAI NAGY 2017: 255) módjai elősegítik a megértést, a befogadást, az egyértelműséget. RITA TEMMERMAN megállapítása szerint a metafora- és metonímiahasználat a szaknyelvi kommunikációban is eredményesen támogatja a megértési folyamatokat (TEMMERMAN 2002: 211); a metaforák gyakori jelenléte a szaknyelvi terminusokban (SÓLYOM 2020a: 48–51) is ezt a megállapítást igazolja.

Megfigyelhető, hogy egy-egy szaknyelvi szöveg (pl. szabvány, törvény, rendelet, direktíva, termékleírás) metaforikus kifejezései is tipikus csoportokat alkotnak attól függően, hogy milyen témakörhöz kapcsolódnak. Például a jogi öszszegegyeztetetőség témakörében gyakran megjelennek a zenei forrástartományú metaforikus kifejezések (*harmonizált szabvány*).

A jelen kutatás célja a fentiek értelmében olyan metaforák azonosítása és bemutatása, valamint a hozzájuk kapcsolódó metaforikus kifejezések elemzése, amelyek a minőségügy magyar szaknyelvében jelennek meg. A vizsgálat indokoltságát és aktualitását az adja, hogy segítségével bemutathatóvá válik azoknak az alapvető minőségügyi terminusoknak a metaforikussága, amelyek – az elemzett szabvány tematikájának értelmében – fontos szerepet töltenek be a minőségüggyel foglalkozó szakemberek szaknyelvi nyelvhasználatában. Feltételezhető, hogy a szakemberek (mérnökök, auditorok, hallgatók) előzetes ismeretekkel rendelkeznek a területtel kapcsolatban; erre az előzetes tudásra építve nyújt számukra segítséget a szabvány. Tény ugyanakkor, hogy tapasztalattól függetlenül az említett szakemberek is különböző mélységű ismeretekkel rendelkezhetnek a témával kapcsolatban, ezért is alapvető fontosságú számukra a jelen tanulmányban elemzett szabvány.

* A tanulmány a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2025. március 25-ei felolvasóülésén elhangzott előadás alapján készült. A szerző köszöni a tanulmány két lektorának hasznos észrevételeit, javaslatait.

2. Az elemzés korpusza, módszerei, céljai; kutatási kérdések. A jelen tanulmány egy magyar nyelvű minőségügyi szakszöveget, az MSZ EN ISO 9000:2015 szabvány szövegét elemzi. Korábbi minőségügyi szakszövegeken történt már hasonló elemzés (l. pl. SÓLYOM 2020a, 2020b), de e szabvány szövegének ilyen jellegű vizsgálatára még nem került sor. Alapvető fontosságú szabványról van szó, amelynek címe: Minőségirányítási rendszerek. Alapok és szótár (Quality Management Systems. Fundamentals and Vocabulary). Ez a szabvány alapvető információkat és definíciókat tartalmaz a minőségügy témaköréből; a minőségügyi rendszerek bemutatásán túl szótárként is működik, tehát a területtel foglalkozó szakemberek számára lehetőséget biztosít a kapcsolódó szaknyelvi terminusok jelentésének tisztázására. Mint a BALOGH–FÖLDESI Szerzőpáros megállapítja: „A minőségügy területén előforduló általános terminusok meghatározásainak döntő többségét az ISO 9000 szabványsorozat első tagja, az ISO 9000:2005 [1] szabvány (magyar változata az MSZ EN ISO 9000:2005 [2] szabvány) foglalja össze” (BALOGH–FÖLDESI 2008: 244). Ennek a szabványnak a frissített változata a 2015-ben kiadott verzió, amelyet a jelen tanulmány elemez. Az elemzett szabvány 3 nagy fejezetből áll, ezek a következők: 1. Alkalmazási terület, 2. Alapvető fogalmak és minőségirányítási alapelvek, 3. Szakkifejezések és meghatározásuk. Kapcsolódik a dokumentumhoz továbbá Melléklet, Irodalomjegyzék és A szakkifejezések betűrendes mutatója is. A dokumentum összesen 56 oldalas.

A szabványt a minőségügyben dolgozó szakemberek: mérnökök, ellenőrök folyamatosan használják. A nyelvészeti elemzés során a szabvány szövegéből ugyanakkor összefüggő, hosszabb szövegrészek idézésére nem kerül sor: az elemzés kifejezetten a metaforikus terminusok gyűjtésére és áttekintésére koncentrál.

A gyűjtés módszere a következő volt. A első lépésben sor került a metaforikus kifejezések keresésére és azonosítására. A PRAGGLEJAZ GROUP által kidolgozott MIP-módszer (metaphor identification procedure) segítségével (PRAGGLEJAZ GROUP 2007) történt meg a metaforikus kifejezések azonosítása. Ez a következőképpen zajlott: a szöveg szoros olvasása során megtörtént 1. a szöveg általános megértése; 2. a szövegben fellelhető lexikai egységek azonosítása; 3. ezen egységek tanulmányozása az adott kontextusban; 4. annak megállapítása, hogy az egyes egységek alapjelentésükben vagy attól eltérő (átvitt értelmű) jelentésben szerepelnek-e a szabvány szövegében (PRAGGLEJAZ GROUP 2007: 3). Utóbbi esetben sor került annak vizsgálatára, hogy milyen jellegű ez az eltérés a jelentéskiterjesztés (TOLCSVAI NAGY 2017: 255) módját tekintve. A metaforikusnak bizonyuló kifejezéseket ezután Excel-táblázatban, a szabvány alfejezeteinek megfelelően csoportosítva gyűjtöttük. Második lépésben történt meg a gyűjtött terminusok kategorizálása: e folyamat során a metaforák forrástartományainak megállapítása volt a cél az egyes metaforikus kifejezések esetében. Miután megtörtént a forrástartományok megállapítása, harmadik lépésben került sor a kódolásra, amelynek során a különböző forrástartományú kifejezések más-más szinkódot kaptak. Elmondható, hogy nagyon kevés átfedés volt tapasztalható, markánsan elkülönültek az egyes forrástartomány-típusok a korpuszban. Végül negyedik lépésben történt meg az egyes típusokba tartozó metaforikus kifejezések

számszerűsítése: ebben a lépésben végeztük el az egyes fogalmimetafora-típusok megszámlolását, illetve egymáshoz való arányuk vizsgálatát.

A minőségügy, illetve a jogi szaknyelv témakörében végzett korábbi kutatások (l. pl. SÓLYOM 2020a, 2020b, 2023) kimutatták, hogy az IRÁNYOK, ÉPÜLETEK, ERŐK¹ forrástartományú metaforákból sok megtalálható ezekben a szövegekben, valamint megszemélyesítésekre (főként igei és főnévi metaforákra) is gyakran lehet példákat találni. Feltételeztük tehát, hogy a jelen kutatásban vizsgált szabvány szövegében is megtalálhatók lesznek ezek a metaforatípusok. A kérdés az, hogy milyen mennyiségben és arányban, illetve szintén felmerült az a kérdés, hogy megjelennek-e további metaforatípusok az elemzett szakszövegben.

A jelen kutatás célja a fentiek értelmében tehát azoknak a fogalmi metaforáknak és a hozzájuk kapcsolódó metaforikus kifejezéseknek a bemutatása, amelyek az elemzett szabvány szövegében jelennek meg.

3. Az elemzések elméleti kerete. Az elemzések elméleti alapját a kognitív metaforaelmélet, elsősorban a GEORGE LAKOFF – MARK JOHNSON szerzőpáros nevéhez kötődő fogalmimetafora-elmélet adja (LAKOFF–JOHNSON 1980). A gyűjtött terminusok csoportosítására és jellemzésére az ebben az elméletben leírtak alapján kerül sor (l. még KÖVECSES 2005, 2015; TOLCSVAI NAGY 2013: 208–227).

LAKOFF és JOHNSON fentebb említett munkájukban többek között megállapítják, hogy 1. a metafora elsősorban a fogalmak, és nem a szavak jellemző tulajdonsága; 2. a metafora funkciója az, hogy segítse bizonyos fogalmak megértését, és ne csupán művészi vagy esztétikai célokat szolgáljon; 3. a metafora nem egy főleg díszítőeszköz, hanem az emberi gondolkodásnak és megértésnek elengedhetetlen kelléke (KÖVECSES 2005: 14).

A kognitív metaforaelméletben jól ismert tény, hogy e megközelítés úgy jellemzi a fogalmi metaforák létrejöttét, hogy a folyamat során egy fogalomhoz tartozó kifejezéseket egy másik fogalmi tartományhoz tartozó kifejezésekkel magyarázzunk (LAKOFF–JOHNSON 1980: 52). A metafora tehát ebben az elméleti keretben két fogalmi tartomány közötti megfelelés, leképezés eredményeképpen jön létre. Azt a fogalmi tartományt, ahonnan a metaforikus kifejezéseket merítjük, forrástartománynak, azt a tartományt pedig, amelynek a tartalmát a forrástartomány kifejezéseinek a segítségével magyarázzuk meg, céltartománynak nevezzük. Fontos, hogy teljes egyezés nincs a két tartomány között, a leképezés a forrás- és a céltartomány között mindig részleges.

A metaforakutatások során megállapíthatóvá váltak kimondottan gyakori forrástartományok, mint például AZ EMBERI TEST, EGÉSZSÉG ÉS BETEGSÉG, ÁLLATOK, NÖVÉNYEK, ÉPÜLETEK ÉS ÉPÍTKEZÉS, GÉPEK ÉS ESZKÖZÖK, SPORT ÉS JÁTÉKOK, PÉNZ ÉS ÜZLET, FŐZÉS ÉS ÉTELEK, HIDEG ÉS MELEG, VILÁGOSSÁG ÉS SÖTÉTSÉG, ERŐK, MOZGÁS ÉS IRÁNYOK (KÖVECSES 2005: 31–36). Mint látható, ezek a jelenségek olyan, a hétköznapi nyelvhasználó számára is jól ismert tárgyak,

¹ A fogalmi metaforákat a kognitív nyelvészeti szakirodalom hagyományának megfelelően kiskapitális betűtípussal jelölöm.

élőlények, folyamatok vagy elvont fogalmak, amelyeket várhatóan könnyen és zökkenőmentesen megértenek a befogadók.

Miért fontos mindez a szaknyelvi nyelvhasználatban? Ennek a kérdésnek a megválaszolását érdemes távolabbról kezdeni. A szaknyelvek történetének tárgyalása során KISS JENŐ több más szempont között kiemeli az alábbi három jellemzőt (KISS 2018: 350–351): 1. a szaknyelvek bővülése rendkívüli mértékben felgyorsult; 2. a modern információs társadalmakra jellemző az új fogalmak gyors és tömeges elterjedése; 3. a globalizációnak köszönhetően általánosan jellemző a nemzetközi méretű szaknyelvi szabványosítás (a szabványosításhoz l. még FÓRIS–BÖLCSKEI 2019), amelyek mind a terminológiai változásokkal kapcsolatban fogalmazznak meg tendenciákat.

A jelen kutatás szempontjából alapvető fontosságú a kérdés: milyen típusú metaforák és milyen formában jelennek meg a minőségügy magyar szaknyelvében? TERESA CABRÉ megállapítása alapján „a terminus formai vagy szemantikai szempontból nem különbözik a szavaktól; pragmatikai és kommunikatív egységként viszont eltér tőlük” (CABRÉ 1998: 81, idézi BÉRCES 2009: 1). FÓRIS ÁGOTA a terminust a következőképpen definiálja: „egy meghatározott tárgykörön belüli fogalmat jelölő lexéma, szám, jel vagy ezek kombinációja” (FÓRIS 2005: 37, idézi BÉRCES 2009: 2).

Az elemzés forrástartomány alapú csoportosítása követi azt az elvet, amely szerint a terminusok tanulmányozása során, a minőségügyi szaknyelv szókészletében történő elhelyezésük folyamatában alapvető fontosságú a rendszeralapúság, hiszen „minden fogalom valamilyen fogalomrendszerben létezik, az egyedi fogalmak leírása csak a teljes rendszer ismeretében lehetséges – ugyanígy az egyes fogalmakat jelölő terminusok megadása és leírása csak a fogalmi és a terminológiai rendszer segítségével oldható meg” – mutat rá FÓRIS ÁGOTA (2013: 167).

A t e r m i n u s a l k o t á s : ennek többféle szóalkotásmóddal létrejövő változatai természetes és szükséges megjelenési formák a szaknyelvekben. Mint FÓRIS ÁGOTA rámutat, az európai nyelvekben a nemzeti nyelvek szakszókincsének bővítése és rendszerezése iránti igény más-más időpontokban és módokon jelent meg. A magyar nyelv történetében a nyelvújítás időszaka, a 18–19. századi szóalkotások és szakszótárak megjelenése volt különösen fontos periódus. Bár a szaknyelvi neologizmusokkal szemben megfigyelhetők az olyan elvárások, mint például a szabatosság, az egyértelműség vagy a magyarosság, ezek a követelmények a valóságban nem mindig teljesülhetnek (FÓRIS 2010: 426; SÓLYOM 2020a: 22–23).

Tény viszont, hogy a felgyorsult szaknyelvi lexika bővüléséről és az új fogalmak gyors terjedéséről tett megjegyzések egybevágóan azoknak a terminológiai munkáknak a megállapításaival, amelyek hangsúlyozzák a kreativitás fontosságát a szaknyelvi terminusalkotásban (SÓLYOM 2019; TEMMERMAN – VAN CAMPENHOUDT 2014). A szakmai kommunikáció jellemzőinek jobb megismerése céljából a terminológiai vizsgálatok és a terminológiai munka egyaránt kiemelkedő jelentőségű; ezt „általában a szakmai kommunikáció megkönnyítésével indokolják, a terminust pragmatikai-kommunikatív egységnek tekintik, melyet egy meghatározott terület vagy tevékenység fogalmának jelölésére használnak” (CABRÉ 1998, idézi FÓRIS 2013: 164).

A szaknyelvi nyelvhasználatnak fontos része a közös tudás, mégpedig olyan értelemben, hogy az adott szakterületen birtokolt tudást közösen birtokolják a területen tevékenykedő szakemberek: „A közös tudás fogalma nem arra vonatkozik, hogy valamely csoport/társadalom tagjainak ugyanaz a tudásuk. A hangsúlyt a tudás közösen birtokolt voltára kell helyezni. [...] Egy szűkebb szakterületen belül tevékenykedő szakemberek közötti kommunikáció, akiknek a szakmai szintje azonos vagy hasonló, erősen specializálódott szabványosított szakzsargon használatán, egyezményeken alapul” (KURTÁN 2003: 32). Ennek a közös tudásnak a „mozgósítását” bizonyítják azok a szaknyelvi neologizmusok, amelyeket a minőségügyi mérnökök használnak a minőségügyi folyamatokról folytatott kommunikációjukban, és amelyek tipikus témakörök köré – úgymint nem megfelelő termékek kezelése, gyártóeszközök telepítése, gyártófolyamatok ellenőrzése – csoportosulnak (SÓLYOM 2020b: 76–77). Hasonló módon gyakran jelennek meg és szerves részét képezik a minőségügyi szaknyelv nyelvhasználatának a metaforikus terminusok is: amikor *alaphibá-ról*, *a minőségfunkció lebontásá-ról* vagy éppen *utazó etalon-ról* olvasunk egy minőségügyi szótárban (BALOGH–FÖLDESI 2003), egyértelműen azonosíthatók a fogalmimetafora-elméletből ismert, a hétköznapi nyelvhasználatban is gyakran megjelenő forrástartományok, úgymint az ÉPÜLET vagy az UTAZÁS (SÓLYOM 2020a: 73–74). Ezek a metaforikus kifejezések, amelyekből az elemzett szakterület terminológiájában számos megtalálható, nem pusztán kreatív vagy szórakoztató szándékkal jöttek létre, ellenkezőleg: fontos szerepük van abban, hogy az adott szaknyelv terminológiájának megértését, befogadását elősegítsék, beleértve ebbe a folyamatba a korábban már elterjedt, jól ismert terminusok befogadását csakúgy, mint az újonnan keletkező, a szakterület új entitásait megnevező neologizmusokét.

4. Elemzések. Az MSZ EN ISO 9000:2015 szabvány fő fogalmi metaforái, metaforikus kifejezései. A metaforikus kifejezések gyűjtése a korpuszból a fent leírt módon, szoros olvasással, majd Excel-táblázatban történő összegzéssel és kódolással történt. A kódolás segítségével lehetővé vált a szabvány magyar nyelvű szövegében megjelenő metaforikus kifejezések szisztematikus vizsgálata, különös tekintettel arra, hogy egy-egy metaforikus kifejezés mely nagyobb fogalmi metaforatípusba sorolható be. E besorolás alapját a metaforában megjelenő forrástartomány típusa adta meg. A metaforák céltartománya(i) a minőségügyi szabvány esetében jellemző módon a FOLYAMAT(OK), illetőleg az ezekhez a folyamatokhoz kapcsolódó, őket megvalósító vagy bennük szereplő entitások. Az elemzett szabvány esetében olyan, a gyártáshoz és az előállításához kapcsolódó folyamatok – és metonimikusan az ezekhez kapcsolódó (rész)területek – jelennek meg, amelyek elvont entitásokként, a szabvány céljaiként jelennek meg a szakszövegben.

A korábbi kutatások során gyakran megjelenő IRÁNYOK, ÉPÜLETEK, ERŐK forrástartományok megjelenése ennek a szabványnak az esetében is várható volt, de – mint látni fogjuk – ezeken a forrástartományokon kívül még más, prototipikusan jellemző forrástartományok is megjelentek a szövegben.

Általános tapasztalatként elmondható, hogy ennek a szabványnak az esetében is a legnagyobb példányszámú metaforikus kifejezés az IRÁNYOK forrástarto-

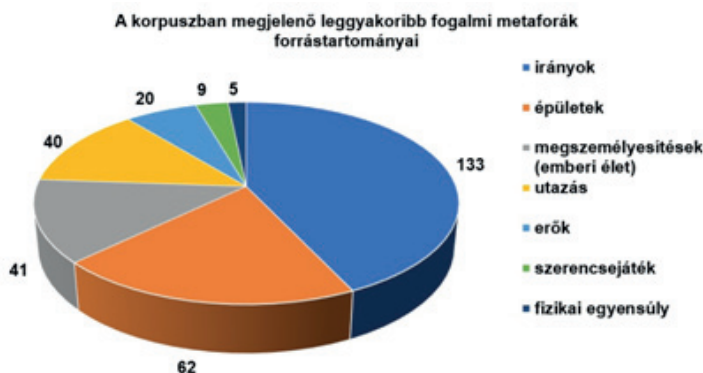
mányú fogalmi metaforákhoz kapcsolódott: összesen 133 db ilyen terminus jelent meg a szövegben. A második legnagyobb csoport az ÉPÜLETEK forrástartományú metafora lett, de ide már jóval kevesebb, összesen 62 db metaforikus kifejezés volt sorolható. A harmadik helyen ennek a szabványnak az esetében viszont nem az ERŐK forrástartományhoz kapcsolódó metaforák jelentek meg, hanem az EMBERI ÉLETET alapul vevő típusok, amelyek alapvetően megszemélyesítésnek tekinthetők. Összesen 41 db ilyen kifejezés volt azonosítható a szabvány szövegében.

A megszemélyesítés jelenségével kapcsolatban érdemes megemlíteni a következőket: a kognitív nyelvészeti hagyomány – pl. KÖVECSES ZOLTÁN A metafora című könyve – hangsúlyozza, hogy ez a jelenség „mindennapi konvencionális nyelvhasználatunk része” (KÖVECSES 2005: 63), és hozzáteszi: a megszemélyesítést „az ontológiai metafora egyik formájának tekinthetjük. A megszemélyesítés során nem emberi dolgokat emberi tulajdonságokkal ruházunk fel. [...] A megszemélyesítés során az egyik legkézenfekvőbb forrástartományt használjuk – saját magunkat. A nem emberi dolgok, fogalmak emberként való konceptualizálása révén jobban megérthetjük őket” (KÖVECSES 2005: 51). Ezt a megközelítést differenciálva SIMON GÁBOR tanulmánya a megszemélyesítés jelenségének kétféle típusát különíti el: a diskurzus résztvevőjeként megjelenő aposztrófikus megszemélyesítést (prozopopeia), illetve a cselekvések és tulajdonságok kidolgozásával létrejövő antropomorfizáló megszemélyesítést (SIMON 2018: 330–331). Egy későbbi írásában SIMON a metonimikus megszemélyesítéseket külön kategóriaként kezeli, amelyek esetében „egy ige jelentésében elsődleges humán figura helyett a diskurzusban a humán figurához metonimikusan kapcsolódó nem humán entitás jelenik meg” (SIMON 2024: 104). (Megjegyzendő, hogy ez a jelenség sok metonímia esetében megfigyelhető, látunk már rá példát a korábbi szakirodalmakban, így az Alakzatlexikon metonímia szócikkében is, például az alábbi Vörösmarty-idézetben: „S csendes a ház, ah de nincs nyugalma” [KOCZSÁNY 2008: 410]). A jelen tanulmányban elemzett szabvány szövegében megjelenő megszemélyesítésekről megállapítható, hogy egyfelől az antropomorf ábrázolást megvalósító csoportba sorolhatók, másrészt sok esetben megfigyelhető bennük nemcsak a metaforikus jelleg, hanem a metonimikusság is.

A negyedik nagy csoportot a forrástartományok szerinti megoszlásban az UTAZÁS forrástartományú metaforák képviselik a szabvány szövegében 40 db példával. A már említett és várt megjelenésű ERŐK forrástartomány mindössze 20 db metaforikus kifejezés esetében jelent meg, így ez az ötödik legnagyobb csoportot képviseli a korpuszban. Hatodik csoportként a SZERENCSEJÁTÉK forrástartománya jelenik meg 9 db metaforikus kifejezéssel, hetedikként pedig az EGYENSÚLY forrástartományt reprezentáló példák figyelhetők meg mindössze 5 db példa esetében. Ezekon kívül a metaforatípusokon kívül csak egy-két példányt tartalmazó egyéb csoportok voltak megfigyelhetők az elemzett szabvány szövegében.

A fent leírt fogalmimetafora-típusok eloszlását az 1. ábra szemlélteti.

1. ábra

A korpuszban megjelenő leggyakoribb fogalmi metaforák forrástartományai²

Mint látható, a megjelenő metaforatípusok forrástartományai gyakran feltűnnek a hétköznapi nyelvhasználatban is (vö. LAKOFF–JOHNSON 1980; KÖVECSES 2005: 31–44; KÖVECSES–BENCZES 2010: 80–86): a vonatkozó szakirodalmak sok hétköznapi metaforát említenek a szabványban is megtalálható forrástartományok megjelenésével, pl. *jól alátámasztotta érvelését* (KÖVECSES 2005: 33), ahol az ÉPÜLETEK adják a metafora forrástartományát. Hasonló példa a *száguldó gazdaság* (KÖVECSES 2005: 36), amelynek forrástartományja az UTAZÁS. Hasonló módon az UTAZÁS forrástartományból származik a *jó útra tért* (KÖVECSES–BENCZES 2010: 79) metaforikus kifejezés, amelyben megjelenik az IRÁNY mint forrástartomány is, hiszen a kifejezés az irányváltásra vonatkozik.

Az elemzett szabványok metaforáival kapcsolatban tehát az alábbi kérdések tisztázása célszerű elemzések segítségével: mi jellemzi a szabvány metaforikáját: milyen példák, metaforikus kifejezések kapcsolódnak a feltárt fogalmi metaforákhoz? Hogyan támogatják ezek a megértést, hogyan kapcsolódnak a szabvány témájához? A következőkben e kérdések megválaszolása céljából történik részletező bemutatás, majd kategóriánként néhány prototipikus nyelvi példa felsorolása.

4.1. A FOLYAMATOK, JELENSÉGEK IRÁNYOK. Ebbe az alcsoportba összesen 133 db metaforikus kifejezés tartozik. Ezek a metaforikus kifejezések jellemző módon fent-lent, kint-bent irányokat, kiterjedést, illetve magát az *irány* fogalmat jelölnek meg. Jelenlétük fontos a vállalat- és folyamatirányítási területeken, valamint a szervezeti hierarchia, felépítés leírásában. E terminusok esetében a forrástartományokban valamilyen irány (vagy maga az *irány* terminus) jelenik meg. Feltűnik például A FENT JÓ, A LENT ROSSZ (például *magas szintű*), vagy a HATALOM FENT VAN orientációs fogalmi metafora (például *felső vezetőség*) is a terminusok között.

Ezen az altípuson belül további alkategóriák figyelhetők meg. Az alábbiakban ezek bemutatása következik olyan módon, hogy az alcsoportokon belül példák felsorolására is sor kerül a korpuszból.

² A forrástartományok felsorolása a csökkenő részesedési arány szerint történik.

A FOLYAMATOK, JELENSÉGEK IRÁNYOK alcsoport egyik jellemző alkategóriáját képviselik a fent és lent irányú, vertikális elrendeződést mutató metaforikus kifejezések, úgymint: *fenntartható siker; felső vezetőség; fenn kell tartania; magas szintű vevői elégedettség.*

Hasonlóan jellegzetes alkategóriát képviselnek a kint és bent irányokhoz kapcsolódó, horizontális irányú folyamatok a korpuszban, például: *a folyamatok bemenetei; belső és külső tényezők; kihelyez; kimenetek; külső szállító; külső szolgáltató.*

A metaforikus kifejezések egy része kifejezetten a térbeli kiterjedéshez kapcsolódik, jellemző módon valamilyen mértani alakzatot (pl. négyszöget vagy kört) megjelenítve. Ezekre a kifejezésekre példák az alábbiak: *az audit területe; a minőség hatása túlnyúlik; a MIR céljainak széles köre; korlátozódik; metrológiai feladatkör.*

Megjelenik továbbá ezen az alcsoporton belül maga az irány (ítás) mint kulcsfogalom is, például a következő kifejezésekben: *irányadó szótár; irányítási rendszer; mérésirányítási rendszer; minőségirányítási rendszer; projektirányítás.*

4.2. A FOLYAMATOK ÉPÜLETEK. Ebben az alcsoportban összesen 62 db metaforikus kifejezés jelent meg. Ezek a metaforikus kifejezések tipikusan az épület részeihez, az alapokhoz, az építkezéshez és a szintekhez, színteződéshez kapcsolódnak a korpuszban.

Az épület alapjaihoz kapcsolódó szaknyelvi fogalmak voltak a vizsgált szabványban például a következők: *alapelv; alapvető fogalmak; az előző évtizedekétől alapjaiban különböző; az audit alapvető elemei; bizonyítékokon alapuló döntéshozatal; konfigurációs alapállapot.* Mint látható, ezekben a szintagmákban vagy szóösszetételekben minden esetben megjelent az *alap* szó vagy alapalakjában, vagy valamilyen képzett formában (pl. *alapuló*).

Megfigyelhetők voltak olyan terminusok is, amelyek az építkezés folyamatához kapcsolódtak. Ilyenek voltak például a következők: *fejlesztési megfontolás beépítése; tevékenység egy lehetséges nemmegfelelőség [...] kiküszöbölésére. A kiküszöböl* igével kapcsolatban az Etimológiai szótár a következő magyarázatot adja: „Latin mintára keletkezett összetett szó (ki² ’kifelé’ + küszöböl), vö. latin *eliminare* ’a küszöbön kivisz, kiküszöböl’. A latin szó a *limen* ’küszöb’ főnévre vezethető vissza. Elsősorban sajtónyelvi szó” (ESz.; SÓLYOM 2020a: 111–112). Figyelembe kell venni tehát azt is, hogy a *kiküszöböl* terminus, amely latin eredete például az angol *eliminate* szaknyelvi szóban is megjelenik, a magyarban szó szerint ’küszöbön kívül helyez, kivisz’-ként jelenik meg. Ez a kép pedig felveti a BENT ROSSZ, KINT JÓ fogalmi metafora megjelenését is a vizsgált terminusban, hiszen a hibák, a nemmegfelelőségek kiküszöbölésének célja egy szervezet működése esetében éppen az, hogy ha megjelenik egy hiba egy termék minőségellenőrzése során, akkor azt minél előbb eltávolítsák az ellenőrzési folyamat során. A jó és a rossz (benti és kinti) oldalt ennek a metaforának az esetében egy *küszöb* választja el a forrástartomány szintjén (SÓLYOM 2020a: 112).

A szintekhez, színteződéshez kapcsolódóan is megjelentek metaforikus kifejezések a szabvány szövegében. Ilyenek voltak például a következők: *a szervezet minden szintjén; fenntartsa teljesítménye jelenlegi szintjét;*

minden munkatársat minden szinten megbecsüljenek. Látható, hogy a *szint* forrástartomány ezekben az esetekben vertikális térre vonatkozott: egyfelől a magas szintű minőséget jelenítette meg (teljesítményszint), másfelől a szervezeti hierarchiát képezte le, amennyiben a munkatársak és a szervezet egységeinek beosztására, alá-fölérendeltségére vonatkozott.

4.3. A FOLYAMAT/RENDSZER/SZERVEZET EMBER (megszemélyesítések). 41 db metaforikus kifejezés tartozik ebbe az alcsoportba a korpuszban. Mint korábban említettük, az elemzett szabványban a megszemélyesítések antropomorfizáló jellegűek, valamint gyakran metonimikusak is. Az elemzett szabványban megjelenő megszemélyesítések alapvetően két nagy szemantikai csoportba sorolhatók.

Az egyik csoportba tartozó terminusok szellemi és/vagy fizikai tevékenységeket vagy tulajdonságokat írnak le: ezeknek a metaforikus kifejezéseknek az esetében a szervezet, a folyamat vagy a MIR ('minőségirányítási rendszer') tesz szellemi erőfeszítést, képes valamire, vagy akár aktív tevékenységet végez valamilyen téren. Ezekre a terminusokra példák a korpuszból a következők: *a folyamat átgondol; a MIR képessé teszi; a MIR kezeli; a sikeres szervezetek [...] figyelnek; a szervezetek [...] osztoznak; az ISO 9001 meghatározza; egy szervezet [...] képes; egy szervezet szándéka; egy szervezet tevékenykedik.*

A megszemélyesítések másik nagy csoportja ebben a kategóriában viszont kifejezetten a gyártott, előállított termékek vagy szolgáltatások „életéhez” kapcsolódik. Ezekben az esetekben tehát maga a gyártási folyamat vagy a folyamat eredménye rendelkezik valamilyen emberi tulajdonsággal. Ez a tulajdonság jellemző módon az *életciklus* szóösszetétel formájában jelent meg a korpuszban. Tény, hogy az *életciklus* elsősorban gépekkel használatos terminus, azonban az összetétel *élet-* előtagja élőlényre utal, amely metonimikusan lehet emberi létező is. A korpuszból származó példák erre a szóösszetételre a *projekt életciklusa; egy termék vagy egy szolgáltatás életciklusa* kifejezések.

4.4. A FOLYAMAT UTAZÁS. Az ebbe az alcsoportba tartozó 40 db kifejezésnek az esetében a haladást, illetve a termék vagy szolgáltatás létrejöttétől kezdve a felhasználóig jutást, végül a forgalomból történő kivonást írják le a metaforák.

Az ide sorolható metaforikus kifejezések egy része kimondottan a minőségügyi célok eléréséhez, valamint ezek értékeléséhez kapcsolódik. Ilyenek például a következő terminusok: *[a] szervezetek [...] kívánnak tartós sikert elérni; a vevői elvárások meghaladása; előrehaladás-értékelés; küldetés.* Kommunikációs szempontból megfigyelhető, hogy ezeknek a terminusoknak egy része kifejezetten a meggyőzést, a pozitív értékelést szolgálja (vö. KOVÁCS 2024: 7.2. alfejezet l. n.), hiszen *tartós siker*-ről, az *elvárások meghaladásá*-ról, illetve *küldetés*-ről szólnak. Elmondható tehát, hogy bár szakszövegről van szó az elemzett szabvány esetében, megfigyelhetők olyan metaforikus terminusok is a korpuszban, amelyek kimondottan a pozitív kommunikációt erősítik, és ilyen módon érzelmi hatást is gyakorolnak a befogadóra, valamint a szabványt használó szakemberekre.

Az ebbe a szemantikai kategóriába tartozó terminusok egy másik csoportja jellemzően a haladáshoz, a termék vagy szolgáltatás útjának zökkenőmentes biztosításához kapcsolódik. Ezekhez a terminusokhoz

járul a termék vagy szolgáltatás „életének” követése, a használat során elért eredmények értékelése, valamint megjelennek a folyamat végén a vevők vagy felhasználók, tehát a terméket vagy a szolgáltatást „fogyasztó” emberek vagy szervezetek is. Ilyen terminusok például a következők a korpuszban: *a projekt előrehaladása; előrehaladás-értékelés; értékes útmutatóul szolgálhatnak; figyelemmel kísérés; megelőző tevékenység; nyomkövethetőség; [a] termék továbbengedése; végfelhasználó.*

4.5. A FOLYAMATOK ERŐK. Összesen 20 db metaforikus kifejezés tartozik ebbe az alcsoportba. Ezeknek a metaforikus kifejezéseknek az esetében a minőségügyi folyamatok során megnyilvánuló két típusú erő figyelhető meg: vannak olyan metaforikus kifejezések az elemzett szabványban, amelyek *statisztikus*, és vannak olyanok, amelyek *dinamikus* erőket, *erőhatást* jelenítenek meg. Azok a terminusok, amelyek az első típusba tartoznak, jellemzően valamilyen *rögzített, fix állapotot* írnak le, amelyhez *erőkifejtés, erőhatás* társul. Ilyen kifejezések például a korpuszban a következők: *[a] konfigurációs állapot rögzítése, [a] környezet által támasztott kihívások; etikai értékek [...], méltányosság [...] és etikai modellek [...] fenntartása; érintett; metrológiai megerősítés; nyomásgyakorló. A rögzít, támaszt, fenntart, érint, megerősít, nyomást gyakorol* igékből és kifejezésekből szóképzéssel létrejövő alakulatok mind mozdatlan, statikus, de *erő(feszítés)* által létrehozott állapotot képviselnek.

Az ide tartozó terminusok másik csoportja a *dinamikus erőkhöz, erőhatásokhoz* kapcsolódik: ezeknek a metaforikus kifejezéseknek az esetében jellemzően valamilyen *kisebb-nagyobb mozgás* (pl. *bevon, törekszik, összpontosít*) jelenik meg a szabvány szövegében. Ebbe a csoportba a következő terminusok sorolhatók: *a rendszer azon részeit, amelyek bevonhatók [...] az auditba; [a szervezetek] [...] arra törekednek; összpontosítsák az erőfeszítést.*

4.6. A FOLYAMAT SZERENCSEJÁTÉK. Az ebbe az alcsoportba tartozó 9 db terminusnak az esetében elsősorban a *kockázatokhoz és a kockázatok kezeléséhez* kapcsolódó fogalmak jelennek meg a szabványban. A fogalmi metaforának, amelyen ezek a kifejezések alapulnak, a *SZERENCSEJÁTÉK*, azon belül is a *kockajáték* a forrástartománya. Tekintettel arra, hogy etimológiai szótárainkban van utalás a *kocka* szó és a *kockajáték* mint szerencsejáték összefüggésére (l. pl. az ÚESz. vonatkozó szócikkét), valamint arra, hogy a vizsgált magyar nyelvű szabványban az angol *risk* terminus ekvivalenseként jelenik meg a *kockázat* szó, a tanulmány ezt a kifejezést metaforikusnak tekinti. A minőségirányítással, minőségmenedzsmenttel foglalkozó szakszövegekben fontos mozzanatként jelenik meg a *kockázatirányítás (risk management; SÓLYOM 2020a: 108)*. Ennek értelmében a cél a *kockázatok minimálisra csökkentése, a lehetséges kockázatok feltárása, illetve abban az esetben, ha kockázatos helyzet alakult ki, a kockázat kezelése, lehetőség szerint csökkentése*. Ennek megfelelően a vizsgált szabványban is megjelennek az alábbi metaforikus terminusok: *a kockázatoknak a kezelése; kockázat(ok); kockázatot jelentenek.*

4.7. A FOLYAMAT FIZIKAI EGYENSÚLY. Megjelennek végül az elemzett korpuszban a *FIZIKAI EGYENSÚLYT* mint forrástartományt felhasználó fogalmi metaforán alapuló kifejezések is. Összesen 5 db ilyen metaforikus kifejezés tartozik

ebbe az alcsoportba a vizsgált szabvány szövegében. Ezekben a terminusokban prototipikusan a minőségirányítási folyamatok stabilitására, az ideális helyzetek elérésére vonatkozó információk figyelhetők meg, ezek konceptualizálódnak az egyensúly(ozás) képét felhasználva. A következő kifejezések tartoznak ebbe a csoportba: *az egyensúly szükségessége; egyensúlyba hozzák; helyes egyensúly; kiegyensúlyozva a tapasztalattal és az intuícióval.*

5. Összegzés. A tanulmány a minőségirányítás magyar szaknyelvében megjelenő metaforikus terminusok szemantikáját mutatta be az MSZ EN ISO 9000:2015, egy alapvető fogalmakat, minőségirányítási rendszereket és terminusok szótárát tartalmazó magyar nyelvű szabványban. A kutatás korábbi, minőségügyhöz kapcsolódó más korpuszokon végzett elemzések alapján feltételezte, hogy kimutathatók lesznek prototipikus szemantikai csoportok e szabvány szövegének metaforái között is. (Azt, hogy más minőségügyi szabványokban az egyes metaforikus forrástartományokhoz kapcsolódó terminusok más-más arányban jelennek meg vagy esetleg nem is jelennek meg, ez természetesen nem zárja ki.) A gyűjtés során hét nagy fogalmi metaforához kapcsolódó metaforikus kifejezés elkülönítésére került sor a jelen tanulmányban elemzett szabvány magyar nyelvű szövegében. A csoportosítást követően a tanulmány bemutatta az egyes csoportokba tartozó metaforikus kifejezések szemantikai felépítését. Célja ezzel az volt, hogy bemutassa, hogyan járulnak hozzá ezek a kifejezések a szabvány szövegének kézzelfoghatóvá tételéhez, lehetőséget adva a szabványt használó szakembereknek a jobb megértésre és ezáltal az eredményesebb szakmai kommunikációra.

A feltárt fogalmi metaforák mind olyanok, amelyekkel kapcsolatban a vonatkozó szakirodalom már korábban megállapította, hogy a hétköznapi nyelvhasználatban is nagyon gyakran jelen vannak, segítve az interperszonális kommunikációt. Az elemzésekből világossá vált, hogy ezek a fogalmi metaforák a minőségügyi szaknyelv alapvetéseit tartalmazó szabvány szövegében is jelen vannak. Megfigyelhető az is, hogy az egyes metaforatípusok között további logikai összefüggések vannak (például a szinteződés és az irányok vagy az utazás és az irányok logikailag kapcsolódhatnak egymáshoz, így az e fogalmakhoz kapcsolódó metaforikus kifejezések is összefüggésben lehetnek egymással). A tanulmányban bemutatott gyűjtés és csoportosítás segítségével pedig feltárhatóvá vált funkciójuk, a szakszövegben betöltött szerepük és prototipikusan megjelenő forrástartományaik is.

Kulcsszók: forrástartomány, metafora, minőségügy, szabvány, szaknyelv.

Felhasznált forrás

MSZ EN ISO 9000:2015. *Minőségirányítási rendszerek. Alapok és szótár. (Quality Management Systems. Fundamentals and Vocabulary.)*

Hivatkozott irodalom

- BALOGH ALBERT – FÖLDESI TAMÁS 2003. *A minőségügy nemzetközi értelmező szótára*. EQ Magyar Nemzeti Bizottság, Budapest.
- BALOGH ALBERT – FÖLDESI TAMÁS 2008. A minőségügy magyar terminusainak értelmezése. *Magyar Terminológia* 1: 243–260. <https://doi.org/10.1556/materm.1.2008.2.5>
- BÉRCES EMESE 2009. Kortárs zongoradarabok kottáinak terminológiai elemzése. *Magyar Terminológia* 2: 1–29. <https://doi.org/10.1556/materm.2.2009.1.1>
- CABRÉ, M. TERESA 1998. *Terminology. Theory, Methods and Applications*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- ESZ.= *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Főszerk. ZAICZ GÁBOR. Harmadik kiadás. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2013.
- FÓRIS ÁGOTA 2005. *Hat terminológia lecke*. Lexikográfia Kiadó, Pécs.
- FÓRIS ÁGOTA 2010. A szaknyelvkutatás modelljei és módszerei: szociolingvisztikai megközelítés. *Magyar Nyelv* 106: 424–439.
- FÓRIS ÁGOTA 2013. A szaknyelvek szociolingvisztikai és terminológiai megközelítése. In: KONTRA MIKLÓS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában. (Válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia – Szeged, 2012. augusztus 30. – szeptember 1. – előadásaiból.)*. Gondolat Kiadó, Budapest. 163–172.
- FÓRIS ÁGOTA – BÖLCSKEI ANDREA szerk. 2019. *A szabványosítás fordítási és terminológiai vonatkozásai*. Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan Kiadó, Budapest.
- KISS JENŐ 2018. A szaknyelvek történetéből. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. A magyar nyelv kézikönyvei 29. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 350–360.
- KOCSÁNY PIROSKA 2008. Metonímia. In: SZATHMÁRI ISTVÁN főszerk., *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. A magyar nyelv kézikönyvei 15. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 410–420.
- KOVÁCS LÁSZLÓ 2024. *Nyelvi kommunikáció a marketingben. Marketingnyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest. <https://doi.org/10.1556/9789636640569>
- KÖVECSE ZOLTÁN 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Typotex Kiadó, Budapest.
- KÖVECSE, ZOLTÁN 2015. *Where Metaphors Come From. Reconsidering Context in Metaphor*. Oxford University Press, Oxford. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780190224868.001.0001>
- KÖVECSE ZOLTÁN – BENCZES RÉKA 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest. <https://doi.org/10.1556/9789630597340>
- KURTÁN ZSUZSA 2003. *Szakmai nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- LAKOFF, GEORGE – JOHNSON, MARK 1980. *Metaphors We Live By*. The University of Chicago Press, Chicago–London.
- PRAGGLEJAZ GROUP 2007. MIP: A Method for Identifying Metaphorically Used Words in Discourse. *Metaphor and Symbol* 22: 1–39.
- SIMON GÁBOR 2018. A megszemélyesítés szemantikai sémái József Attila leíró költeményeiben. *Magyar Nyelvőr* 142: 328–354.

- SIMON GÁBOR 2024. A megszemélyesítés regiszterspecifikus mintázatai magyar nyelvű online sajtószövegekben. *Jelentés és Nyelvhasználat* 1: 101–121. <https://doi.org/10.14232/jeny.2024.1.4>
- SÓLYOM, RÉKA 2019. Semantics of a technical language in Hungarian. Metaphors and metonymies in the terms of quality assurance. In: CIGAN, VESNA – KRAKIĆ, ANA-MARIJA – OMRČEN, DARIJA eds., *IV. International Conference From Theory To Practice In Language For Specific Purposes. Conference Proceedings*. Association of LSP Teachers at Higher Education Institutions, Zagreb. 301–310.
- SÓLYOM RÉKA 2020a. *Szaknyelvi szemantika. Funkcionális kognitív elemzések*. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- SÓLYOM, RÉKA 2020b. Neologisms in Hungarian Terms of Quality Assurance. *Taikomaji kalbotyra (Applied Linguistics)* 14: 72–81. <https://doi.org/10.15388/Taikalbot.2020.14.6>
- SÓLYOM RÉKA 2023. Magyarország Alaptörvényének metaforikus terminusai – kognitív nyelvészeti elemzés. *Glossa Iuridica* 10: 65–78. <https://doi.org/10.55194/GI.2023.3.3>
- TEMMERMAN, RITA 2002. Metaphorical Models and the Translation of Scientific Texts. *Linguistica Antverpiensia* 1: 211–226. <https://doi.org/10.52034/lanstts.v1i.16>
- TEMMERMAN, RITA – VAN CAMPENHOUDT, MARC 2014. Introduction. In: TEMMERMAN, RITA – VAN CAMPENHOUDT, MARC eds., *Dynamics and Terminology. An Interdisciplinary Perspective on Monolingual and Multilingual Culture-Bound Communication*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 1–13. <https://doi.org/10.1075/tlrp.16.01tem>
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2017. Kiterjesztett jelentések. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára* 4. Osiris Kiadó, Budapest. 255–264.
- ÚESz. = *Új magyar etimológiai szótár – online kiadás*. Szerk. GERSTNER KÁROLY. ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest, <https://uesz.nyttud.hu>.

Metaphors at the intersection of colloquial and technical language use

By employing a functional cognitive frame, this paper focuses on metaphors in a technical text: on the semantic structure of terms used in the Hungarian language of quality. The research concentrates on the Hungarian text of the standard “MSZ EN ISO 9000:2015. Quality Management Systems. Fundamentals and Vocabulary”. The analysis identifies, classifies according to source domains, and characterises the types of conceptual metaphors in the text of the standard, and provides examples of metaphorical expressions belonging to each type. The variety and large number of metaphorical expressions in the technical text demonstrates that conceptual metaphors have a justified presence and an important role not only in literary texts and in colloquial language use, but also in technical texts – in the case of this study, in a technical text on quality.

Keywords: source domain, metaphor, quality, standard, technical language.

SÓLYOM RÉKA
Károli Gáspár Református Egyetem

Bohókás betűrímek bűbája

Az alliteráció mint mágikus manipulációs mechanizmus

1. Bevezetés. Az alliteráció, azaz „a szókezdő hangok ismétlődése az érzékelhetőség határán belül” (MÓZESNÉ KABÁN – MÓZES 2008: 71) számos szövegtípusban megjelenik. Az azonos szókezdő hangok akkor tekinthetők alakzatnak, alliterációnak, ha a hangismétlődésnek stílusértéke van. A stílusértéket pedig a zeneiség, a megszokott beszéd jellegétől való eltérés, a szokatlanság adja (SZATHMÁRI 2010: 11; ZOLNAI 1964: 84). A retorikai és stilisztikai kézikönyvek (FÓNAGY 1970; MÓZESNÉ KABÁN – MÓZES 2008), tanulmányok (LÁSZLÓ 1972), valamint az iskolai tankönyvek azonban az alliterációnak mint szóalakzatnak főként az irodalmi vonatkozásaival foglalkoznak, s a hangfestő, színező hatását, továbbá a tagoló és az összekapcsoló szerepét hangsúlyozzák. Ám az alliteráció nem csupán az írók és költők által használt díszítő és kiemelő eszköz, hanem egy hatásos manipulációs mechanizmus is, amelynek manipulációs volta főként a reklámokban érvényesül. A manipulációnak a tanulmány a BÁRTHÁZI-féle (2008: 444) értelmezését használja, azaz azt tekinti manipulációnak, amikor a közlő a sikeres befolyásolás érdekében a mondanivalója célját és/vagy eszközét elrejt a befogadó elől. A reklámokban az alliteráció alkalmazásával a stilisztikai eszköz játékosága és könnyedsége révén a befogadók a hangalak zeneiségére, kreativitására koncentrálnak megfedkez(het)nek arról, hogy valójában el akarnak nekik adni valamit. A szókezdő hang szabályos ismétlődése mellett, hogy a zeneiség élményét kelti és jó hangzást biztosít, oldja a feszültséget, valamint képes memóriamankóként is működni. Mivel ugyanaz a hang ismétlődik, az üzenet könnyebben, gyorsabban és hatékonyabban dolgozható fel. A kezdőhangok ismétlődése fonológiai mintázatot hoz létre, ami megkönnyíti az információ kódolását és későbbi előhívását a memóriából (LINDSTROMBERG–BOERS 2008). Az alliteráció olykor kreativitást közvetít, néha meglepetést, kiemeli a mondanivalót, illetve figyelemfelkeltő erővel is bír. E szerepkörei miatt a reklámkommunikációban és a sajtóban is előszeretettel használják. A szavak elejének összecsendítését más esetekben, például a filmekben vagy a dalszövegekben pedig az eddig felsoroltak mellett még a befogadók szórakoztatására, szándékos humorforrásként is alkalmazzák, de kényes témák esetén akár tabukerülésre, eufemizálásra is alkalmas. A tanulmány az alliteráció hatásmechanizmusát különböző szövegtípusokból (filmekből, dalszövegekből, reklámszlogenekből, újságcikkekből) származó példák elemzésén keresztül mutatja be.

2. Az alliteráció jellemzői. Az *alliteráció* műszót a latin *ad* ’-hoz/-hez/-höz’ és *litera* ’betű’ szavakból a humanizmus korában Pontanus alkotta meg, s a szó szerinti jelentése ’hozzábetűzés’ (MÓZESNÉ KABÁN – MÓZES 2008: 71). Azt a jelenséget jelöli, amikor két vagy több, egymást közvetlenül vagy közvetve követő

szó kezdőhangja ugyanaz (JENEI 2010: 148). Ilyen például a tanulmány címében is szereplő *bohókás betűrímek bűbája*. Az alliterációt a nyelvészeti munkák *betűrím*-nek, *előrím*-nek, illetve *kezdőrím*-nek (KATONA 1977), valamint *kezdeti rím*-nek (BENCZES 2013a: 243) is nevezik. GÁLDI LÁSZLÓ (1961: 163–164) az alliteráció helyett a kifejező *hangisméltés* terminust tartaná helyénvalónak, ugyanis nemcsak a szavak elején, hanem a szavak belsejében lévő hangegyezéseknek is sajátos stílusértékük van. A nem szókezdetben megjelenő azonos hangokat (pl. *kardon*, *markolaton*) HATVANY LAJOS (idézi LÁSZLÓ 1972: 44), valamint SZIKSZAINÉ NAGY IRMA (2007: 395) *elbújtatott alliteráció*-nak nevezi. A bevett terminusnak számító *betűrím* – amelyet a szakirodalom nyomán jelen tanulmány is használ – definiálás nélkül félrevezető lehet, hiszen a betű és a hang nem azonosak egymással, s a különbségük az alliteráció kapcsán különösen releváns.

Az alliterációknak a szókezdő hang alapján két csoportjuk van: a magánhangzós (pl. *édes élvezet*) és a mássalhangzós (pl. *mágikus manipulációs mechanizmus*), s közülük a magánhangzós a ritkább. A mássalhangzók közül leggyakrabban az *m*, *k*, *sz* jelenik meg a betűrímekben, közepes gyakoriságú az *f*, *v*, *t*, *h*, *p* ismétlődése, s náluk is ritkább a *cs*, *b*, *n*, *r*, *g* hangok összecsengése (KATONA 1977: 91).

Az alliteráció kialakulását a szómágiával és az ismétléssel magyarázták (KATONA 1977: 91, BENCZES 2019). Az alliteráció használata ritmusossá, emlékezetessé teszi a mondanivalót (MÓZESNÉ KABÁN – MÓZES 2008), az alliteráló szótagok ugyanis többnyire hangsúlyosak is (BENCZES 2013a: 243). Túlhasználva viszont idegesítő lehet, és komikus hatást kelthet. Erre az erőltetett használatra épülnek például Karinthy Frigyes Babits-paródiái is, többek közt a *Szekszárdon születtem, színésznőt szerettem* sor is. A szókezdő hang szabályos ismétlődése a zeneiség élményét kelti (SZATHMÁRI 2004: 19; FÓNAGY 1970: 222), jó hangzást biztosít (FORGÁCS 2007), feszültséget kelt, majd feloldja (FÓNAGY 1970: 222), valamint kiváló humorforrás. A stílusértékét a szokatlansága adja, vagyis az, hogy eltér a mindennapi, megszokott beszéd jellegétől (ZOLNAI 1964: 84), továbbá az, hogy a szavak összekötése által felerősíti a mondanivaló hangulati hatását (SZATHMÁRI 2010). A betűrím kreativitást sugall (NÉMETH 2021), képes kiemelni a mondanivalót (BENCZES 2014), felkelti a figyelmet, továbbá segíti a megjegyezhetőséget (LINDSTROMBERG–BOERS 2008; BENCZES 2019). Az ismétlődő hangok összecsengése szándékosnak hat: azt jelzi, hogy „valami szükségképpeniség van az egyforma szókezdésben” (ZOLNAI 1964: 83). Az alliteráció egyrészt „tagoló jellegű”, másrészt „szintagmákat összetartó erejű” (SZIKSZAINÉ NAGY 2007: 394).

Az alliteráció hangulatkeltő hatását ZOLNAI BÉLA (1964: 85) a következőképpen fogalmazta meg: „Az alliteráció olyan, mint a varázsvessző: hangokat fakaszt a színek és látomások szikláiból is.” Az alliteráció stílári szerepe főként akkor érvényesül, ha a jelentés és a hangzás konvergál egymással, azaz ha a szó eleji ismétlődő hangok képzési vagy akusztikai sajátossága egybevág a szöveg jelentésével (SZIKSZAINÉ NAGY 2007: 393–394).

3. Az alliteráció az irodalomban. A Magyar néprajzi lexikon szócikke szerint (KATONA 1977: 91) az alliteráció a legtöbb népköltészeti műfajban megtalálható, s „főként a kötött formák kedvelik”. Néhány műfajban az átlagosnál

többször fordul elő. Ilyenek a szólások és közmondások (*vak vezet világtalant; se pénz, se posztó; se szeri, se száma; bagoly is bíró barlangjában; ki korán kel, aranyat lel*), a gyermekmondókák (*Hétfőn heverek, kedden keverek, szerdán szemelék ...*), a csúfolók (*Kovács, kovács, kalapács*), a nyelvtörők (*Te tetted e tettetett tettet? Tettetett tettek tettese te!*) és a találós kérdések (*úton útfélen úrfiak ugrálnak = béka*). A Magyar néprajz V. Magyar népköltészet kötetében MÁNDOKI LÁSZLÓ (1988) a találósok kapcsán számos nyelvi adaton (pl. *hasa hajó, lába lapát, torka trombita = lúd*) keresztül meggyőzően mutatja be, hogy „milyen nagy szerepe van az alliterációnak szóbeli rejtvényeink stilisztikai eszközei között” (MÁNDOKI 1988: 243). Gyakori továbbá a betűrím a régies ritmusénekekben, a népdalokban és a balladákban is (KATONA 1977: 91).

A gyermekmondókákban az azonos hanggal való szókezdetek a szavak emlékezetbe vésését és az elhangzottak visszaidézését is segítik. Számos olyan mondóka van, amely az alliterációt felhasználva igyekszik a kicsiknek megtanítani a hét napjait. Például: *hétfő hetibe, kedd kedvibe, szerda szeribe, csütörtök csüribe, péntek pitvarába, szombat szobájába, vasárnap a verpeléti vásárba*. A betűrím a gyerekeknek szóló szövegekben azért is gyakori, mert a csecsemők már kilenc hónapos koruktól felfigyelnek az alliteráló szerkezetekre (JUSCZYK et al. 1999, idézi BENCZES 2014: 109). Ezért nem véletlen, hogy a mesehősök nevei és a gyerekkönyvek címei is bővelkednek betűrímelekben, ahogy azt a *Misi Mókus, Sün Soma, Bogyó és Babóca, Mosó Masa Mosodája, Gőgös Gúnár Gedeon* példák is mutatják (BENCZES 2014: 113). Az újabb gyerekirodalmi alkotások közül Sárközi Judit alábbi könyvcímei is kihasználják az alliteráció hatását: *Postás Palkó, Tűzoltó Tomi, Mentős Misi, Rendőr Robi és Rézi*.

A régi magyar költészetben a betűrímnek még főként ritmusmeghatározó szerepe volt, később viszont már a hangfestő, színező hatása dominált (LÁSZLÓ 1972: 44), s a verszene eszközeként tartották számon (SZIKSZAINÉ NAGY 2007: 359). Már az első ismert magyar nyelvű versben, az 1300 körüli Ómagyar Mária-siralomban is megjelenik (*Világ világa, Virágnak virága! Keserűen kinzatul, Vos szegekkel veretül*). A szépirodalomból minden alkotótól lehetne példát hozni az alliterációra, s költői szövegekben jobban fel is tűnik a használata, „szebben hangzónak” érződnek a betűrímes sorok (ZOLNAI 1964: 83). A tartalom és a hangzás egybejátszására szemléletes példa József Attila *Költőnk és Kora* című versének következő részlete: *Ime, itt a költeményem. / Ez a második sora. / K betűkkel szól keményen / címe: „Költőnk és Kora”*. Az idézett részletben a *k-k* dominálnak. A *k* a képzéséből adódóan kemény hang, s ezt a keménységet és kopogást kiválóan érzékelteti a költő. A betűrímelek azonban még az irodalomban is túlzásba lehet vinni. Babits Mihály költészetének kezdettől fogva az egyik meghatározó jegye volt az alliteráció, s a költő gyakorta öncélúan, artisztikus módon használta e stílusesszközt (LÁSZLÓ 1972: 47, 53); épp emiatt parodizálta Karinthy.

4. Az alliteráció a szórakoztató műfajokban: a filmekben, a dalszövegekben és a mémeken. A betűrím nemcsak a szépirodalmi szövegek sajátossága, hanem a szórakoztató műfajokban is gyakorta előfordul. A filmekben főként humorforrásként jelenik meg, valamint karakterábrázoló szerepe is lehet. Például

a Brooklyn 99 – Nemszázas körzet (az eredetiben Brooklyn nine-nine) című sorozat 6. évadának 11. részében az egyik főszereplő, Jake Peralta nyomozó gyerekes, olykor bugyuta viselkedését a szájába adott alliteráció is szemlélteti. Az alábbi betűrímet akkor mondja, amikor észreveszi, hogy számos vizesballon van a rendőrőrsön, így kitalálja, hogy a barátja, Boyle segítségével bowlingszerűen letarolja őket. Ekkor az alábbiakat mondja:

Peralta: *Ballon, Boyle, borítás.*

Jeffords őrmester: *Mégis mi?*

Peralta: *Á, ballon, Boyle, borítás. Bowling. Bátor brooklyni barátok, Boyle ballonborító bowlingja következik.*

Boyle: *Bámulatos.*

Peralta: *Bátran, barátom, bátran! Borít.*

(Boyle óriási ordítás közepette feldönti az összes vizesballont.)

Rosa: *Bumm.*

Boyle: *Igen.*

Egy orosz fejkendő hölgy: *Babuska.*

Mindenki kórusban: *Babuska.*

A részletben megfigyelhető alliteráció nem a magyar fordítás sajátossága, az angol eredetiben szintén *b-s* betűrímek találhatók. Az összecsendülő szókezdetek nem csupán Peralta nyomozó jellemét, hanem a rendőrőrsön dolgozó karakterek „nem százaz” voltát is szemléltetik.

A szituációs komédiák közül az Agymenők (az eredetiben *The Big Bang Theory*) című sorozatban is témává válik az alliteráció. A sorozat 3. évadának 16. epizódjában a főszereplő fizikusok a Marvel Comics elnökének, Stan Lee-nek a képregénydedikálására várnak, amikor egyikük, Raj rámutat arra a furcsaságra, hogy a legtöbb Marvel-hős neve alliterál. A részlet komikumát az adja, hogy sorban állás közben el is kezdi felsorolni e betűrímes neveket, s később sem tud ettől a témától elszakadni. Az epizódban Raj az alábbi Marvel-hősöket, illetve filmcímeiket említi: *Bruce Banner; Reed Richards; Sue Storm; Steven Strange; Otto Octavius; Silver Surfer; Peter Parker; J. Jonah Jameson Junior; Dum Dum Duggan; Green Goblin; Matt Murdock; Pepper Potts; Viktor Von Doom; Milly, a modell; Fantastic Four; Daredevil; Invincible Iron Man; Happy Hogan; Curt Connors; Fin Fang Foom.* További alliteráló nevek is vannak a Marvel-univerzumban. A teljesség igénye nélkül következzen még néhány közülük: *Cassandra Cain, Clark Kent, Lana Lang, Lex Luthor, Lois Lane, Scott Summers, Wally West, Wade Winston Wilson.* Stan Lee-t többször is megkérdezték, hogy miért ad azonos betűvel kezdődő vezeték- és keresztnévet a szereplőinek. Azt mondta, hogy egyrészt azért, mert viccesen hangzanak, másrészt pedig az emberi agy szereti felismerni a mintázatokat, s az alliteráló nevekre a bennük lévő fonológiai mintázat révén könnyebben emlékszünk, s így jobban is kötődünk hozzájuk. Az alliteráció mint mnemotechnikai eszköz Stan Lee számára is támpontként szolgált, ugyanis állítólag nem volt túl jó a nevek megjegyzésében. Már a korai képregényekben és ponyvairodalomban is gyakori volt a betűrímes névadás. Az alliteráló neveknek továbbá szinte mesei ritmusuk

van, így ezek is elősegítik a mitikus hangulat kialakítását. Idővel, ahogy egyre több karakter született, Stan Lee megpróbált leszokni az alliterációról, de addigra már ez a stilisztikai alakzat a Marvel Comics egyik védjegyévé vált.

Nem csupán a Marvel-hősök közt, hanem J. K. Rowling Harry Potter-regé-nyeiben, illetve a belőlük készült filmekben is rengeteg alliteráló név van. Az író nő nyelvi leleményességét dicséri, hogy több mint ötven betűrímes szereplőnév található a hét kötetben (W1). Például: *Bathilda Bagshot*, *Cho Chang*, *Dudley Dursley*, *Filius Flitwick*, *Luna Lovegood*, *Minerva McGonagall*, *Peter Pettigrew*, *Severus Snape*, *William Weasley*. Az sem véletlen, hogy mind a négy iskolaalapító neve alliterál mind az eredetiben (*Godric Gryffindor*, *Helga Hufflepuff*, *Rowena Rawenclaw*, *Salazar Slytherin*), mind pedig a magyar fordításban (*Griffendél Godrik*, *Hugrabug Helga*, *Hollóháti Hedvig*, *Mardekár Malazár*). A fordítónak, Tóth Tamás Boldizsárnak köszönhetően a betűrímek többsége átkerült a magyarba is, ahogy azt például a *Bagoly Berti*, *Bathilda Bircsók*, *Esztelen Emeric*, *Minerva McGalagony*, *Perselus Piton*, *Undok Ulric*, *Vadóc Vendelin* nevek is mutatják. A 7 kötet 480 tulajdonneve közül mintegy 140 név lett valamilyen módon megváltoztatva (HERTELENDY 2011: 133), ám a fordító még ezekben az esetekben is törekedett a nyelvi lelemény átültetésére (SCHIRM 2024: 91). Nemcsak a nevek alliterálnak a Harry Potterben, hanem olykor a szereplők beszédmódjára is jellemző a betűrím. Minerva McGalagonyt az olvasók/nézők egyenesen az alliterációk királynőjének titulálták. McGalagony legismertebb alliteráló mondása a táncitanítás jelenetből származik. Az angol eredetiben a professzorasszony szájából az *I will not have you, in the course of a single evening, besmirching that name by behaving like a babbling, bumbling band of baboons!* mondat hangzik el. A magyar fordítás tökéletesen visszaadja a *b-k* összecsengését: *Nem szeretném, ha úgy viselkednének, mint a bárdolatlan bugyuta barbár bohócok!* Egy másik, gyakran idézett, alliteráló szöveghely a Harry Potter és a bölcsek köve című regényből, Perselus Pitontól származik. Tóth Tamás Boldizsár a fordítás során betűrímekekkel tűzdelte tele a szöveget. Rowlingnál az *I don't expect you will really understand the beauty of the softly simmering cauldron with its shimmering fumes, the delicate power of liquids that creep through human veins, bewitching the mind, ensnaring the senses* ... rész szerepelt. Magyarul ez a következőképpen lett visszaadva: *Nos, nem is várom el, hogy átérezzék, milyen csodálatos az üstben finoman fortyogó főzet fölött fodrozódó füstfelhő és az emberi véredényekben szétáradó folyadékok elmét elbódító, érzékeket elzsongító ereje*. Az összecsengő *f*-ek és *e*-k által a magyar fordítás jól érzékelteti Piton professzor bájitalórájának a misztikumát.

A betűrím figyelemfelkeltő funkcióját a filmcímekben is felhasználják (BENCZES 2019: 137). Az interneten össze is gyűjtöttek olyan angol filmcímeket, amelyekben alliteráció található (W2). Ezek magyar fordításának zöméből azonban hiányzik a betűrím. Például: *Draft Day* (= *Ujoncok napja*), *Evil Eyes* (= *Ördögi szemek*), *Ladies in Lavender* (= *Hölgyek levendulában*). Lássunk azonban néhány olyat is, amelyeknek a magyar fordítása megtartotta az azonos kezdőbetűket: *Angels in America* (= *Angyalok Amerikában*), *Mad Max* (= *Mad Max*), *Donnie Darko* (= *Donnie Darko*), *Dumb és Dumber* (= *Dumb és Dumber*), *Peter Pan* (= *Pán Péter*). Tendenciaként az látszik, hogy főként azokban a címekben marad meg

az alliteráció, amelyek tulajdonnevet tartalmaznak. További jellegzetes stratégia, hogy a külföldi mozifilmek címeit a potenciális nézőszám növelése érdekében akkor is alliterációval és/vagy rímekkel ültetik át magyarra, amikor az eredeti cím semmilyen játékos formát nem tartalmaz (BENCZES 2014: 110). Alliterálnak például a következők: *A remény rabjai* (az eredetiben: *The Shawshank Redemption*), *A kis kedvencek titkos élete* (az eredetiben: *The Secret Life of Pets*), *Pirula Panda* (az eredetiben: *Turning Red*), *Rontó Ralph* (az eredetiben: *Wreck-it Ralph*).

A szórakoztató műfajok közül a filmekén kívül a dalszövegekben is megjelenik az alliteráció. Ha csak néhány szó kezdőhangja cseng össze, az szinte fel sem tűnik, ám ha az egész alkotás betűrímeiből áll, arra már felfigyelnek a hallgatók. Az alliteráló dalszövegek esetén – a gyermekmondókáktól eltérően – nem a megjegyezhetőségnek van kulcsszerepe, hanem annak, hogy a betűrímeikkel a nyelv virtuóz használatának képességét tudják megcsillogtatni a dalszövegírók. A Punnany Massif együttes ABC című száma végig alliterációkból áll. A dalszöveg elejét, az *a* és a *b* betűs részt idézve: *Analfabéta ABC az ablakunkban andalog, akkreditált akusztikán agyalnak az angyalok, alantas alapra apellál az acapella, arrogánsan aranyköpő anyaföldünk apraja-nagyja. Barna bőrű bébi buján bulikban bojkotál, bölényszagú borzas buflák bénán bazsevál, bombával bélelt brékes bradám bemozdul babám, bejön a Belga bamba-klán, béget a bunkó Balkán!* Ebből a kis részletből is látszik, hogy a szövegben van ugyan kohézió, ám a túlzásba vitt alliterációk miatt a koherencia sérül. A dalszöveg vesszőkkel elválasztott sorai külön-külön értelmesek, ám a formai kényszer miatt nem áll össze egy koherens egészé a mondanivaló, s a szemantikai tényezőknek a fonológiai megformálásnál jóval kisebb szerep jut. Más a helyzet Busa Pista Diler ABC című dalszövegében, amelyben az énekes *a*-tól *zs*-ig, betűnként több sornyi alliterációval mesél el egy dilersztorit. Itt ugyanis a betűrím nem bontja meg az értelmet, a formai kényszer ellenére is teljesen koherens és követhető marad a történet. Lássuk az *a* és az *á* betűs részeket: *Az aluljáróban az aszfalt alatt, ahol az alkoholista arcok alszanak, arra araszó alak agyatlanoknak alufóliába adagolt anyagot adogat. Áru ára átadva az árgus árusnak, az átkozott álompor az álmodozóknak, áporodott ázott ágáló állatoknak, átfűrt állampolgároknak, ártatlan áldozatoknak.*

A túlzásba vitt alliterációval humort is elő lehet idézni. LACKFI JÁNOS költő Facebook-oldalának egy 2017-es bejegyzésében egy Babits Mihályt ábrázoló mémén (W3) az alábbi felirat olvasható: *Bús donna barna balkonon ... bágyadt békát búgat bitang boldogan! Éljen az alliteráció!* Babits köztudottan kedvelte a betűrímet, ezt figurazza ki az említett mém képi és nyelvi világa, amely a Messze... messze... című vers közismert sorát írta tovább. Babitsnál ugyanannak a hangnak a használata „jórészt artisztikus játék kelléke volt” (LÁSZLÓ 1972: 47), s a közösségi média mémjében ez az irodalmi tudás a bejegyzést olvasók közt az összetartozás érzését képes kelteni, a stílusutánnak pedig humorképző szerepe van.

5. Az alliteráció a hétköznapi szövegtípusokban. Az alliteráció alkalmas arra, hogy könnyebben megjegyezzenek a segítségével dolgokat, azaz egyfajta memóriamankóként is képes működni. Az alliteráló szerkezeteket szórakoztató létrehozni, valamint az ismétlődő hangok révén könnyebb visszaidézni, mivel

a memóriában a szavak nemcsak a jelentés, hanem a hangzás alapján is kapcsolódnak egymáshoz (LINDSTROMBERG–BOERS 2008). A betűrím továbbá felkelti a figyelmet, és az üzenet formájára való összpontosítással kiemeli magát az üzenetet (BENCZES 2019: 138).

A betűrímes bemutatkozást (amikor a résztvevőknek a keresztnévükkel azonos betűvel kezdődő, rájuk jellemző jelzöt kell keresniük) a különféle tréningeken előszeretettel használják arra, hogy megtörjék a kezdeti fagyos hangulatot, mindenki megszólaljon, s az ismeretlen emberek könnyebben emlékezzenek egymás nevére. Alliterációt létrehozni nagyobb művelti erőfeszítést igényel, mint ha fonológiai kötöttség nélkül zajlana a kommunikáció, s a betűrím a befogadó(k) részéről is megkívánja a jóhangzás és a nyelvi lelemény méltányolását (BENCZES 2013a: 248).

Az alliterációval a nyelvhasználók a kreativitásukat is kifejezésre juttathatják. A játékossága miatt nem minden szövegtípus bírja el a betűrímet (ZOLNAI 1964): hivatalos és tudományos írott szövegekben stílusterésként hat a szókezdő hangok erőltetett összecsendítése. Előadásban az alliteráció zeneivé, emlékeztetéssé teheti a mondanivalót (NÉMETH 2021), ám a túlzott használata idegesítő lehet. Alkalmas viszont a betűrím arra, hogy megmutassa, a létrehozója képes a nyelvet virtuóz módon használni. A LinkedIn szakmai kapcsolatépítésre létrehozott közösségi portálon egy alliterációról szóló cikk (NÉMETH 2021) alatt számos betűrímes bemutatkozás olvasható. Egy life és business coach például a következő jellemzést írta magáról: *Szervezeti személyek szenzitivitását szenvedélyesen szeretem szemlélni. Érzékeny élőlények élményeit élvezettel észlelem.* Az adott kontextusba teljesen beleillik a szókezdő hangok szándékos ismétlése, s a nyelvi formák kreatív használata nyelvi játékot teremt, ám más helyzetben már túlgondoltnak, nagyon mesterkéltnek tűnhet ez a fajta megfogalmazásmód.

Az alliteráció arra is képes, hogy a száraz információt érdekesebbé, szórakoztatóbbá tegye. Az időjárás-jelentés egy információközlő, tájékoztató szövegtípus, amelytől nem is várnak el a nézők/hallgatók semmilyen művészi értéket. Ám ha mégis megjelenik benne valamilyen nem várt stilisztikai eszköz, akkor annak nagy lesz a figyelemfelkeltő ereje. Ez történt az Országos Meteorológiai Szolgálat egyik időjárás-jelentésében is (W4), amikor a meteorológus az alábbiakat mondta: *Ezúttal a szombat is egy munkanap lesz, így úgy fog tűnni, mint hogyha egy szürke hétköznap lenne. Erre pedig az időjárás is rásegít, ugyanis egy melegfrontnak a vastag felhőzete éri el a Kárpát-medencét. Ennek hatására pedig szürke, szürkülő szombatra számíthatunk majd. A szürke, szürkülő szombatra számíthatunk szerkezet bizonyára tervezett volt, ugyanis a YouTube-on a videó leírásában a következő szerepelt: *Szürke, szürkülő szombatra számíthatunk. Az alliteráció az előző mondatban egy melegfront miatt jöhetett létre, amely csak kevés helyen okozhat gyenge, csepergő esőt.* Itt az alliteráció közös nyelvjátekképző erővé, illetve humorforrássá vált.*

Az azonos kezdőhangokat a sajtó nyelvében, a címeknél is figyelemfelkeltésre használják (PETHŐ 2011: 51). Néhány, a szakirodalomból (KEMÉNY 2010: 62–63; PETHŐ 2015) származó példával élve: *A talányos Tatabánya többre tör* (Népsport), *A Vasas vajúdásai és valóra vált vágyai* (Népsport), *Szép széria a szurkolókkal*

(Kelet-Magyarország), *Megjelent az első miniszobor Munkácson* (Kárpátalja.ma), *Kim Kardashian a tengerparton is túsarkúban tipeg* (Blikk).

Az ingyenes és nyílt forráskódú, Linux-alapú operációs rendszer, az Ubuntu különféle verzióinak fantázianevei is alliterálnak. E fantázianevek jellegzetesége még, hogy mindegyik valamilyen valós vagy képzeletbeli állat nevét viseli. Az Ubuntu alapítója, Mark Shuttleworth 2004-ben a *Warthy Warthog* 'szemölcsös varacskos disznó' nevet adta az első disztribúciónak, s a hagyomány azóta is töretlenül megy tovább. Következzenek időrendben ezek az elnevezések: *Hoary Hedgehog* 'őszülő sündisznó', *Breezy Badger* 'szellős borz', *Dapper Drake* 'elegáns réce', *Edgy Eft* 'ideges göte', *Feisty Fawn* 'harcias őzike', *Gutsy Gibbon* 'bátor gibbon', *Hardy Heron* 'kitartó kócsag', *Intrepid Ibex* 'rettenthetetlen kőszáli kecske', *Jaunty Jackalope* 'vidám szarvasnyúl', *Karmic Koala* 'karmikus koala', *Lucid Lynx* 'világos hiúz', *Maverick Meerkat* 'lázadó szurikáta', *Natty Narwhal* 'elegáns narvál', *Oneiric Ocelot* 'álomszerű ocelot', *Vivid Vervet* 'élénk vervet', *Wily Werewolf* 'ravasz vérfarkas', *Xenial Xerus* 'vendégszerető földimókus', *Yakkety Yak* 'dumás jak', *Zesty Zapus* 'energikus ugróegér', *Artful Aardvark* 'művészi földimalac', *Bionic Beaver* 'bionikus hód', *Cosmic Cuttlefish* 'kozmosz tintahal', *Disco Dingo* 'diszkós dingó', *Eoan Ermine* 'hajnalváró hermelin', *Focal Fossa* 'fókuszált fossza', *Groovy Gorilla* 'menő gorilla', *Hirsute Hippo* 'szőrös víziló', *Impish Indri* 'huncut indri', *Jammy Jellyfish* 'ragadós/szerencsés medúza', *Kinetic Kudu* 'lendületes kudu', *Lunar Lobster* 'holdi homár', *Mantic Minotaur* 'mantikóraszerű minotaurusz', *Noble Numbat* 'nemes numbat', *Oracular Oriole* 'jósló sárgarigó', *Plucky Puffin* 'bátor lunda', *Questing Quokka* 'kereső quokka', *Resolute Raccoon* 'eltökélt mosómedve'. Az alliteráló állatnevek jól hangzanak, könnyebben megjegyezhetők, mint a pusztá verziószámok, és a vicces, kedves állatnevek emberközelibbé teszik a márkát, valamint fenntartanak egy humoros hagyományt.

6. Az alliteráció a reklámokban. Napjaink óriási reklámzajában a hirdetéseknek egyre ötletesebb, humorosabb formákkal kell előállniuk ahhoz, hogy elérjenek a potenciális vásárlókhoz. A nyelvi megformálás egyediségében a marketingeseket a figyelemirányítás játékos módja (SZIKSZAINÉ NAGY 2007: 403), a betűrím használata is segítheti. Az alliteráció a szlogenalkotásra használt, leggyakoribb nyelvi-retorikai eszközök közé tartozik (vö. KOVÁCS 2024). Amellett, hogy jó hangzást biztosít, elősegíti a megjegyezhetőséget, és figyelemfelkeltő erővel is bír (LINDSTROMBERG–BOERS 2008). Kutatások szerint az alliterációt tartalmazó szlogeneket könnyebb visszaidézni, s hatékonyságát tekintve a betűrímnek még az ismétlésnél is nagyobb ereje van. Azt találták, hogy a teljesen alliteráló promóciós szöveggel ellátott terméket a fogyasztók még akkor is nagyobb valószínűséggel vásárolják meg, ha az többbe kerül, mint a részben alliteráló üzenettel hirdetett alternatívájuk (BENCZES 2019: 140–141).

Terméktípustól függetlenül minden áruajtánál megjelenik az alliteráció, még autóknál is, ahogy azt a Renault *Autókat alkotunk*, a Seat *A versengés a vérrünkben van*, illetve a Suzuki *Metálfekete ménes* szlogenje is mutatja. A betűrím az étel- és italreklámoknak is kedvelt eleme: például a La Fiesta borok az *Édes*

élvezet jelmonddal csábítják a vásárlókat, a Pick szalámi a *Felejtethetlenül finom* alliterációt használja, a Danone pedig a joghurtfogyasztás gyakoriságát a *Hentente hétszer* kijelentéssel hangsúlyozza. Gyógyszerek és vitaminkészítmények egyaránt használják a betűrímet: a No-Spa görcsoldó óriásplakátján a *Szenvedsz vagy szárnyalsz?* kérdés szerepel, a Halls gyögcukorka a *Hogy használhassa a hangját* szlogennel győzködi a vásárlókat, míg a BioTechUSA cég a vitaminkészítményeit a *Vitamin? Veled vagyunk* szöveggel népszerűsíti. Szolgáltatások reklámjaiban is előfordul az alliteráció: a Comedy Central a *Házhoz hozzuk a humort* jelmonddal hirdette a tévécsatornáját, a MOL olajcég pedig a *MOL – Minőség mindenhol* szlogent használta, míg a Cédus Prémium Fitness sportlétesítmény a *Várjuk a szegedi szuperhős szülőket!* alliterációval népszerűsítette a szolgáltatásait. Az áruházláncok is használják az alliterációt reklámfogásként. Például a Lidl reklámújságjai, illetve óriásplakátjai a *Fantasztikusan friss február* betűrímmel csábították a boltba a vásárlókat. A pénzügyi szektorban is élnek az alliteráció erejével, ahogy azt a Raiffeisen Bank *Váltsd velünk valóra!* szlogenje is mutatja.

A hatásos márkanevek jellemzői közt ROBERTSON (1989: 68, idézi KOVÁCS 2017: 41) a hangismétlést (az alliterációt, illetve a rímet) is felsorolja. A nagy márkanevek valóban gyakran alliterálnak, ahogy azt az *American Airlines*, *Best Buy*, *BlackBerry*, *Coca-Cola*, *Chio Chips*, *Chupa Chups*, *Dunkin' Donuts*, *KitKat*, *M&M's*, *Pay-Pal*, *Tic Tac* példái is mutatják. Ezeket a hatásuk miatt vevőmágnes márkaneveknek is nevezik.

A gyorsétteremláncokra is jellemző a betűrím használata. A McDonald's finomságainak alliteráló fantázianevei is tudatos marketingstratégiáról árulkodnak. A betűrímek használata szerte a világban jellemző volt a cégre, a további példák azonban csak a Magyarországon futó kampányokból lettek válogatva. A termékek fantázianeveit a McDonald's honlapjáról (W5), valamint a Fast Food Central nevet viselő honlapról (W6) gyűjtöttem össze. A limitált termékeket hirdető reklámhadjáratokban a hamburgereket személynévvel látták el, s e nevek kezdőhangjai összecsengtek. A 2018-as Maestro Burgerek közt jelent meg a *Magic Marcus* nevű étel, valamint a csak a név kiejtett formájában alliteráló *Generous Jack*, illetve *Generous Jackline*. A betűrímes elnevezések sora a szárított paradicsommal és bazsalikomossal készített *Spring Sofiá*-val folytatódott. Utána jött a grillezett kápiapaprikáról elnevezett *Kápia Karl*, *Juicy Jane* nevét pedig a szószos amerikai káposztasaláta ihlette. A rókaagombás sajt-pogácsával készült hamburgernek *Fox Félix* volt a neve. A szárított paradicsomos wrapet *Wrap Wandá*-nak hívták, s ez az elnevezés az alliteráción túl még azért is találó volt, mert maga a töltött tekercs alakja is *w* betűt formázott. Ezt követte a hagymakarikás, borsos, szószos hamburger neve, a *Brutal Brutus*, illetve a könnyedebb, nőiesebb wrap neve, a *Brave Berta*. 2022 tavaszán a füstös ízek kedvelőit a *Smokey Sophie* és a *Smokey Sally* név várta, míg a 2022-es nyári Maestro-ajánlatok közt megjelent a mézesmustáros szószsal csábító, *Honey Helga* nevű wrap, valamint a *Honey Holly* nevű hamburger. A tépett libahúsos finomságokat a *Pulled Polly*, illetve a *Pulled Petra* név képviselte. A tengeri ízvilág kedvelőit a frissen sült garnélás, *Sea Serena* nevű wrap, illetve a *Sea Sebastian* nevű burger várta. A Maestro szendvicsek kínálatából *b-s* betűrímes nevek voltak a *Brie Ben* (brie sajtot tartalmazó szendvics neve)

és a *Bbq Bob* (pikáns barbeque-szösszos szendvics neve). 2023-as tavaszi ajánlatként jelent meg a fokhagymás szösszal készült, *Gusto Greg* nevű szendvics. 2024 májusában napsütötte újdonságként hivatkoztak az olaszos beütésű, aszalt paradicsomos, bazsalikomos, cheddaros hamburgerre, amely a *Sunny Sofia* nevet kapta, a libamajszeleteket tartalmazó limitált különlegességnek pedig a *Goosey Gustav* fantázianevet adták. 2025 tavaszán a ropogós cheddarsajt-pogácsával készült hamburgert *Cheddar Chad* néven árulták, míg az év végi, hagymakarikás és rösztipogácsás újdonságnak *Tennessee BBQ Brutus* volt a neve.

Az alliterációt mint marketingfogást néhány desszertjének az elnevezésénél is alkalmazta a McDonald's. Ezek a csemegék szintén személyneveket kaptak, ám a hamburgerektől és wrapektől eltérően itt már ügyeltek arra is, hogy a nevekből felismerhetőek legyenek az alapul vett magyar édességek, s a könnyed finomságoknak női neveket adtak. Így a Rákóczi-túrós ízét kínáló fagyaltot *Rákóczi Rózi* névvel illették, az Eszterházy-torta ízvilágát imitáló fagyaltot pedig *Eszterházy Ellá*-nak keresztelték el.

A gyorsétteremláncok közül nem csupán a McDonald's aknáza ki az alliterációban rejtlő lehetőséget. A KFC például *A következő kedden is keddi kosár!* felhívással élt a vásárlói felé, a Burger King pedig a *cs-k* összecsengését használta fel a *Chicken Cheddar Cheese Ring Lover* fantázianevelű hamburgerénél, valamint az *a*-kat csendítette össze a *King Angry's Andalouse* burgernél.

7. Alliteráló eufemizmusok. Az alliteráció megjelenhet az eufemizmusoknál is. A szépítő körülírásoknak nem lényegi ismérve a betűrím; a tabuk nyelvi kifejezőeszközei közt sokkal gyakoribb a fonéma/morféma elvétele, hozzáadása vagy cseréje (*menj a csába*), a metafora (*bekapja a legyet*), a metonímia (*ki-megy a mosdóba*) és a litotézis (*nem egy Einstein*). Az eufemizmus célja ugyanis nem a hangzás, hanem az, hogy valamilyen kellemetlen tartalmat elfogadhatóbb formában fejezzen ki, ami szemantikai, illetve pragmatikai kérdés, nem pedig hangalakbeli. Ám alkalmanként az alliteráció is előfordulhat szépítő szerepben, ugyanis hangzásbeli eszközként segítheti a kifejezés által jelölt, tabunak számító tartalom enyhítését.

STEPHEN ÜLLMANN tabutipológiája szerint (1962) a félelem tabui közé a valóságos étellel, varázslással, babonákkal, tiszteleti tárgyakkal és tisztelt állatokkal kapcsolatos elnevezések sorolhatók, a tapintat tabui közé a betegségekre, illetve a halálra vonatkozó kifejezések tartoznak, míg az illem tabuit a nemiséghez, szexualitáshoz, kiválasztáshoz, testnedvekhez, terhességhez kapcsolódó kifejezések alkotják. Számos országban az utazók bélrendszerét megtámadó, hányással, hasmenéssel járó betegséget a tabukerülés miatt eufemisztikusan fejezik ki, s több helyen az angol kifejezések alliterációt tartalmaznak, ahogy azt a BENCZES (2013a: 242, 2013b: 171–172) által idézett forrás (W7) következő példái is mutatják. Zárójelben az ország megnevezése olvasható: *Banjul Belly* 'banjuli has' (Gambia), *Bali Belly* 'bali has' (Indonézia), *Basra Belly* 'baszra has' (Irak), *Casablanca Crud* 'casablancai piszok' (Marokkó), *Greek Gallop* 'görög galopp' (Görögország), *Rangoon Runs* 'ranguni futás' (Mianmar/Burma), *Rome Runs* 'római futás' (Olaszország), *Tokyo Trot* 'tokiói vágta' (Japán), *Turkey Trots* 'török vágta'

(Törökország), *Tut's Tummy* 'Tutanhamon pocakja' (Egyiptom). A magyarban nincsenek hasonló kifejezések erre a jelenségre.

8. Összegzés. Az alliteráció a szépirodalmi szövegeken kívül számos hétköznapi szövegtípusban jelen van. Az alakzat a hangfestő, tagoló és összekapcsoló szerepen kívül manipulatív erővel is rendelkezik, ami egyrészt abban rejlik, hogy a hangalak a játékossága révén elvon(hat)ja a figyelmet magának a szövegtípusnak, például a reklámnak a céljáról. Az összecsendülő szókezdetek figyelemfelkeltővé és emlékezetessé teszik a mondanivalót, valamint segítik annak visszaidézését. A marketingesek az alliterációkhoz kötődő stratégiáknak a tudatában vannak, s a filmiparban is kihasználják az azonos kezdőbetűket a címeknél, valamint a szereplőneveknél. Mnemotechnikai eszközként, memóriamankóként ugyanis segíti a megjegyezhetőséget, továbbá a karakterekhez való kötődést is erősíti. Egyéb szórakoztató műfajokban, például dalszövegekben pedig a forma többnyire a szövegalkotó virtuozitásáról árulkodik. Élve az alliteráció adta lehetőséggel, kijelenthető, hogy a bohókás és bűbajos betűrímek, valamint az agyafúrt alliterációk alkalmazása bevett szokás a hétköznapi szövegekben is, mivel ez a stilisztikai eszköz, ha nem is mágikusan működik, de azért elég jól kiszámítható a hatásmechanizmusa. A tanulmányba szándékosan tett betűrímek is remélhetőleg erről tanúskodtak.

Kulcsszók: alliteráció, manipuláció, reklám, humor, eufemizmus.

Hivatkozott irodalom

- BÁRTHÁZI ESZTER 2008. Manipuláció, valamint manipulációra alkalmas nyelvhasználati eszközök a sajtóreklámokban. *Magyar Nyelv* 104: 443–463.
- BENCZES RÉKA 2013a. Nem csupán nyelvi játék. Az alliteráció és a rím szerepe az angol szóképzésben. In: KUGLER NÓRA – LACZKÓ KRISZTINA – TÁTRAI SZILÁRD szerk., *A megismerés és az értelmezés konstrukciói. Tanulmányok Tolcsvai Nagy Gábor tiszteletére*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 157. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 237–250.
- BENCZES RÉKA 2013b. The role of alliteration and rhyme in novel metaphorical and metonymical compounds. *Metaphor and Symbol* 28: 167–184. <https://doi.org/10.1080/10926488.2013.797728>
- BENCZES RÉKA 2014. „Ami rímel, az stimmel”. Az alliteráció és a rím szerepe a neologizmusokban. In: LADÁNYI MÁRIA – VLADÁR ZSUZSA – HRENEK ÉVA szerk., *Nyelv – társadalom – kultúra. Interkulturális és multikulturális perspektívák*. 1–2. A MANYE Kongresszusok előadásai. Proceedings of the HAALLT Congresses 10/I–II. MANYE – Tinta Könyvkiadó, Budapest. 109–114.
- BENCZES RÉKA 2019. The name of the game. Rhyme and alliteration in multi-word expressions. *Argumentum* 15: 133–144. https://argumentum.unideb.hu/2019-anyagok/special_issue_I/benczesr.pdf
- FÓNAGY IVÁN 1970. Alliteráció. In: KIRÁLY ISTVÁN főszerk., *Világirodalmi lexikon 1*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 220–224.

- FORGÁCS ERZSÉBET 2007. *Nyelvi játékok. Kreativitás a viccekben, a reklámyelvben, a sajtónyelvben és az irodalmi szövegekben*. Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged.
- GÁLDI LÁSZLÓ 1961. A legújabb magyar költészet stílusproblémái. In: BALÁZS JÁNOS – BÓKA LÁSZLÓ szerk. *Stilisztikai tanulmányok. A Kiadói Főigazgatóság stilisztikai előadássorozatának teljes anyaga*. Gondolat Kiadó, Budapest. 147–194.
- HERTELENDY RÉKA 2011. Fordítói kihívások és megoldások a magyar nyelvű Harry Potter-kötetekben. *Névtani Értesítő* 33: 133–145. <https://doi.org/10.29178/NevtErt.2011.12>
- JENEI TERÉZ 2010. Betűrím. In: ADAMIK TAMÁS főszerk., *Retorikai lexikon*. Kalligram, Pozsony. 148.
- JUSCZYK, PETER W. – GOODMAN, MARA B. – BAUMANN, ANGELA 1999. Nine-month-olds' attention to sound similarities in syllables. *Journal of Memory and Language* 40: 62–82. <https://doi.org/10.1006/jmla.1998.2605>
- KATONA IMRE 1977. Alliteráció. In: ORTUTAY GYULA főszerk., *Magyar néprajzi lexikon* 1. Akadémiai Kiadó, Budapest. 91.
- KEMÉNY GÁBOR 2010. Címzavakban a sajtónyelvi címadásról. In: KEMÉNY GÁBOR, *A nyelvtől a stílusig. Válogatott tanulmányok, cikkek*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 100. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 59–78.
- KOVÁCS LÁSZLÓ 2017. *Márka és márkanév. Márkakutatás és nyelvészet – metszéspontok, lehetőségek, kihívások*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 197. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- KOVÁCS LÁSZLÓ 2024. *Nyelvi kommunikáció a marketingben. Marketingnyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest. <https://doi.org/https://doi.org/10.1556/9789636640569>
- LÁSZLÓ ZSIGMOND 1972. Alliteráció és alliterációs rím. In: LÁSZLÓ ZSIGMOND, *A rím varázsa*. Az MTA Stilisztikai és Verstani Munkabizottságának kiadványai. Akadémiai Kiadó, Budapest. 43–103.
- LINDSTROMBERG, SETH – BOERS, FRANK 2008. The mnemonic effect of noticing alliteration in lexical chunks. *Applied Linguistics* 29: 200–222. <https://doi.org/10.1093/applin/amn007>
- MÁNDOKI LÁSZLÓ 1988. A találósok stilisztikájához. In: VARGYAS LAJOS főszerk., *Magyar néprajz 5. Népköltészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 242–244.
- MÓZESNÉ KABÁN ANNAMÁRIA – MÓZES HUBA 2008. Alliteráció. In: SZATHMÁRI ISTVÁN főszerk., *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. A magyar nyelv kézikönyvei 15. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 71–74.
- NÉMETH ZOLTÁN 2021. *Alliteráció: a zeneiség fontosságának szerepe az előadásodban?* <https://www.linkedin.com/pulse/alliteráció-zeneiség-fontosságának-szerepe-az-zoltán-dr-németh-dtm> (2025. 12. 21.)
- PETHŐ JÓZSEF 2011. *Alakzat és jelentés. Az alakzatok stílus- és jelentésképző szerepe a szövegben*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 129. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- PETHŐ JÓZSEF 2015. Rhetorical figures in the stylistic structures of literary and non-literary texts. *Acta Academiae Beregsasiensis* 14: 77–86.
- ROBERTSON, KIM 1989. Strategically desirable brand name characteristics. *The Journal of Consumer Marketing* 6/4: 61–71. <https://doi.org/10.1108/EUM0000000002563>
- SCHIRM ANITA 2024. Harry Potter és a „titokzatos töltelékek”, azaz a diskurzusjelölők J. K. Rowling *Harry Potter és a bölcsek köve* című regényében. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 17/1: 88–104. <https://doi.org/10.32977/anyk.2024.007>

- SZATHMÁRI ISTVÁN 2004. *Stilisztikai lexikon. Stilisztikai fogalmak magyarázata szépirodalmi példákkal szemlélve*. A magyar nyelv kézikönyvei 7. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 2010. *Stílus eszközök és alakzatok kislexikona*. Az ékesszólás kis-könyvtára 14. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 2007. *Magyar stilisztika*. Osiris Kiadó, Budapest.
- ULLMANN, STEPHEN 1962. *Semantics. An introduction to the science of meaning*. Barnes & Noble, New York.
- ZOLNAI BÉLA 1964. Az alliteráció. In: ZOLNAI BÉLA, *Nyelv és hangulat. A nyelv akusztikája*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest. 83–87.
- W1: Harry Potter characters with alliterative names? <https://scifi.stackexchange.com/questions/98752/harry-potter-characters-with-alliterative-names> (2025. 12. 21.)
- W2: Alliteráló filmcímek listája. <https://letterboxd.com/russman/list/movie-titles-that-are-alliterations> (2025. 12. 21.)
- W3: Lackfi János mémje az alliterációról. <https://www.facebook.com/lackfi/photo/s/a.377510685710427/1217019958426158/> (2025. 12. 21.; az oldalt azóta törölték.)
- W4: Szürkülő szombat időjárás-jelentés. https://www.youtube.com/watch?v=FbAx890St_A (2025. 12. 21.)
- W5: A McDonald's honlapja. <https://www.mcdonalds.com/hu/hu-hu.html> (2025. 12. 21.)
- W6: Fast Food Central honlap. <https://fastfoodcentral.blog.hu> (2025. 12. 21.)
- W7: International euphemisms for traveller's gastrointestinal disorders. <https://www.wolfstad.com/2007/01/international-euphemisms-for-travellers-gastrointestinal-disorders> (2025. 12. 21.)

The charm of clownish head rhymes

Alliteration as a manipulation mechanism

Alliteration is not only a decorative device used by writers and poets, or a necessary element of nursery rhymes; it is not just a “charming, funny use of head rhymes”, but also an effective manipulation mechanism. The regular repetition of the initial sound of a word creates a sense of musicality, ensures good pronunciation, relieves tension, and can also serve as a memory aid. It suggests creativity, sometimes surprises, emphasizes the message, and also has the power to attract attention. Due to these roles, it is also frequently used as a manipulation tool in advertising and everyday communication. The harmony of the beginnings of words is sometimes used to entertain the recipients, as a deliberate source of humor, but in the case of sensitive topics, it is also suitable for euphemisms and for avoiding taboos. The study presents the mechanism of action of alliteration through diverse text types (films, lyrics, memes, advertisements and newspaper articles).

Keywords: alliteration, manipulation, advertisement, humor, euphemism.

SCHIRM ANITA
Szegedi Tudományegyetem

Hosszú palatális magánhangzók Sylvester János nyelvváltozatában: hangváltozások és paradigmatis hatások*

1. Bevezetés. Amint az köztudott, Sylvester János egyike azon 16. századi szerzőknek, akik írásrendszerükben két hosszú palatális nem felső nyelvállású ke-rekítetlen magánhangzót különböztetnek meg; ő ezeket az *ę*, illetve az *ê* jelekkel jelölte. Közkeletű vélekedés szerint, amelyet én magam sem vitatok, a kettő között nyíltsági különbség volt. Bár nyilvánvalóan már nem feltárható minden fonetikai részlet, a jelen céloknak megfelelő és adekvát közelítés szerint a hangértékek ezek lehettek:

- (1) *ę* = *é* (IPA [e:])
ê = *ē* (IPA [ɛ:])

Sylvester eme grafematikai különbségtételéhez hasonlót látunk Heltai Gáspár, Károlyi Gáspár és Dévai Bíró Mátyás munkáiban, még ha maguk a grafikus jelek nem ugyanazok is. Sylvester azonban kilóg a sorból annyiban, hogy erősen í-ző nyelvjárást használ, ami az ő esetében egyedi összefüggésekbe helyezi a palatális hosszú magánhangzók kérdését, hiszen más nyelvjárások *é* hangjának nála sokszor *í* felel meg.

Ebben a dolgozatban elsősorban arra teszek kísérletet, hogy az *ę* jel és az általa jelölt [e:] hang előfordulásait és eloszlását szisztematikusan leírjam. Ez azonban természetes módon vezet további kérdésekhez: az *ę* ([e:]) hang í-zéshez való viszonyához, az őt érintő morfológiai (paradigmatikus) kiegyenlítődésekhez, valamint a másik középső nyelvállású palatális hosszú magánhangzó (*ő*) sorsához. Távollabbról tekintve magától értetődő módon az egész magánhangzórendszerre vonatkozóan érdekes kérdések merülhetnek fel, amelyek közül ki fogok térni a tololánc kérdésre; ezzel kapcsolatban pedig röviden össze fogom vetni Sylvester magánhangzó-rendszerét Heltai Gáspáréval és Károlyi Gáspáréval.¹

* Köszönettel tartozom GUGÁN KATALINNAK és VARGHA FRUZSINA SÁRÁNAK a kézirat első verziójához fűzött megjegyzéseiért. A kutatás részben az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat (HUNREN) KSZF-14/2023 Fehér foltok című pályázatának támogatásával valósult meg; a kutatás egy részét a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kara támogatta (PPKE-BTK-KUT-23-2 sz. projekt).

¹ Adná magát a kérdés, hogy miért nem foglalkozom egyszersmind az *ê* ([ɛ:]) előfordulásaival és eloszlásával is. A helyzet az, hogy amit erről mondani lehet, azt az irodalomban már megírták: ez a hang világos módon a kései ómagyar korra az [ɛ] nyúlásával létrejött magánhangzó folytatása, előfordulásai és eloszlása meglehetősen pontossággal megfelelnek annak, amit etimológiai alapon várhatunk (ehhez elsősorban I. KAPOSÍ 2018-at és az ott hivatkozott irodalmat). Azon felül, hogy az őt érintő alternációkat a teljesség kedvéért röviden bemutatom, nem fogok az *ê*-vel részletesebben foglalkozni.

A dolgozat felépítése a következő. Először bemutatom a forrásokat és az adatokat általában (2.), utána az *ε*-vel jelölt hangot helyezem el Sylvester nyelvátvitelének hangtörténeti összefüggéseiben (3.). Ezt követően az *ε*-t érintő morfológiai analógiákat mutatom be (4.), majd rátérek az *ε* magánhangzórendszeren belüli sajátos viszonyainak kérdésére (5.), értve ez alatt az eredeti *é*-vel részben párhuzamosan változó *ő* viselkedését, valamint a palatális magánhangzókat érintő rendszeres változásokat. Végül (6.) kitérek a tololánc kérdésére, amely az *i*-zéssel kapcsolatban fel szokott merülni, ebben az összefüggésben pedig rövid és részleges összehasonlítást teszek Heltai és Károlyi nyelvátvitelével, valamint az újkori nyelvjárásokkal.

2. A források és az adatok. Sylvester János munkái több okból is egyedülálló lehetőségeket kínálnak számos nyelvi jelenség kutatására.² Egyfelől Újszövetség-fordításának köszönhetően már pusztán méretében is jelentős szövegtömeget hagyott ránk. Másfelől grammatikájában és az Újszövetséghez írott függelékeiben reflektál is bizonyos nyelvi kérdésekre, valamint rendszerezett formában ad számos példát egyes jelenségekre (teljes vagy majdnem teljes ragozási sorok stb.). Harmadrészt hozzá lehet ehhez tenni nagyfokú nyelvi tudatosságát és kifejezett törekvését a következetes írásmódra. Negyedikként pedig nagyon fontos az a 113 disztichon, amit írt, azaz 226 sornyi vers, amely a klasszikus formának köszönhetően explicit módon jelzi számos magánhangzó hosszúságát.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy ami írásban látható Sylvesternél, minden esetben adottnak vehető abban a formában. A korai nyomtatványokra jellemző esetlegességektől nem mentesek munkái, az Újszövetség-fordítás nyomtatása közben ráadásul nyomdászt is kellett váltani (DÁN 1973). A magánhangzók hosszúságának jelölése nem teljesen következetes, különösen a grammatikájában nem; a disztichonokban pedig egyszer-egyszer tetten érhető módon szabadon értelmezi vagy a versmértéket, vagy a hosszúságot. Mindezekre való tekintettel határozott kijelentéseket akkor lehet tenni, ha egy adott jelenségre több, egy irányba mutató példa van.

A magánhangzók hosszúságát legkövetkezetesebben az [a:], az [ɛ:] és az [e:] esetében jelöli Sylvester (*ā*, *ē*, *ē*). A kerek magánhangzók ([o:], [u:], [ø:], [y:]) esetében nem, az [i:] esetében következtetlenség jelöli (*i*). A betűtest fölötti ékezetek némi változatosságot mutatnak, főleg az *i* esetében: a vonás többféle formájú lehet, és előfordul a betűtest fölötti ponttal együtt is (a digitalizált korpuszban egységesen *i*-ként van átírva). A hosszú és rövid *i* ugyanakkor jól elkülöníthető az Újszövetségben. Ellenőriztem minden olyan szóalakot, amely legalább kétszer előfordul és írásban hosszú *i*-t tartalmaz; ezek között gyakorlatilag csak olyan szavak/szóalakok találhatók, amelyek más nyelvjárásokban jellemzően *é*-t tartalmaznak. Eredeti [i:] vagy [i] hangot tartalmazó szavakkal szinte soha nem fordul elő, hogy *i*-vel volnának leírva.³ Különbőség van tehát *vig* (= *vīg*) és *vīg/vīg* (= *vég*)

² A dolgozatban a Grammatica hungarolatinára (SYLVESTER 1989) egyszerűen grammatikaként, az Újtestamentumra (<https://mek.oszk.hu/06900/06987>) Újszövetség(-fordítás)ként hivatkozom.

³ Ahogy meg tudtam állapítani, egyedüli kivételt ez alól a nehezen megkülönböztethető *vesz/visz* igepár alakjai jelentenek (*viszi*, *viszik* stb.); továbbá egyetlen helyen, a Márk- evangélium bevezetőjében fordul elő három olyan alakja az *ír* igének, amely ékezetes *i*-t tartalmaz (az *ír* és származékai a digitalizált korpusz adatai szerint 542 alkalommal fordulnak elő rövid *i*-vel írva).

között, avagy *iszik* és *íszik/iszik* (= *eszik*) között, és így tovább. Bizonyos visszatérő lexikális vagy morfológiai elemek pedig egyértelműen hosszú *i*-t mutatnak versben (pl. *lelkit, vírit, mentiben* írásmódtól függetlenül).

A cikkben felhasznált példák szinte mind az Újszövetség-fordításból származnak; ahol a grammatikából vettem őket, ott azt külön jelezni fogom. Az Újszövetség-fordítást digitalizált formában használtam (Ómagyar korpusz⁴, I. SIMON–SASS 2012), de ahol szükségesnek láttam, és ahol az adatok mennyisége ezt lehetővé tette, az eredeti nyomtatvány online elérhető, befényképezett változatában ellenőriztem a konkrét szöveghelyeket. A 6. részben a Heltai Gáspár és a Károlyi Gáspár Újszövetség-fordításából származó adatokat szintén az online Ómagyar korpuszból vettem. A példák írásmódját a főszövegben normalizáltam, kivéve a dolgozat középpontjában álló [ɛ:], [e:] és [i:] hangok jelölését. Csak ahol feltétlenül szükséges az egyértelműség kedvéért, ott adom meg zárójelben a mai köznyelvi alakot. Az *i*-t hosszúnak jelölöm a példákban mindenütt, ahol biztosra vehető a hosszúság, függetlenül attól, hogy Sylvester az adott esetben jelöli-e.

Az *e/ë* ([ɛ]/[e]) különbséget nem fogom jelölni a dolgozatban, mivel ehhez Sylvester írásmódjában semmi támpontunk nincs, és a szakirodalom egybehangzó vélekedése szerint (BENKŐ 1957: 91; BÁRCZI 1958: 152; BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967: 177; E. ABAFFY 2003: 603) éppen az északkeleti nyelvjárásokban épült le leghamarabb, már a középmagyar korban ez a kontraszt.

3. Az *ɛ* hangtörténeti kialakulása. Az adatok alapos szemrevételezéséből két nagyon egyszerű szabályszerűség látszik kirajzolódni, az egyik fonológiai, a másik morfológiai jellegű. (Az utóbbit lentebb, a 4. részben írom le.) A fonológiai szabályszerűség azzal függ össze, ahogyan a Sylvester által használt nyelvjárás *i*-ző jellege kialakult, ez pedig a (2)-ben látható környezetfüggő (pontosabban negatívan környezetfüggő) hangváltozás formájában írható le.

(2) [e:] > [i:] kivéve szóvégen

Hangtörténeti szempontból nézve az *ɛ* nem egyéb, mint a szó végén [i:]-be nem záródó, hanem változatlanul maradó [e:] jele. Fonetikailag nézve nem látok okot arra, hogy kételkedjem az *ɛ* valódi [e:] hangértékében, de a fonológiai rendszert tekintve elegendő annyihoz ragaszkodni, hogy egy olyan hosszú, palatális, kerekített magánhangzóról van szó, amely különbözik mind az [i:]-től, mind az [ɛ:]-től, etimológiailag kései ómagyar [e:]-re megy vissza, és a legtöbb későbbi nyelvjárásban [e:]-nek vagy diftongusos jellegű [ie]-nek (ritkábban [ei]-nek) felel meg.

Tisztában vagyok azzal, hogy az *i*-zés (azaz általában a nyelvjárások közötti szisztematikus *é* ~ *i* megfelelés) kialakulását nem egyedül egy [e:] > [i:] hangváltozásra vezeti vissza a hangtörténeti szakirodalom, hanem ezen felül potenciálisan két másik folyamatra, a *j* végű diftongus jellegű szekvenciák nyelvjárásonként eltérő fejlődésére (*tanejt*, **kezejt* > *tanét*, *kezét* v. *tanít*, *kezeit*), valamint a korai ómagyar rövid *i* nyíltabbá válás nélküli pótlónyúlására (pl. *szegin* > *szegin(y)*)

⁴ <http://omagyarkorpusz.nytud.hu/hu-intro.html>.

[i] > [e] > [e:] > [i:] változási sor nélkül, azaz nyílás, majd zárulás nélkül; ehhez összefoglalólag l. E. ABAFFY 2003: 606). Az *i*-zést létrehozó háromféle változás közül a harmadiktól, úgy vélem, bizvást eltekinthetünk Sylvester esetében, ugyanis az általa használt nyelvjárásban az eredeti hosszú *i*-k, bármilyen forrásból eredtek is, minden jel szerint megrövidültek, ahogyan a másik két zárt magánhangzó (*ú*, *ű*) is – esetleg éppen soha nem is voltak hosszúak (részletesebben l. lentebb az 5. részben). Műveiben elég jól kimutatható kontraszt van *i* és *í* között, az utóbbi azonban más nyelvjárások *é*-jének felel meg (l. fentebb az 1. és lentebb a 6. részben).

Az *i*-zés másik forrása, a diftongus jellegű szekvenciák eltérő fejlődése megint csak nem jelent semmi olyat, ami a (2)-ben felírt változás alól kilógna. A *keze* ~ *kezít* típus viselkedése gond nélkül összeegyeztethető a diftongusos eredetű relatívító-végződés korábbi [e:]-vé válásával; ugyanezt teljesen egyértelműen mutatják a hasonlóan rekonstruált latívuszi alakok formái Sylvesternél (*bele*, *melle* stb.), ahogyan a magánhangzós múlt határozott E/3 alakjai is (*kire*, *nize*). Megjegyzem, hogy az *-ít* képző valamilyen módon más utat járhatott be; erre utal az, hogy Sylvester az Újszövetség-fordításában mindig *ij*, *iy* szekvenciaként írja, soha nem a hosszú *i*-t jelölő betűk valamelyikével (*i*, *í*). Ez azonban lehet az *i*-zéstől teljesen független fejlemény, és a fentebb mondottak lényegén semmit nem változtat: egy feltételezett [e:] > [i:] változás, amely szövégen nem történt meg, szükségszerű első lépésnek tűnik, hogy az [i:] és [e:] hangok eloszlását és az *ę* betű használatát Sylvesternél pontosan leírassuk.⁵

Három olyan lexikális egység van, amelyekben az *ę* nem szóvégi helyzetben van, mégis megmaradt változatlanul Sylvester nyelvhasználatában: az *es*, a *męg* (*męgis*, *męglen*, *esmęglen*), valamint az *eleg*. Ezek első ránézésre a magas gyakoriságú szavak közé tartozó lexikális kivételeknek tűnnek; mindazonáltal néhány megjegyzést fűzök hozzájuk.⁶

Az *es* esetében Sylvester teljes mértékben tudatában volt az *is* változatnak, amely funkciójában ekkor már elkülönült az eredetitől; ez grammatikájából egyértelműen kiderül. Valamiért ugyanakkor határozottan elzárkózik az utóbbi használatától.⁷ Világos, hogy az *is* változat létrejötté független a (2)-ben említett [e:] > [i:] változástól, hiszen más nyelvjárásokban is megtörtént, de természetesen nem

⁵ Maguk a tények természetesen nem jelentenek újdonságot: már PAPP LÁSZLÓ nagyszabású adatgyűjtésében, amely a 16. század végi északkeleti *i*-zés feltárását célozta, az adatok összesítésénél nem talált szóvégi *i*-t eredeti *é* helyén (PAPP 1963: 31, 33). Az adatokat ugyanakkor morfématípusok szerint osztályozza, így nem is tud rámutatni erre a fonológiai szabályszerűsége. Ugyanez áll a részben PAPP (1963)-ra reflektáló, részben Sylvester adatait vizsgáló IMRE SAMU feldolgozására (1964: 47–48) is.

⁶ Érdekességképpen megjegyzem, hogy a kérdő *-e* partikula Sylvesternél mindig *-i*-ként jelenik meg. Feltételezve, hogy itt eredeti rövid magánhangzóról van szó, ennek az itt tárgyalt jelenségekhez vélhetőleg nincs köze. Egyetlen adatunk van olyan esetre, amikor a partikula *ę*-re végződő szóalakot követ: *esméręi* (= *ismerę-e*).

⁷ A grammatika Kötőszó (Coniunctio) című fejezetében így ír: „A kapcsoló értelmű kötőszó a mi nyelvünkben az *es*, amelyet egyesek úgy az írásban, mint a kiejtésben hibásan használnak. Ennek a szónak ugyanis az első betűjét, tudniillik az *ę*-t, hol lehagyják, hol *i*-re változtatják. Az előbbire példa... *felele smonda*; a másodikra... *Meńńetek el tũis*. Ugyanis így kell írni és mondani: *felele ęs monda*, valamint *Meńńetek el tũ ęs*” (saját fordításom – Cs. A.).

is zárják ki egymást, amint azt Abádi Benedek Sylvester Újszövetség-fordításához illesztett, hasonlóan *í-ző* nyomdászai apológiája mutatja.⁸

A *még* és összetételei/képzései esetében talán feltehető, hogy a *míg* szó akadályozta az eredeti [e:] záródását. Bár az utóbbi Sylvesternél szinte biztosan *míg* volt, a két szó erősen átfedő eloszlása vélhetőleg elősegíthette az [e:] változatlanul maradását, hogy ne alakuljon ki *míg* vs. *mig* kontraszt. Másfelől ugyanakkor látható keveredést is okozott, elsősorban a *miglen* (*míglén?*) / *męglén* alakokban. Az *eleg* esetében csak arra tudok rámutatni, hogy bár Sylvesternél valóban sosem fordul elő *í*-vel, egyébiránt biztosan variábilis volt; mutatja ezt Abádi Benedek már említett rövid szövege is.⁹

4. Az *ę* analógiás terjedése. Az *ę*-vel jelölt [e:] hang a fentebbi három lexicális kivételtől eltekintve eredendően ott tudott előfordulni, ahol szó végén korábban is állhatott [e:] hang. Ezek a környezetek a (3)-ban kimerítően fel vannak sorolva:

- (3) (a) a transzlatívuszi esetű névszók (*emberreę*)
- (b) a birtokos *-é* toldalékkal ellátott névszók (*Isteneę, öveę*)
- (c) a latívuszi eredetű határozószók (*belę, mellę*)
- (d) egyes idegen eredetű nevek (*Máteę*)
- (e) a határozott ragozású magánhangzós múlt idejű E/3 igealakok (*vivę*)
- (f) a határozott ragozású feltételes módú E/3 igealakok (*vinę*)

Ezek közül a környezetek közül a (3a) nem adott lehetőséget analógiás kiterjesztésre, hiszen ott az *ę* mindig szóvégi helyzetben volt, az esetragozott névszó tovább nem toldalékolható. Az összes többi környezetben azonban további toldalékokat vehettek fel az alakok, itt tehát elvben volt lehetőség arra, hogy analógiás terjedést előidéző paradigmatis hatások lépjenek fel. Analógiás terjedés alatt azt értem, hogy az *ę* nem szóvégi helyzetben is megmarad – avagy esetleg egy korábbi, nem adatolt [e:] > [i:] változást követően visszakerül az alakba.

A (3b) környezetben a birtokos *-é* minden toldalék (tehát a többes *-i, -k* és az esetragok) előtt stabilan megmarad (*öveęi, öveęk, öveęt* stb.), az analógiás kiterjedés itt maradéktalanul megtörténik, vagyis egyáltalán nem látunk [e:] > [i:] változást. Ez egyszermind lehetőséget adott egy olyan morfológiai kontraszt fenntartására, amely más nyelvjárásokban elveszett, ti. egy olyan alak, mint *emberét*, másutt egyaránt lehetett az *embere* és az *emberé* tárgyesete, Sylvester nyelvjárásában azonban ezek különbözének, hiszen *emberít*, illetve *emberę* kellene, hogy legyenek. Ilyen minimális párt éppen nem találtam a szövegben, a morfológiai típusok viselkedése ugyanakkor teljesen egyértelműnek tűnik, lásd (*az ő*) *Istenít, Istenineę, fejít* stb. mindig így, ezzel szemben *máseę, máseęul* stb.; az *öveę* alakkal szemben pedig előfordul az *övít*, amely az *öve* tárgyesete (ApCsel 21).

Érdekesen alakulnak a birtokos névmások, itt ugyanis az *öveę, öveęk* alakok mellett a többi személyben következetesen az alábbiakat használja Sylvester:

⁸ „te is keues vítket meg enghegg mostan, ęs ez első munkankat io neuen vegeđ”

⁹ „Iolleet elig vigęzäsunk volt erre, hoę vitek ne esneę”

enim, tięd, mięnk, tiętek. Úgy tűnik tehát, hogy az *enim* kivételével a többi alakban az eredeti [e:] vagy ellenált a zárulásnak, vagy az *öve* analógiás hatása érvényesült benne. Ami a *tięd, mięnk, tiętek* alakokban közös, és szembeállítja őket az *enim* alakkal, az a hangkörnyezet: mindháromban [ie:] szekvencia található, ami talán meggátolhatta az [e:] zárulását, hogy ne jöjjön létre [ii:] szekvencia a szón belül.¹⁰

A latívuszi eredetű határozószók (3c) esetében világos, hogy a személyragozott alakokra mind kiterjedt a szóvégi *ę*; bár sok ilyen adat nem található a szövegben, azok egyöntetűen viselkednek (*beļętek, beļęiek, melleń, melleńę*). Minden bizonnyal ide sorolható az *elębb(i)* alak is.

Az idegen nevekben megjelenő *ę* (3d) megjelenhet szóvégen és toldalékok előtt is. Az egyetlen ide tartozó név, amely jelentősebb számban fordul elő, a *Mátę*: toldalékolatlanul 14-szer fordul elő az Újszövetségben (továbbá 44-szer élőfejenben, ezek a digitalizált adatbázisban nem szerepelnek), ezekből két alkalommal *ę*-vel írva, az összes többi esetben mellékjel nélküli *e*-vel. Toldalékolat alakjaiban hatszor fordul elő, ebből ötször *ę*-vel írva, egyszer mellékjel nélküli *e*-vel. Ezeken felül előfordul még a tárgyesetű *Szinthikę* (*Synthikę*), *Fębę* és *Noę*. Az első névnek ez az egyedüli előfordulása; a második részesesetben is előfordul egyszer (*Fębęnek*); a *Noę* név még hétszer fordul elő toldalékolatlan és különböző toldalékolat alakokban, de mindannyiszor vagy *ę*-vel, vagy mellékjel nélküli *e*-vel írva. Az idegen nevekben mutakozó adathiány és használati bizonytalanság megnehezíti, hogy bármilyen általánosítást tegyek; megfigyelhető továbbá, hogy a sokszor előforduló *Jęzus, Hęródes, prófęta* szavakban a disztichonok alapján egyértelműen hosszúnak tűnő magánhangzó ([e:]?) jelölését Sylvester kifejezetten kerüli. Meg kell fontolni azt is, hogy az *ę* betű a középkori és a humanizmus kori latin paleográfiában bevett elem volt, általában a klasszikus latin *ae*-nek felelt meg, Sylvester betűhasználatában ez is szerepet játszhatott: grammatikájában például a 'görögök' jelentésű latin szó előfordul mind *Graeci*, mind *Gręci* alakban. A fentebb idézett *Fębę* név első *ę* betűje pedig görög *oi*-nak (és latin *oe*-nek) felel meg. Természetesen észben kell tartani azt is, hogy a *Mátę* név a 16. században már bevett név volt Magyarországon, nem ugyanúgy minősíthető idegen névnek, mint a másik három.

Az igealakokban szóvégen megjelenő *ę* (3e és 3f) az E/3 alakról áterjedt a paradigmában a T/3 alakra (*viveń, megöļęk, vinńęk, tennęk, megöļnęk*). A múlt időben kategorikusan áterjedt a T/2-re is (*megöļętek*), a feltételes módban ugyanez már variábilisan történt, és előfordul mind az analógiás [e:], mind a hangtörténetileg

¹⁰ A hangkörnyezet hatására vonatkozó föltevésnek nem mondanak ellent az *-ęrt*-tel toldalékolat alakok, ahol [i] után is mindig zárulást látunk (*kiürt, miürt*), az *-ęrt* ugyanis Sylvester nyelvjárásában nem a „valódi” toldalékokhoz (pl. esetragokhoz), hanem a *-kor(on)*-hoz és a *-kęppen*-hez hasonlóan viselkedik. Ez abból látható, hogy előtte a tövégi magánhangzók rövidék: *igheürt, ileteürt, vireürt* (= *igęürt, életęürt, véreürt*), szemben az esetragozott alakokkal: *igħę, ileħę, vıręk*. Tudvalevő ugyanakkor, hogy az *enyęm* más nyelvváltozatokban is különbözhet a *tięd, mięnk, tiętek* alakoktól, hiszen az előbbinek akár a mai köznyelvben is lehet *i-s* mellékalakja (*enyim*), az utóbbiaknak *e-s* mellékalakja (*tied, mienk, tietek*), fordítva azonban ez nem áll. Mivel Sylvester Újszövetségében az *enim* mind a nyolc előfordulásában rövid *i*-vel van írva, és túlnyomórészt a grammatikájában is (az utóbbiban két *enim* írásmódtól eltekintve), az is lehetséges, hogy korábbi rövid [i]-t tartalmazott.

szabályos [i:] az utolsó előtti szótagban (*tenne^ttek/tennⁱtek*). Lényeges, hogy mindezek az analógiás átvitelek csakis a legszűkebb paradigmaticus viszonyok mentén történtek, tehát nem terjedtek át a határozatlan ragozásba (*tennⁱnek, megö^lít^etek*), a -t jeles múltidőbe (*tü^{tt}ít^k*), avagy a kötőmódba (*tegy^{ik}*); de ahogy fentebb bemutattam, még a határozott paradigmákban sem terjedtek át az E/1, E/2 és a T/1 alakokra.

Az 1. táblázatban bemutatom a teljes ragozási sorát egy magas hangrendű nem ikes igének (*szeret*).¹¹ Az eredeti [e:] hangtörténetileg csak a [39, 45] alakokban maradt meg; az analógiás kiterjesztés iránya innen az alábbi volt: [39] → [42] → [41] és [45] → [48] → [47]. Figyelemre méltóak különösen is az alábbi minimális kontrasztok: *szeret^etek* [42] vs. *szeretⁱtek* [7]; *szeret^etek* [41] vs. *szeretⁱtek* [11]; *szeretⁿnek* [47] vs. *szeretⁿitek* [17]; *szeretⁱtek* [35] vs. *szeretⁱtek* [11]; *szeretⁱtek* [36] vs. *szeretⁱtek* [7]. Vegyük észre, hogy mind azok az alakpárok, amelyekben kizárólag egy magánhangzó nyelvváltsókában van különbség (a felsoroltakból az első három), mind pedig azok az alakpárok, amelyekben kizárólag egy magánhangzó hosszúságában van különbség (a felsoroltakból az utolsó kettő), mindig eltérnek határozottságban is egymástól. Ennek a jelentősége abban áll, hogy a határozott vs. határozatlan kontraszt eltérő szintaktikai környezetet feltételez, ilyen módon pedig jelentősen csökkenti mind a magánhangzó-minőségre, mind a magánhangzó-hosszúságra önmagában háruló kontrasztív terhet.¹² A (4)-ben felírt általánosítást ezt a megfigyelést foglalja össze.

(4) Ha két igealak csak egy magánhangzó hosszúságában vagy nyelvváltsókában tér el egymástól, akkor határozottságban is különböznek.¹³

¹¹ A táblázatban szereplő adatok a következőképpen álltak elő. Sylvester a grammatikájában majdnem teljes paradigmát ad a *szeret* igéhez, mindössze a határozott feltételes mód hiányzik. A hiányzó alakokat az Újszövetség szövegéből pótoltam ki, egyes esetekben más magas hangrendű igék előforduló alakjaiból. Grammatikájában egyetlen ponton mutat jelentős bizonytalanságot, a határozatlan E/2 -él végű alakoknál, ahol az ékezet hiányzik (*szerettel*), az Újszövetségben azonban teljesen következetes az -él használata (*szerettél* stb.). Megjegyzendő, hogy a grammatika igékről szóló fejezetében az ékezethasználata valamiért a könyv többi részéhez képest igen következetlen. — Sylvester a grammatikában egyáltalán nem említi, az Újszövetségben azonban gyakran használja a *szeretend* típusú jövő időt. Ez nem szerepel az 1. táblázatban, mivel a magánhangzója hosszúsága még további alapos vizsgálatokat igényel. Az *e ~ é* lényegében véletlenszerűnek látszó eloszlást mutat (*jövend ~ jövend*, szemben azzal, amit KAPOSI 2018: 34 ír), kizárólag a *lënd, vënd, tënd, endik* jövő idejű paradigmájában következetesen hosszú a magánhangzó, ahol ez a tövégi *e* és a toldalékkezdő *e* összevonásaként értelmezhető. A mély hangrendű igéknél ezzel szemben az alakok 78%-ában *á* található (*mondándja, ivándik* stb.). Az -andó/-endő képzős participiumokban ugyanakkor mindig rövid a magánhangzó, kivéve az egyetlen *tëndő* alakot.

¹² A *szeretők* (40) vs. *szeretek* (42) és a *szeretnek* (48) ugyanakkor mutatja, hogy a kerekesség eléggé robusztus jegy volt ahhoz, hogy a határozott paradigmán belül is kizárólagosan jelenítse meg a személy morfológiai kontrasztját.

¹³ Talán meg lehet fogalmazni ezt a megfigyelést általánosabban és informálisabban is: a kis fonológiai különbséghez nagy morfológiai (paradigmatikus) távolság kell. Arról azonban itt nem fogok hipotéziseket megfogalmazni, hogy ez mennyire általános valójában.

1. táblázat

A *szeret* ige ragozása Sylvester munkái alapján

Határozatlan				Határozott			
jelen kijel.				jelen kijel.			
1	<i>szeretek, -tlek</i>			31	<i>szeretem</i>		
2	<i>szeretsz</i>			32	<i>szereted</i>		
3	<i>szeret</i>			33	<i>szereti</i>		
4	<i>szeretünk</i>			34	<i>szeretjük</i>		
5	<i>szerettek</i>			35	<i>szeretitek</i>		
6	<i>szeretnek</i>			36	<i>szeretik</i>		
mgh-s múlt		feltételes		mgh-s múlt		feltételes	
7	<i>szeretik, -tílek</i>	13	<i>szeretnik, -nilek</i>	37	<i>szeretím</i>	43	<i>szeretním</i>
8	<i>szeretíl</i>	14	<i>szeretnil</i>	38	<i>szeretíd</i>	44	<i>szeretníd</i>
9	<i>szerete</i>	15	<i>szeretne</i>	39	<i>szeretę</i>	45	<i>szeretnę</i>
10	<i>szeretünk</i>	16	<i>szeretnünk</i>	40	<i>szeretők</i>	46	<i>szeretnők</i>
11	<i>szeretítek</i>	17	<i>szeretníték</i>	41	<i>szeretętek</i>	47	<i>szeretnętek / -níték</i>
12	<i>szeretínek</i>	18	<i>szeretnínék</i>	42	<i>szeretęk</i>	48	<i>szeretnęk</i>
t-múlt		kötőmód		t-múlt		kötőmód	
19	<i>szerettem, -ttelek</i>	25	<i>szeressek, -sselek</i>	49	<i>szerettem</i>	55	<i>szeressem</i>
20	<i>szerettél</i>	26	<i>szeressél</i>	50	<i>szeretted</i>	56	<i>szeressed</i>
21	<i>szeretett</i>	27	<i>szeressen</i>	51	<i>szerette</i>	57	<i>szeresse</i>
22	<i>szerettünk</i>	28	<i>szeressünk</i>	52	<i>szerettük</i>	58	<i>szeressük</i>
23	<i>szerettetek</i>	29	<i>szeressetek</i>	53	<i>szerettítek</i>	59	<i>szeressíték</i>
24	<i>szerettének</i>	30	<i>szeressenek</i>	54	<i>szerettik</i>	60	<i>szeressik</i>

A 2. táblázatban bemutatom a teljes határozatlan ragozási sorát egy magas hangrendű ikes igének (*cselekedik*).¹⁴ Mivel az ikes igék Sylvesternél az *iszik* (= *eszik*) és az *iszik* kivételével nem állnak határozott tárggyal, a határozott ragozást nem a maga teljességében illusztrálom, csak az *iszik* azon alakjaival, amelyek az Újszövetség-fordításban előfordulnak. Ezek végződése megegyezni látszanak a nem ikes igék határozott végződéseivel (az ígető pedig többirányú magánhangzó-váltakozásokat mutat).

¹⁴ Hasonlóan az 1. táblázathoz, a 2. táblázat is egyszerre alapszik a grammatikán és az Újszövetségen. A grammatikában Sylvester a *szerettetik* ragozási sorával illusztrálja a szenvedő igeragozást. Ebből pótoltam a *cselekedik* ige Újszövetségből hiányzó alakjait.

2. táblázat

A *cselekedik* ige ragozása Sylvester munkái alapján, valamint az *iszik* Újszövetségben előforduló határozott alakjai

Határozatlan				Határozott			
jelen kijel.				jelen kijel.			
1	<i>cselekedem</i>			31			
2	<i>cselekedel</i>			32			
3	<i>cselekedik</i>			33	<i>íszí</i>		
4	<i>cselekedünk</i>			34			
5	<i>cselekedtek</i>			35	<i>íszítek</i>		
6	<i>cselekednek</i>			36	<i>íszik</i>		
mgh-s múlt		feltételes		mgh-s múlt		feltételes	
7	<i>cselekedím</i>	13	<i>cselekedním</i>	37		43	
8	<i>cselekedil</i>	14	<i>cselekednil</i>	38		44	
9	<i>cselekedęk</i>	15	<i>cselekednęk</i>	39	<i>íve (ive?)</i>	45	
10	<i>cselekedink</i>	16	<i>cselekednink</i>	40		46	
11	<i>cselekedítek</i>	17	<i>cselekedniték</i>	41		47	
12	<i>cselekedínek</i>	18	<i>cselekednínek</i>	42	<i>ívek (ivek?)</i>	48	<i>ennek</i>
<i>t</i> -múlt		kötömód		<i>t</i> -múlt		kötömód	
19	<i>cselekedtem</i>	25	<i>cselekedjem</i>	49		55	
20	<i>cselekedtél</i>	26	<i>cselekedjél</i>	50		56	
21	<i>cselekedett</i>	27	<i>cselekedjik</i>	51	<i>ütte</i>	57	
22	<i>cselekedtünk</i>	28	<i>cselekedjünk</i>	52		58	
23	<i>cselekedtetek</i>	29	<i>cselekedjete</i>	53		59	<i>egyítek</i>
24	<i>cselekedtenek</i>	30	<i>cselekedjenek</i>	54	<i>üttik</i>	60	<i>egyik</i>

Vegyük észre, hogy a (határozatlan) ikes igealakok közül kettő, a *cselekedęk* [9] és a *cselekednęk* [15] végződése nem magyarázható sem a (2) hangváltozással (hiszen nem szóvégi helyzetben állnak a magánhangzók), sem analógiás átvitel-
lel (hiszen a *szeretę* [39] és a *szeretnę* [45] típusú alakok a határozott ragozáshoz tartoznak, túl távol vannak ahhoz, hogy analógiás hatást gyakoroljanak). Mivel tudjuk akkor a *cselekedęk* és a *cselekednęk* végződését magyarázni? Konkrétan: miért maradt meg az [e:] hang anélkül, hogy záródott volna, ahogyan a fentebbi (2) hangváltozás alapján várnánk?

Föltevésem szerint a magyarázatot a (4) általánosítás adja meg, jelesül a *cselekedęk* vs. *cselekedik* különbségre vonatkozóan. Ha az előbbiben az [e:] > [i:] záródás szabályosan megtörtént volna, az így létrejövő ***cselekedik* forma kizárólag az *i* hosszúságában tért volna el a neki megfelelő jelen idejű alaktól, tehát ezek között

az igealakok között, amelyek az időt kivéve minden egyéb tulajdonságban megegyeznek, túl csekély lett volna a fonológiai különbség. Ugyanez a probléma nem merült föl a *cselekedjik* [27] típusával kapcsolatban: a kötőmód toldaléka miatt ez az alak bármelyik másik alaktól kellőképpen különbözik ahhoz, hogy az [e:] > [i:] záródás a kontrasztokat ne veszélyeztesse. A feltételes módú *cselekednek* [15] végződése a múlt idejű *cselekedek* [9] analógiájával magyarázható: nagyon erős szabályszerűségnek tűnik, és nem csak Sylvester nyelvváltozatában, hogy a magánhangzós múlt idő és a feltételes mód végződéseinek magánhangzói megegyeznek (ugyanaz áll egyébként a *-t* jeles múltidő és a kötőmód viszonyában is).

Összességében véve tehát úgy vélem, a Sylvester írásrendszerében *e*-vel jelölt, valószínűleg [e:] hangértékű szegmentum előfordulásait és eloszlását kielégítően megmagyarázza a (2)-ben leírt hangváltozás és egy erősen megszorított, szűk paradigmikus hatókörben működő analógiás átvitel, kiegészítve a (4)-ben megfogalmazott, a morfológiai és a fonológiai kontrasztok viszonyára vonatkozó általánosítással.

5. Tágabb rendszerösszefüggések. Az egész magánhangzórendszert tekintve az [e:] > [i:] változás két hangváltozással áll lényegesebb összefüggésben. Az egyik ezek közül a zárt hosszú magánhangzók megrövidülése, a másik az [ø:] (ő) záródása [y:] (ű)-be. Az adatok azt mutatják, hogy Sylvester nyelvjárása azok közé tartozott, amelyekben az eredeti hosszú zárt magánhangzók rövidek voltak, esetleg a szóvégi [y:] kivételével; ez utóbbi egy esetben látszik hosszúnak: *könyörű* (disztichonban; egyébként sok szó végződik *ű/ű-re*, ezek hosszúsága nem egyértelmű: *gyönyörű*, *hegedű*, *betű* stb.). A zárt magánhangzók rövidségét egyértelműen mutatják a disztichonokban található *út*, *úr*, *írás*, *színe*, *híva*, *tűri*, *műre*, *bűnödöt*, *szüzek*, *szüzen* alakok (az első szótagban minden esetben rövid magánhangzóval),¹⁵ de mutatják a következetesen rövid *i-s* írásmódok is a *víz*, *szín*, *kín*, *víg*, *ír*, *bír*, *sír*, *hír* szavak különböző alakjaiban is (l. fentebb a 2. részben). Ebből arra lehet következtetni, hogy Sylvester nyelvváltozatában az [i:] egyedüli forrása a korábbi [e:] volt. Érdekes módon az egyetlen környezet, ahol az [e:] > [i:] változás nem következett be, azaz a szóvégi helyzet éppen az a környezet volt, ahol az [i:] már a kései ómagyarban sem fordult elő, ilyen értelemben egy konzervatív (szerkezetörző) változásról van szó.¹⁶

Az [ø:] > [y:] változás minden jel szerint kizárólag egyszótagú szavak végén következett be, ott azonban meglehetősen következetességgel. Az előzmények teljes

¹⁵ A szóbelseji *ű* egy esetben látszik hosszúnak: *gyűl* (disztichonban), azonban [l] előtt rendszerint hosszúak a felső nyelvválású magánhangzók: *zsidóul*, *görögül*, *tisztulás*, *áruló*. Előfordul továbbá a *húsít* (= *húsvéti*) szó a versben három (!) hosszú magánhangzóval, de ez inkább tűnik kivételnek. (Az kizárható, hogy nyomdahiba folytán kimaradt volna egy *v* az *s* után, mert Sylvester mind a fordítás függelékében, mind a grammatikában kifejezetten az *ét(el)* szóval kapcsolja össze a *húsvét* szót, nem pedig a *vét(el)* szóval.)

¹⁶ Nem egyértelmű, hogy egyszótagú szavak végén állhatott-e [i:]. A *hív* ige toldalékolatlan alakja Sylvesternél mindig egy labiális elemre végződik, a disztichonokban *hiú*-nak (hosszú *ú*-val!) skandálendő. A *vi(v)* ige nincs adatolva toldalékolatlan alakban, a *ri* és a *szív* igék egyáltalán nincsenek adatolva, a *mi* és *ti* személyes névmások, amelyek magánhangzója a korszakban még lehetett hosszú, Sylvesternél mindig *mű*, *tű* alakúak.

bizonyossággal nem minden szó esetében ismerhetők (néhányik esetleg már korábban zárt magánhangzót tartalmazhatott), mindenesetre Sylvester írásmódja egyértelműen mutatja a következőket:

1. Szóvégen és mássalhangzóval kezdődő toldalék előtt *ű* van ezekben a szavakban: *ő, fő, bő, kő, jó, tő*. Ebben a kétféle környezetben a *fű* és a *fő* szavak egyformán vannak leírva; vagy homofónok voltak, vagy [fy] vs. [fy:] volt a különbség (ugyanakkor a *(fel)nő* mindig *ö*-vel van írva.).

2. Szintén *ű* van a *tőn, lőn, vőn, hőn* magánhangzós múltidők teljes paradigmájában (versben előfordul a *vűnek*), de ugyanezen igék *-t* jeles múltidejében is *ü* van (véltetőleg rövid), ami komplex morfológiai hatásokra utal.

3. A fentebbi 1. pontban szereplő tövek közül négy a magánhangzóval kezdődő toldalékok előtt az *öv* szekvenciát mutatja az *ű* helyén: *öve, jövők, kövek, tövibe*.

4. A *bő* minden alakban *ü/ű*-t mutat, amelynek a hosszúsága nem egyértelmű: *büvön, büvők* (Sylvester kerek zárt magánhangzó után a *v*-t nem írja ki, csak sortöréskor, tehát ezek az alakok egy kivétellel mindig *büön, büök* formában leírva láthatók).

5. A *fő* esetében *e*-vel váltakozik: *feje* stb., ahogyan a többszótagúak zöme is (*idő, szőlő*), de ez utóbbiakban eleve nem *ű*-t látunk.

6. Mind szó belsejében, mind többszótagú szavak végén látunk egyértelműen hosszú *ő*-t: *győz, szőlő* (disztichonban).

A hosszú [o:] hangot nem érintette hasonló változás. Három olyan adatunk van, amelyekben más nyelvjárások [o:]-ja helyén *u* szerepel Sylvester írásában. Ezek közül a *-tól* toldalékban a zárt magánhangzó tudvalevőleg eredeti, nem záródás következménye. A *-ról* toldalék minden bizonnyal a *-tól* analógiájára mutat zárt magánhangzót; a harmadik adat a *ló* (Sylvesternél *lu*). A többi eredeti [o:]-ra végződő vagy [o:]-t tartalmazó szó Sylvesternél is *o*-t mutat. Érdekes módon a *ló* vs. *tó, szó, hó, jó* különbség nem pontosan felel meg a szavak rövid magánhangzós tövében mutatkozó különbséggel, itt ugyanis a *ló* és a *jó* rövid *o*-t mutat, a többi három szó azonban *a*-t: *lovak, lovon, jovaim, jovaid* vs. *tava, szava, havas* ('holdkóros').

Ezen a ponton foglalom össze azokat a rendszeres váltakozásokat, amelyekben a palatális nem kerek magánhangzók részt vesznek. Ezek a váltakozások részint a kései ómagyarból öröklött hosszúsági váltakozások, részint az azokra rakódott változások, elsősorban az [e:] > [i:] változás következtében álltak elő:

1. *e ~ í* váltakozást látunk abszolút és relatív tövégen (*ige ~ igít, vinne ~ vinnil, feje ~ fejít*) és tő belsejében (*nigy ~ negyedik, lélek ~ lelke, kenyir ~ kenyeret*).

2. *e ~ é* váltakozást látunk abszolút és relatív tövégen (*beste ~ bestét, gyermekcse ~ gyermekcsét, szerettem ~ szerettél*) és tő belsejében (*kéz ~ keze, hét ~ heted*).

3. Az *e ~ ę* váltakozás kivételes, de előfordul az *elę ~ eleget* esetében, valamint esetleg ide sorolható a *Máte (Máte) ~ Mátę, Mátęnál (Máténál)*.

4. Az *í ~ ę* váltakozás ott lép fel, ahol nem történt analógiás kiegyenlítődés toldalék előtti helyzetben (*hirdetę ~ hirdetnim*).

6. Kitekintés: a tololánc kérdése, részleges összehasonlítás Heltai és Károlyi nyelvváltozatával. A hangtörténeti és dialektológiai irodalomban jelen van az a föltevés, miszerint az *i*-zés kialakulása az [e:] hang [e:]-be záródásával függ össze, az utóbbi változás tololáncszerűen idézte elő az [e:] hang [i:]-be záródását,

hogya a kontrasztok megmaradjanak (vö. HEGEDŰS 2006; JUHÁSZ 2009; N. FODOR 2012). Sylvester adatainak vizsgálata és a fentebb elmondottak ezt a föltevést új megvilágításba helyezik; ebben a részben erre reflektálok. A teljesség igénye nélkül tenni fogok némi dialektológiai kitekintést is.

A 16. századot tekintve a magánhangzóknak az a részrendszere, amely az itt tárgyalt jelenségek szempontjából kizárólagosan érdekes, történetileg eredetibb formájában Heltainál és Károlyinál¹⁷ található meg írásban is jól reprezentálva. Az ő írásmódjuk megkülönbözteti az [ɛ:] és az [e:] hangokat, az [i:] és az [i] hango-
kat, és nem mutat *i*-zést (az *e* betű mind Heltainál, mind Károlyinál a nyíltabb [ɛ:] hang jele, a zártabb [e:] jele az *é*). Ha ehhez képest tekintjük Sylvester nyelválto-
zatát, akkor az egyértelmű megfelelések két pontban írhatók le: 1. az eredeti [i:] és [i] hangok egybeesnek [i]-ben; 2. az eredeti [e:] hangnak [i:] felel meg, kivéve szó végén, egyes lexikális kivételekben és ott, ahol analógiás átvitelrel vagy morfoló-
giai kontrasztörzéssel magyarázható a megmaradása (a korábban mondottaknak megfelelően). Ezt az 1. ábrán szematikusan is ábrázolom, példákkal.

1. ábra

A magánhangzó-részrendszer megfelelései a három szerző között

magánhangzó	Heltai, Károlyi	Sylvester
[i]	<i>hiszen</i> → <i>hiszen</i>	<i>víz</i>
[i:]	<i>víz</i> → <i>níz</i>	
[e:]	<i>néz</i> → <i>vinne</i>	
[ɛ:]	<i>hét</i> → <i>hét</i>	

Az a hipotézis, miszerint az [ɛ:] hang [e:]-be záródása idézte elő az [e:] hang [i:]-be záródását, csak akkor lenne összeegyeztethető Sylvester adataival, ha feltételeznénk, hogy az általa *é* betűvel jelölt hang már [e:] hangértékű volt. Erre azonban semmi bizonyítékunk nincs, az általa használt írásmód pedig világosan ellentmond ennek. Ebben az esetben ugyanis azt kellene feltételeznünk, hogy a *vinne* és hasonló végén és a *hét* stb. szavakban ugyanaz a magánhangzó állt. Sőt, azt is feltételeznünk kellene, hogy a *cselekedék*, valamint a *cselekedtél* és hasonló igealakok utolsó szótagjában is ugyanaz a magánhangzó állt annak el-

¹⁷ Ismeretes, hogy sem a Heltai, sem a Károlyi műveiben reprezentált nyelvváltozat nem olyan értelemben vett idiolektus, ahogy Sylvesteré annak tekinthető, hiszen fordításukat nem egyedül készítették. Az ő nyelvváltozatuk alatt tehát szigorúan azt értem, ami műveikben következetesen megjelenik, bármilyen szerkesztési és egységesítési tevékenység eredményeképpen is. Ehhez a dolgozathoz a Károlyi-Bibliából csak az Újszövetséget vizsgáltam, ezt Károlyi maga fordíthatta.

lenére, hogy ezeket Sylvester szisztematikusan megkülönböztette az írásban; de említeni lehet még a következőes *elég* írásmódot is (szemben ezzel: *egyéb* stb.). A megkülönböztetés tehát nyilvánvalóan nem lehetne allografikus (szóvégi vs. nem szóvégi helyzet) még elvben sem.

Önmagában az, hogy Sylvester nyelvjárásában az [e:] > [i:] hangváltozás szóvégi helyzetben nem történt meg, még teljes mértékben összeegyeztethető volna a tolólánc-hipotézissel: mivel az [e:] hang szóvégi helyzetben nem fordult elő, feltételezett záródása éppen a szóvégi helyzetű [e:]-re nem tudott nyomást gyakorolni. Az általa alkalmazott grafematikai megoldás ugyanakkor a föntebiekre való tekintettel véleményem szerint kizárja azt.

A 3. táblázat lényegileg ugyanazt az információt tartalmazza, mint az előbbi 1. ábra, de a szemléletesség kedvéért egyetlen ige öt alakjával illusztrálja az eddig mondottakat. Ebből egyszersmind megmutatkozik egy apró, mégis érdekes különbség a Heltai, a Károlyi és a Sylvester által használt nyelvváltozat között. (Nem mindegyik alak van mindhárom szerzőnél dokumentálva, az alakok típusokat képviselnek, a végzések pedig mindhármuknál adatolva vannak.)

3. táblázat

Magánhangzós kontrasztok az igeragozásban a három szerzőnél

Heltai	Károlyi	Sylvester
<i>nézné</i>	<i>nézné</i>	<i>nízne</i>
<i>(ők) néznék</i>	<i>néznék</i>	<i>níznek</i>
<i>(én) néznék</i>	<i>néznék</i>	<i>níznik</i>
<i>néznę</i>	<i>néznél</i>	<i>nízníl</i>
<i>néztę</i>	<i>néztél</i>	<i>níztél</i>

Amint látható, Károlyinál mind az öt alakban ugyanaz a magánhangzó a toldalékban (és ez ugyanaz a hang, mint ami a töben is megtalálható). Heltainál ez már csak az első három alakra igaz; a hosszú (elől képzett) magánhangzó + *l*-re végződő igealakokban a magánhangzó mindenütt [e:]-re egyenlítődt ki (*néznę*, *néztę*, *nézzę*, *nézzę*; az utóbbinak megfelelő igealak Heltai Újszövetségében nem található, Fabuláiban azonban igen: *vesztę* (48), *segítę* (81)). A kiegyenlítődtés Károlyinál is megtörtént, csak éppen az ellenkező irányban: mind a négy igei paradigmában az [e:] látható ugyanezekben a pozíciókban (*néznél*, *néztél*, *nézzél*, *nézél*). Hármuk közül Sylvester az, aki fenntartja a második személyben (is) a *-nıl*, *-ıl* vs. *-tél*, *-(j)él* kontrasztját. Sylvester nyelvváltozata tehát a fonetikai tartalmat tekintve innovatívabb, mint Heltaié és Károlyié, a rendszerszintű kontrasztok fenntartásában azonban az utóbbi két szerzőhöz képest nem újított, hanem fenntartott egy általuk megszüntetett megkülönböztetést. A *níznek* vs. *níznik* megkülönböztetés ugyanakkor minden jel szerint Sylvester nyelvváltozatának újítása. (A *-tél* végződés magánhangzójának ómagyar kori hosszúságához l. E. ABAFFY 1992: 200.)

A 20. században jól adatolt nyelvjárások közül érdekes lenne alaposabban összevetni a fentebb mondottakkal azokat, amelyek a történeti [e:] helyén és a tör-

téneti [ɛ:] helyén két különböző folytatást mutatnak, azaz az öröklött különbséget valamilyen formában fenntartják. Ez egy másik, alapvetően dialektológiai tárgyú dolgozat témája lehetne; itt a teljesség igénye nélkül mindössze arra mutatok rá kitekintésképpen, hogy Sylvester nyelvváltozata nyilvánvaló rokonságot mutat a keleti (nem a nyugat-dunántúli) *i*-ző, valamint a történeti [e:] helyén [ie] típusú diftongust mutató nyelvjárásokkal. Az MNyA. releváns adatai (*kukoricagóré* 304, *mellé* 764, *mögé* 765, *kötné* 865) világosan mutatják, hogy keleten a szóvégi helyzetben nincs záródás, ahogyan Sylvesternél sem volt. Ezekben a nyelvjárásokban a szóvégi magánhangzó a *hét*, *kéz* magánhangzójával (történeti [ɛ:]), a nyugati nyelvjárásokban azonban a *négy*, *néz* stb. magánhangzójával (történeti [e:]) egyezik meg.

7. Összefoglalás. Ez a dolgozat arra tett kísérletet, hogy a Sylvester János műveiben reprezentált nyelvváltozat magánhangzórendszerét, azon belül is a hosszú palatális nem kerek magánhangzók részrendszerét alaposabban megvizsgálja. Az általa φ -vel jelölt hang eloszlását részletesen leírtam, és azt három egyszerű szabályszerűségekre vezettem vissza, jelesül: 1. az [e:] > [i:] változás szóvégen nem következett be; 2. a szóvégen megőrzött [e:] analógiásan szét tudott terjedni (tehát az [e:] > [i:] változás elmaradt) bizonyos jól körülhatárolható morfológiai (rész) paradigmákban; 3. az [e:] meg tudott maradni ott is, ahol a morfológiai kontrasztok fonológiai kifejezésének minimuma került volna egyébként veszélybe. Az elemzés egyszersmind cáfolja – úgy vélem legalábbis – azt a vélekedést, miszerint az *i*-zés kialakulását általánosan az [ɛ:] > [e:] változás idézte volna elő tololánc-szerűen. A dolgozat ezen felül kitekintett bizonyos tágabb összefüggésekre Sylvester magánhangzórendszerében, valamint összevetette azt két kortárs, Heltai Gáspár és Károlyi Gáspár magánhangzórendszerével.

Kulcsszók: Sylvester János, *i*-zés, analógia, hangtörténet, paradigmatisztikus kiegyenlítődés, tololánc.

Hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1992. Az igei személyragozás. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 184–238.
- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet [középmagyar kor]. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 598–609.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet*. 2. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND – BERRÁR JOLÁN 1967. *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- DÁN RÓBERT 1973. Sylvester Újszövetségének nyomdai és filológiai hátteréhez. *Magyar Könyvszemle* 89: 355–359.
- N. FODOR JÁNOS 2012. A magyar magánhangzó-rendszert érintő hangeltolódás tendenciájának nyelvjárási vonatkozásai. Az északkeleti nyitódó kettőshangzók kialakulásának lehetséges módjáról. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA szerk., *Nyelv-*

- elmélet és dialektológia* 2. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba. 136–153.
- HEGEDŰS ATTILA 2006. Húzólánc és/vagy tolólánc, avagy elmélet és (relatív) kronológia. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* 4. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 53–57.
- IMRE SAMU 1964. *A magyar huszita helyesírás néhány kérdése*. Nyelvtudományi Értekezések 43. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2009. Nyelvi és nyelvvaltozati rendszerek, részrendszerek és mikrorendszerek a térbeliség dimenziójában. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA szerk., *Nyelvelmélet és dialektológia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba. 151–160.
- KAPOSI DIÁNA 2018. A palatális illabiális magánhangzók jelölése Sylvester János Újtestamentum-fordításában. In: BAGYINSZKI SZILVIA – P. KOCSIS RÉKA – SZABÓ GERGELY szerk., *Anyanyelvünk évszázadai* 3. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 25–37.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1977.
- PAPP LÁSZLÓ 1963. *Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SIMON ESZTER – SASS BÁLINT 2012. Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korszépités ómagyar kódexekből. In: PRÓSZÉKY GÁBOR – VÁRADI TAMÁS szerk., *Nyelvtechnológiai kutatások*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 243–264.
- SYLVESTER JÁNOS 1989. *Sylvester János latin–magyar nyelvtana*. Fordította C. Vladár Zsuzsa. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 185. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

Long palatal vowels in Sylvester’s dialect: Sound change and paradigmatic effects

This paper examines the system of long palatal unrounded vowels in the variety of early Middle Hungarian represented by János Sylvester. The analysis shows that in Sylvester’s orthography the letter *ę* originally denoted an [e:] vowel which was not affected by the [e:] > [i:] shift in word-final position. This word-final [e:] was extended analogically within certain morphological paradigms and was preserved in contexts where the phonological expression of specific morphological contrasts would otherwise have been endangered. The paper provides a detailed account of the diachronic phonological and paradigmatic aspects of these processes, and it challenges the general applicability of the push-chain theory to the development of the *i*-shift. In a broader perspective, the study compares Sylvester’s data with the language use of Gáspár Heltai and Gáspár Károlyi, as well as with later dialectal developments.

Keywords: János Sylvester, Hungarian palatal vowel raising, analogy, historical phonology, paradigmatic levelling, push-chain.

CSER ANDRÁS
Pázmány Péter Katolikus Egyetem
ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont

Szólások és közmondások a Felelet a Mondolatra Bohógyi Gedeonhoz címzett levelében

1. Az 1815-ben Kölcsy Ferenc és Szemere PÁL közös alkotásaként megjelent Felelet a Mondolatra több rövidebb, különböző műfajú részből áll. A Bevezetésben (Praefatio) a Mondolat kiadójának, az ironikusan *Bohógyi Gedeon*-ra átkeresztelt Somogyi Gedeonnak a rövid életrajzát olvashatjuk, elsősorban halomásból gyűjtött információk alapján. Ennek a végén – kissé bizarr módon – halottnak nyilvánítják az akkor még egyértelműen élő megyei esküdtet.¹ Ezt két, Bohógyinak címzett rövid levél követi „egy quietált Majortól”: az egyik a Mondolatot csak „lánczos, lobogós bolondolat”-nak titulálja, a másik pedig álnokságot vet szerzőjének a szemére, aki ellenkezés helyett pasquilizál, ütközet helyett titokban szúr. Ezt követően egy további levelet olvashatunk Zafyr Czenzi² nevében a Mondolatoshoz. A következő fejezet A busongó Ámor című szöveg: ez „Wándza Mihály azonos című művéből készült cento, amely egész bekezdéseket, mondatokat, illetve szavakat emel át a forrásműből” (ONDER szerk. 2021: 598). Ez a stílusparódia hemzseg a neologizmusoktól, s főként a képzavarokat és a narrátor végtelen szentimentalizmusát gúnyolja. Ezt egy, a Debreceni Grammatika egyik szerzője által írt fiktív levél követi, amely a nyelvtanírói kukacoskodás túlzásait állítja pellengérré, majd Högyészi Högyész Máté meséli el egy hexameteres episztolában Bohógyinak, miként kapta meg Fáma tündértől a Mondolatot.

A következő, Bohógyi Gedeonhoz című levél túlzásokba hajló dunántúli vagy szegedi dialektusban (erről később bővebben) a finomságokat, a „fentebb stíl”-t nélkülöző népiességet teszi nevettségessé, a kötetet záró versek pedig a hamis és szenvelgő költészet visszasságait jelzik. Az egyes részek módszeresen visszautalnak a Mondolat nézeteire és stílusára, a szövegeket ugyanakkor inkább csak a fő cél tartja össze, hiszen néha cím vagy szerző nélkül követik egymást, mintegy gyűjteményes jelleggel.

A továbbiakban a fentebb említett, tájszólásban írott levelet fogom részletebben megvizsgálni, elsősorban a benne található frazeológiai egységek és az ő-zés szemszögéből.

2. Kölcsy nyelvtudományi munkáinak néhány éve jelent meg a kritikai kiadása ONDER CSABA gondozásában (2021). A vaskos kötetben (1287 oldal), amely a Kölcsy Ferenc minden munkáinak kritikai kiadására vállalkozó, 1998-ban elindult sorozat 13. köteteként látott napvilágot, ONDER – kisebb változtatásokkal – 2020-ban benyújtott MTA-doktori értekezését tette közzé. A kritikai

¹ A Magyar életrajzi lexikon szócikke (MÉL. 2: 644) szerint Somogyi Gedeon valójában nem a Feleletben jelzett életkorban, 32 évesen halt meg, hanem 38 éves korában, 1821-ben.

² A név Kazinczy Ferenc névbetűiből alkotott anagramma. A Mondolat címlapján Zafyr Czenzi (= Kazinczy) szamaragol – szájához túlköt emelve – felfelé a Parnasszusra.

kiadás 32–97. oldalain olvashatjuk a Felelet teljes szövegét, ezen belül a 74–78. oldalon található a Bohógyi Gedeonhoz címzett levél, a 637–648. oldalon pedig ONDER CSABÁNAK a szöveghez fűzött magyarázatai olvashatók.

A Feleletet a Kölcsey összes munkáit tartalmazó kiadások mind közzéteszik, noha szerzője nem egyedül Kölcsey, hanem minden bizonnyal Szemere Pál is, sőt BALASSA JÓZSEF szerint egyes részek talán inkább csak utóbbi alkotásai: „A terv Szemeréé, aki előbb maga fogott munkához, s csak akkor segített neki Kölcsey, midőn együtt voltak Péczelen. Zafir Gergely levele, s *A búsongó Amor* Szemerétől valók, valószínűleg a versek is. A dunántúli levelet is ő írhatta, mert neki elég alkalma volt megismerkedni a dunántúli nyelvjárással pápai diák korában. Az egész munkának tehát Szemere volt a tervezője és végrehajtója, Kölcsey pedig csak az ő segítő társa.” (BALASSA kiad. 1898: 7.)

Biztosat a szerzőség dolgában nem állíthatunk, az azonban számomra kérdéses, hogy a szerzők valóban a dunántúli nyelvjárás utánzására törekedtek-e a levél megalkotásakor. Inkább arra gyanakodnék, hogy a délalföldi nyelvjárást, konkrétan a Szeged környéki dialektust igyekeztek imitálni. Ez számomra azért tűnik valószínűbbnek, mert a levél nem eredeti fogalom a z v á n y, hanem szerzői Dugonics András Etelka című regényéből vesznek át bizonyos részleteket, s azokat néhol szó szerint, néhol kissé átalakítva formálják összefüggő szöveggé. Elsősorban a népies beszédmódot igyekeznek kigúnyolni: ezt részben azzal érik el, hogy a szövegben szinte csak szólásokkal és közmondásokkal élnek, másrészt azzal, hogy erősen ő-ző nyelvjárást használnak, igaz, ezt nem mindenhol sikerül jól megoldaniuk (l. később).

Mint ONDER CSABA (szerk. 2021: 638) is rámutat, ezt a szöveget még a Felelet megjelenése előtt csaknem biztosan felolvasták Kazinczynak 1814 októberében, Széphalmon. Erről Kazinczy egyik – Szentgyörgyi Józsefnek 1815. szeptember 15-én írt – leveléből van tudomásunk: „Szemere és Kölcsei (!) ketten csinálták ezt Péczelen; feljövén hozzám, elolvasták azt a ’mi Dugonics’ módjában vala írva, es egy két más darabot; de még akkor a’ munka első dolgozásban volt és a’ Praefatio nélkül” (idézi ONDER szerk. 2021: 638, kiemelés: F. T.).³

A „Dugonics módjában” való megformáltság vonatkozhat arra, hogy az Etelka mondataiból létrehozott szöveg „levélírója” szinte csak frazeológiai egységeket használ, de arra is, hogy erősen ő-ző regiszterben beszél: Kölcsey és Szemere ezekkel igyekeztek nevetségessé tenni a Mondolat írójának beszédmódját. Mindezek alapján meglehetősen biztosnak látszik, hogy BALASSA tévedett, amikor dunántúlinak gondolta a szöveg nyelvjárását, ráadásul ONDER szerint „Szemere pápai diákságához nem lelni forrást, mint ahogyan Szeged sem a Dunántúlon található” (szerk. 2021: 638).⁴

³ ONDER a kritikai kiadás jegyzetapparátusában 1815. július 28-át adja meg a szöveg keletkezési idejeként (2021: 637), ám ez pontatlanság a részéről, hiszen magában a Feleletben a levél keletkezési dátumaként 1814. július 28. szerepel, s ha 1815-ben született volna, nem tudták volna felolvasni Kazinczynak 1814 őszén (l. fent).

⁴ BALASSA véleményét a dunántúli nyelvjárást illetően egyébként táplálhatta az is, hogy az Etelkában szereplő „Zegediek” beszédmódját Rummy Károly recenziója dunántúlinak („transdanubien”) mondja (vö. ONDER szerk. 2021: 638). Valójában azonban – bár az ő-zés a Dunántúlon is lehet erős – itt a szegedi ő-zést utánozhatta a levél szerzője.

Abban ONDER CSABÁNAK teljesen igaza van, hogy a Bohógyinak írt levél – a Felelet egy másik részletéhez, A busongó Amor címűhöz hasonlóan – „paradisztikus hatású centónak tekinthető” (ONDER szerk. 2021: 638). Ismeretes, hogy a cento (< lat. *cento* ’foltokból vagy rongyokból összevarrt ruha, vö. még ang. *patchwork*) egy olyan irodalmi műfaj, amely az ókori Rómaig visszavezethető, és amelyet az írók és költők évszázadokon át arra használtak, hogy meglévő szövegekből újakat alkotva hozzanak létre műalkotásokat. Ahogy fentebb is jeleztem, itt Dugonics Etelkája a forrásmű, ennek különböző részleteiből alkották meg szerzői a levél szövegét. Mint tudjuk, a regénynek Dugonics életében három kiadása jelent meg: az első 1788-ban, a második 1791-ben, a harmadik pedig, amit ő maga „életemben utolsó kiadás”-nak nevezett, 1805-ben. ONDER a kritikai kiadásnak a levélhez fűzött magyarázataiban úgy véli, hogy a szerzőpáros valószínűleg az utolsó, azaz a harmadik kiadást használta, amelyben „Dugonics már érvényesítette a szegedies tájszólást” (2021: 637). Ehhez képest némiképp meglepő, hogy a jegyzetekben nem ebből adja meg a forrásszövegeket, hanem a regény második, 1791-ben megjelent kiadását használja fel, pontosabban ennek PENKE OLGA által sajtó alá rendezett kritikai igényű szövegkiadását (Dugonics 2002). Ez vélhetően összefügg azzal, hogy MTA-doktori értekezésének 492. oldalán (ONDER szerk. 2020) még úgy vélte, hogy az 1791. évi kiadás a forrás, amelyben szerinte már a szegedi dialektust használta Dugonics. Ez azonban tévedés: csak az 1805. évi kiadást jellemzi ez a tájszólás, ezt a kritikai kiadásban már ONDER is helyesen tünteti fel.

Ismeretes, hogy DUGONICS egész életében gyűjtötte a szólásokat és közmondásokat, terjedelmes gyűjteménye (DUGONICS 1820) azonban csak a halála után jelent meg nyomtatásban, ezt tehát még biztos nem használhatták a levél szerzői. ONDER (szerk. 2021: 638) felveti, hogy „nem kizárható, hogy a szerzőpáros tudhatott Dugonics kéziratos gyűjtéséről is”. Ez lehetséges, de tegyük hozzá, hogy ha tudtak is róla, felhasználni nyilván nem tudták, hiszen a munka nyomtatásban nem látott még napvilágot. ONDER (szerk. 2021: 639) megjegyzi még, hogy KOVÁCS PÁL frazémagyűjteménye (1794) is szerepelt „a Felelet alapanyagául szolgáló, Helmecczitől kért könyvek listáján [...] de végül nem került felhasználásra – a közmondásokban való beszéd paródiájához elégséges volt Dugonics regénye”.

3. De vegyük közelebről szemügyre a Bohógyinak címzett levél frazeológiai egységeit. A kritikai kiadásban ONDER is igyekszik magyarázatokat fűzni a levél szövegében előforduló frazémákhoz, ám jegyzetei többségükben csak arra szorítkoznak, hogy a levél egyes részleteihez kapcsolódóan a PENKE-féle kritikai kiadás nyomán bemutatja, hogy az Etelka melyik részletét használhatták fel a szerzők. Magukat a szólásokat és közmondásokat azonban csak a legkritikábban próbálja értelmezni (néhol akkor is pontatlanul, l. később), holott a levél szövegének valódi megértéséhez az járulna hozzá igazán, ha tudnánk az egyes állandósult szókapcsolatok jelentését is. Pedig a bevezető megjegyzések között (ONDER szerk. 2021: 639) említi, hogy „a szövegben számos proverbium elértésében Dugonics munkája adhat eligazítást” (ti. a Magyar példabeszédek és jeles mondások című gyűjtemény – F. T.). Ezt azonban nem is próbálta meg felhasználni; igaz, neki irodalmárként fontosabbnak tűnhetett bemutatni az Etelka és a levél párhu-

zamait. Hozzátehetjük még, hogy DUGONICS gyűjteménye sem adja meg az egyes kifejezések jelentését, de tematikus csoportokba rendezésük azért orientál némileg ebben a vonatkozásban. A továbbiakban ezért arra vállalkozom, hogy ne csak arra mutassak rá, hogy az Etelka melyik részlete a forrása a Bohógyi-levél egyes részeinek, hanem – 19. századi frazémagyűjteményeink (Arcanum 2004) és O. NAGY (1976) segítségével – igyekszem beazonosítani a szövegben szereplő frazeológiai egységeket, és – ahol szükséges – megadni azok jelentését is. Ez nem egyszerű feladat, mert noha a levél csak alig három A/4-es oldal terjedelmű, mondhatni „tobzódik” a frazémákban. Emiatt nagyon sok egységet kell bemutatni, így írásom kissé terjedelmes lesz. Kétségtelen azonban, hogy számos, ma már nem használt kifejezés van a levélben, ezek értelmének kibontása viszont szükséges a szöveg helyes és teljes értékű interpretációjához. Emiatt mindenképpen megéri a velük való filológiai aprómunkát elvégezni, úgyhogy vágjunk is bele.

Noha ONDER CSABA már nagyrészt bemutatta, hogy a levél egyes részeit az Etelka 1791. évi kiadása mely részeinek felhasználásával kompilálták a szerzők, annak érdekében, hogy ne kelljen a kritikai kiadást is használni, magam is idézem ezeket a részeket. Figyelemmel leszek ugyanakkor az 1805-ben megjelent szövegre, sőt néhol az első kiadásra is, mert – ellentétben ONDER véleményével, hogy a harmadik kiadást használhatták a szerzők – olyan részek is vannak a szövegben, amelyek csak ezeknek a szövegében lelhetők fel.

3.1. A Bohógyinak címzett levél így kezdődik:⁵

Túróra Szarka, túróra! van egy kevés számvetésem az Urattsal. Ide szóra nagy Tudós, most én az Uratsot lugba vetöm, és szappan nélkül mögmosom, tudja e mivel? sulyokkal ama' tót-szappannal. (ONDER szerk. 2021: 74.)

Ez a részlet az Etelka második könyvének első szakaszából származik, apró módosításokkal, mint az eltérő személyhasználat vagy a *kend* megszólítás helyett az *uracs* kifejezés használata. Az eredetiben Etelka ezekkel a szavakkal „nyájas-kodik” Etelével (a Feleletben nem, a regény szövegében viszont – itt és a továbbiakban is – dőlt szedéssel jelzem a proverbiumokat):

Túróra, Szarka, túróra! Van egy kevés szám-vetésem Kenddel. Ide szóra Leventa! — Most Én Tégedet a' Lúgba vetlek: és Szappan nélkül meg-moslak; tudod-é mivel? Sulyokkal, ama' Tót Szappannal. (Dugonics 2002: 188.)

⁵ A levél szövegét az ONDER-féle kritikai kiadás alapján közlöm (szerk. 2021: 74–78). Ez apróbb eltéréseket mutat a korábbi Kőlcsey összes kiadáshoz képest (MM1.); ezeket a kritikai kiadás lábjegyzetekben jelzi. Az Etelka szövegét – hasonlóan ONDER CSABÁHOZ – magam is a második kiadásból készült betűhű kiadás (Dugonics 2002) nyomán mutatom be, ugyanis – mint látni fogjuk – nem állapítható meg egyértelműen, hogy melyik kiadásra támaszkodtak a levél szerzői. Mivel pedig ennek a kiadásnak a digitalizált változatában lehet a legjobban rákeresni egyes szólásokra, ezt fogom használni, de több helyen jelezni fogom, ha a másik két kiadás szövege valamilyen fontos mozzanatban eltér ettől. Mivel a második kiadás szövegét PENKE OLGA folyamatos lapszámozással közli, az erre való hivatkozásokban csak az oldalszám és a lapszám szerepel majd. A másik két kiadásra való hivatkozások esetében feltüntettem azt is, hogy a regény első vagy második kötetéből való-e az idézet.

A *Túróra szarka!* kifejezés minden bizonnyal valamiféle helyzetmondattal lehet, azonban nem találtam meg egyetlen szólásgyűjteményünkben sem. Hogy frazémával van dolgunk, azt azonban erősítheti az a tény, hogy a Felelet megjelenése után Szemere Lasztócról levelet írt Kölcseynek 1815. szeptember 22-én, ebben jelez több olyan szöveghelyet, amelyek a nyomtatott kiadásban némileg eltértek a szerzők eredeti szövegétől. Ezzel a fordulattal is ez történt a levél szerint: „Túróra *etc. etc.* Kimaradt: hogy már egyszer a d a g i u m m a l is éljek” (idézi ONDER szerk. 2021: 74, kiemelés: F. T.). Láthatjuk tehát, hogy Szemere is adagiumnak tartotta a kifejezést. Ennek ellenére nincs nyoma régi gyűjteményeinkben; egyetlen adatot találtam csupán rá. Ez a Pesti Napló 1885. február 2-i számának 5. oldalán olvasható, Mailáth Béla Forgách Simon kalandjaiból című művének egyik folytatásokban közölt részletében: „[Forgách Simon] testén már tíz sebből patakzott a vér, s egyik kezében a szűzmáriás zászló, a másikban öldöklő fegyverével fölhangzott elsőnek a bástya falára s oda kiált a töröknek: hej, a ki réz anyala van a nyavalyás mivoltodnak, *túróra szarka!* ide, vakapád!”

A három eltérő szöveg (a levél, a regény és a Pesti Napló részlete) s ezek kontextusa ugyanakkor nagyjából egy irányba mutat a kifejezés jelentését illetően: a *Túróra szarka!* valóban egy szituációs klisé lehet, valamiféle „raportra” rendelést vezet be, s a jelentése nagyjából annyi, mint ’Ide hozzám!’. Ezt erősíti mindhárom esetben a kontextus is: *Ide szóra nagy Tudós* (levél) ~ *Ide szóra Leventá!* (Etelka), illetve *ide, vakapád!* (Pesti Napló).

A *lúgba vet* kifejezést szólásként ugyancsak nem adathatjuk, de metaforikus kifejezésként teljesen érthető, annál is inkább, mert a csípős lúg mint kellemetlen dolog több szólásunkban is élt a régebbi időkben; pl. *fejére telik a párlúg* (= hamulúg) ’ellátják a baját, megbüntetik’ (vö. O. NAGY 1976: 204, FORGÁCS 2023); *egy lúgba keveredik vkivel* ’ugyanazt a kellemetlenséget, bajt kell elszenvednie, mint vki másnak’; *kiviszi a lúgját* ’meglakol vmiért (többnyire más helyett)’ (vö. O. NAGY 1976: 448) stb.

A folytatás azonban már DUGONICS szólásgyűjteményében is megvan, sőt éppen abban a sorrendben, mint az Etelkában olvashatjuk. A gyűjtemény első részében számos büntetésformáról olvashatunk (pl. fejverések, nyakverések, akasztás), majd a Más Büntetések címszó alatt többek között ezt találjuk (1820. 1: 25):

*Meg mosták szappan nélkül.
Sujokkal mosták, azzal a ’Tót szappannal.*⁶

Úgy tűnik tehát, hogy DUGONICS talán maga is használta az Etelka írásakor a saját kéziratos gyűjteményét, vagy az ő fejében a szappan nélkül való mosásnak mintegy szinonimája lehetett az, hogy *sulyokkal mos, a tót szappannal*. Mint ismeretes, a *sulyok* többféle ütőeszköz neve is volt, de a mosás kontextusában azt a vastag, téglalap alakú nyeles falapot jelenti, amelyet régen a ruha verésére, tisztítására használtak. A hitványabb szövegekre nem is vesztegették

⁶ Vö. még ERDÉLYI (1851: 353): *Megmosták sulyokkal, ama tót szappannal*.

a szappant, azokat gyakran csak ezzel csapkodva tisztították. Ilyen volt a hírhedt, ún. *hetes vászon* is, az a legdurvább szövésű vászon, amelyet csak a szegény emberek használtak.⁷ Ilyenek voltak a tótok is, akiknek a szegénységét számos régi proverbiumunk hangsúlyozza. A *tót szappan*-nal mosás tehát azt jelenti, hogy szappan nélkül, sulyokkal, s ezért fenyegeti a levél írója is Bohógyit azzal, hogy jól elveri, amiért tudósnak gondolván magát, hozzá nem értő módon a magyar nyelv újtóin gúnyolódik.

3.2. Ezután egy meglehetősen hosszú, 27 sorból álló bekezdés következik, amelynek nagy része szintén kompiláció az Etelka egyes részleteiből. Míg ONDER CSABA az előző háromsoros szöveg kapcsán egy annál sokkal bővebb kontextust mutat be az Etelkából, ezeket a részeket meglehetősen elhanyagolja, nem is nagyon próbálja megtalálni az Etelka ide vonatkozó párhuzamos szövegeit. Néhány jegyzetet ugyan közöl ehhez a szövegrészhez kapcsolódóan, de azok részben nem túl informatívak, részben tévedéseket is tartalmaznak. A hosszú bekezdést szakaszokra bontva tárgyalom.

Levelem eme' kezdetén el ne bámuljon az Urats, mint a' borju az új kapunál. Mög van mondva a' Szél ellen ne pösölj mert magadat vizelled-le. Addig is nyújtózz még lepled ér, végtére tanulj Tinó, ökör lesz belőled. (ONDER szerk. 2021: 74–75)

Az első mondat szóláshasonlata nincs meg az Etelkában, viszont mai nyelvünkben is jól ismerjük, ezért ezt nem kell magyarázni. A második mondatot ONDER meg sem találhatta az Etelka második kiadásában, az ugyanis csak az első, 1788. évi kiadásban lelhető fel, igaz, ott nem *ö-ző* dialektusban:

Az fzel ellen ne pefelly: mert magadat vizelled-le. Addig – is nyútózz, még a' lepled ér. Végtére: tanúilly tinó, ökör lefz belőled (1: 40).

A *Szél ellen ne peselly, mert magadat vizelled le* közmondást tehát DUGONICS az Etelka első kiadásában *e-ző* formában használja, s ez nem változott a „szögediesített” 1805. évi kiadásban sem. Ezt a fordulatot később vélhetően kissé illetlennek találta, ezért mind a második, mind a harmadik kiadásban erre a közmondásra cserélte le: *Ne szólly nyelvem, nem fáj fejem* (2002: 33, ill. 1805. 1: 60). A vizsgált közmondás tehát biztosan az első kiadásból származik, függetlenül attól, hogy a levél szerzői a *peselly* szóalakot az *ö-ző pösölj*-re cserélték.

⁷ Vö. még DUGONICS (1820. 1: 209): *Meg szappanyozták, mint a' hetes vásznot*, ill. (1820. 2: 294): *Neki szokott, mint hetes vászon a' sujokhoz*. Egyes vélemények szerint innen ered az egyik sem jobb/különb a Deákné vásznánál szólás is, amelynek anekdotikus magyarázataiban egy falusi tanítóné döngeti meg gyakran sulyokkal a korhely urát, akit az ő hetes vásznának nevez. De talán csak arról van szó, hogy a tanítók többnyire szegények voltak, így a deákné vászna csak ez a rossz minőségű hetes vászon lehetett (vö. O. NAGY 1979: 112–114, BÁRDOSI 2015: 112 is).

A folytatásban, a *tanulj Tinó, ökör lesz belőled* részletben viszont nem cserélik az igealakot *löss-re*, noha Dugonics a harmadik kiadásban ezt használja (*tanújj Tinó, ökör lösz belőlled* – 1805. 1: 60). Mindez cáfolja ONDER azon állítását, hogy a Bohógyi-levél forrásául bizonyára az Etelka 1805. évi kiadása szolgálhatott. Lehetséges, hogy a szerzők több kiadást is használtak, de ennek a részletnek a nyomán az sem zárható ki, hogy akár az első kiadásból dolgoztak. Látható ugyanis, hogy a levélben nagyon sok *ö-ző* formát használnak, de ezt nem feltétlenül Dugonicstól veszik át, hanem néhol – mint a *pösölj* ige esetében – egyértelműen maguk alakítják *ö-zővé* a szöveget. Ez nem is mindig sikerül nekik maradéktalanul, erre később látnunk majd példákat.

3.3. A Bohógyinak írt levél így folytatódik:

Mitsoda lókörmü, karikalábu, lötskezü, tökfejü, szamárfülü, tsudate-remtmény, ostoba tsörebogár lehet az, a' ki mint a' vak tsak neki megy a' bötsületös embörnek, és bele ütközik? ki tötte az Uratsot bíróvá a philologyiában? hogy mint egyg Iskola Mester rakontzátlan szájjal félre ficamlott nyelvvel ellenünk újjétók ellen a' Szür alatt pittyet hányogasson? (ONDER szerk. 2021: 75)

A szöveg eleje ez esetben is az Etelkából származik, még a felsorolás sorrendje is egyezik:

[Bár eszembe se jutna ama' lanyha Nemzetség!] Azon Ló körmü; Karika-lábü; Löcs-kezü; Tök-fejü; Csacsi-fülü csuda teremtmények, ostoba csere-bogarak. (Dugonics 2002: 110)

Láthatóan a szerzők nem a teljes mondatot veszik át, hanem csak annak hosszú jelzős szerkezetét építik bele a saját szövegükbe, hogy azzal becsméreljék a levél címzettjét. Közben apró átalakításokat végeznek rajta: a *csacsi-fülü* kifejezés helyébe a *szamárfülü*-t léptetik, a *cserebogár* lexémát pedig *ö-ző* formájúra, *csörebogár*-ra cserélik. Viszont ebben a szóban nincs zárt *ë*, tehát itt – szemben a fent említett *peselj* → *pösölj* átalakítással – hibát vétének. De ez is csak abba az irányba mutat, hogy valószínűleg nem az Etelka 3. kiadásából dolgoztak (abban ugyanis *e-ző* formában találjuk a szót: *Ostoba Csere-bogarak* – 1805. 1: 279), hanem minden bizonnyal az *ö-ző* nyelvjárást nem vagy nem jól beszélő szerzők „túlkapásáról” van csupán szó.

A szövegrész közepe nincs meg az Etelkában, de ez érthető is, hiszen itt sokkal direkter és aktuálisabb a szöveg annál, hogysen máshonnan egy az egyben átvehető legyen: közvetlenül támadja Bohógyi, azaz Somogyi Gedeont, amiért az hozzáértés nélkül (= *mint a vak*), mégis iskolamesteri attitűddel, hevesen támadja a nyelvújítókat.

Megvan viszont a regényben a szövegrész végén levő *szür alatt pittyet hányogat* szólás, bár ezzel ONDER CSABA (szerk. 2021: 640) csak részben tud

valamit kezdeni. Felveszi ugyan a magyarázandó kifejezések közé, de *szűr alatt pityyet* formában, azaz a *hány* igealak elhagyásával. A jelentését vélhetően a kontextusból próbálja kihámozni, s ebben a formában adja meg: 'maguk közt morgolódni, nemtetszést nyilvánítani'. Forrásául – helyesen – az Etelkát tünteti fel, csakhogy az általa használt második kiadás szövege ez esetben megtévesztő. Ott ugyanis ez áll: „*De kik a' várban maradtanak; szürjök alatt csak hányogatták a' pityveget*” (Dugonics 2002: 113). ONDER nem jön rá, hogy nem egy *pityveg* főnévről van itt szó: a *pityveget* szóalak elírás ebben a kiadásban; az első és harmadik kiadásban is *pityeket* alakot találni (1788. 1: 199, ill. 1805. 1: 289), ami a *pitty* főnév többes számú alakjaként helyes is. Megjegyzem, az sem túl szerencsés, hogy ONDER (szerk. 2021: 640) a *pitty* szóalakot a CzF. nyomán (5: 258) 'ajakkal pattantott hang'-ként azonosítja. Részben emiatt nem érti meg a kifejezésben levő képet. A szűr alatt ugyanis nehéz volna ajakkal pattintott hangokat „hányogatni”, hiszen akkor be kellene bújnunk fejünkkel a szűr alá. Valójában a *pitty* hangutánzó szó, ebben az esetben a *fitty* alakváltozata, azaz valójában a szólás másik variánsa ez: *szűr alatt hányja a fittyet*. A *fitty* ugyanis nem más, mint 'ujjal való csettintés <a lekicsinylés jeleként>'. Aki tehát szűr alatt hányja a fittyet, az álnok módon, véleményét nem nyíltan vállalva ellenünk van, s a szűr alatt fittyet hány a véleményünkre. Egyébként a szólás ebben a formában megvan DUGONICS gyűjteményében is: *Szűr alatt hányja a fittyet* (1820. 1: 141).

3.4. A levél így folytatódik:

Höss másé az udvarról! Mingyárt mög töszöm, hogy ha ki nem röpül, fészkestül tyukmonyastul oda lösz, ebestül matskástul elvesz, le sem is tséplik ugy a' buzát, mint én lebugyázom;⁸ mög lösz mind sülve, mind pirétva, mög is akasztom tőngölét, rajta ütök, és vérét is vöszöm, 's ott hagyom a' faképnél, hiszen tudhatta az Urats, hogy számba fontba köll vönni a' gondolatokat, nem is köllene minden tálban egy kalánnal lönni, mert mások is torkába vethetik a' szovat. (ONDER szerk. 2021: 75)

Ennek a részletnek több szólása megtalálható az Etelka ugyanazon oldalán, amelyen a fentebb tárgyalt *szűr alatt pityvet hányogat* kifejezés is szerepel (Dugonics 2002: 113), de vannak olyanok is, amelyek teljesen máshol olvashatók. Jól látható tehát, hogy korántsem mechanikusan veszik át őket a szerzők, hanem innen-onnan válogatva, majd – néhol más frazémákkal is kiegészítve – egy szólásoktól „hemzsegő”, koherens mondattá szerkesztik őket.

Az alábbiakban bemutatom azokat a szólásokat, amelyek nagy valószínűséggel az Etelkából származnak; a kifejezések mögött zárójelben feltüntettem a második kiadás (Dugonics 2002) lapszámát is:

⁸ A *lebugyázom* szóalak vélhetően elírás *lebugázom* helyett. A *bugáz* ige jelentése ebben a kontextusban 'csépléssel' a buzát a kalásztól megtisztítja' (vö. ÚMTsz. 1: 616).

Hess másé az udvarról. Ha ki-nem-röpülnének; Fészkestől, Tyuk-monyostól oda lennének⁹ [...] Ebestől-macskástól oda lettenek. (113)¹⁰

Meg-leszek már akkor mind sütve, mind peniglen piritva. (185);

[Hallhadsza! Nagy-okosságu Zalánfim!] *Számba, Fontba heves hírtelenségü (sic!) gondolatidat (23).*

A levél *vérét is vöszöm*, 's ott hagyom a' *faképnél* részletének első szólása egy ízben előfordul ugyan az Etelkában is (*midőn Zoltánnak szobájába belépett; már akkor egészen vérét vette a' rettenetes irtózás* – 2002: 256), ám az Etelkában inkább azt jelenti, hogy 'elhagyta a bátorsága', míg a levélben inkább fenyegető a kifejezés: 'elagyabugyál, véresre ver' az értelme. Ezt tehát az egyezés ellenére sem valószínű, hogy az Etelkából vették a szerzők, de közkeletű szólásról van szó, akárcsak a *faképnél hagy* esetében, amely viszont nem is fordul elő az Etelkában.

Hasonló a helyzet a *mög is akasztom tögölét* kifejezés esetében is, amelyhez inkább csak hasonlít az Etelkában is megtalálható *tengelyt akasztott (még az Urával-is)* szólás (2002: 127). Hogy a levélben ez utóbbinak az átalakított formájával van-e dolgunk, vagy inkább valami olyasmit jelent, mint a mai *botot dug a küllők közé* szólás, azt nehéz eldönteni. A *tögölét* szóalak viszont további példa a hibás vagy szándékosan túlzó *ö-zésre*: az első szótagban ugyanis nem állhatna *-ö-*, hiszen abban nincs zárt *-ë-*, ahogy a bekezdés elején található *höss!* indulatszóban sem. Ezt Dugonics a regény mindhárom kiadásában – helyesen – *hess!* alakban használja. Ez is újabb adalék tehát, hogy az *ö-zés* tekintetében nem a regény 3. kiadása az irányadó. (Az, hogy a *lesz* igét illetően mind Dugonics, mind a levél szerzői *ö-ző* formát használnak – *lönnének, lösz* –, korántsem perdöntő, hiszen a *lesz* igealak gyengébben *ö-ző* területeken is előfordul *ö-vel*.)

ONDER CSABA ugyan elsiklik felette, mert semmiféle jegyzetet nem fűz a kifejezéshez, de a *torkába vethetik a szovat* fordulat minden bizonnyal elírás: a kifejezésbeli állítmány helyesen *verhetik* alakú lehet, azaz a *torkába veri a szót vkinek* szólással van dolgunk. Ezt – az előtte lévő *minden tálban kalán* szólással együtt – megtaláljuk az Etelkában is: *Ne légy ez-után-is minden tálban kanál. Mások-is torkodba verhetik a' szavakat* (2002: 33, ugyanígy 1805. 1: 59). A *torkába veri a szót* kifejezés nincs ugyan meg régi szólásgyűjteményeinkben, van viszont DU-

⁹ A levél *fészkestül tyukmonyastul* fordulatát ONDER is próbálja magyarázni, de nem találja meg az Etelka ezen részletét, hanem a következőt adja meg: *Ezt el-végezván, nem sok idő múlva, (egy Tyukmonynak meg sültte után) ismét itt termene* (2002: 270). Az *egy tyukmonynak sültte után* azonban csak az idő rövidségére utaló szólás, míg a *fészkestül tyukmonyastul* azt jelenti, hogy 'mindenestül', hasonlóan az *ebestül macskástul* kifejezéshez (vö. DUGONICS 1820. 1: 30 is).

¹⁰ További érdekesség, hogy a levél szerzői a népiesebb *-stul/-stül* alakban használják a sociativusi ragot (*fészkestül tyukmonyastul*, ill. *ebestül matskástul*), Dugonicsnál viszont a regény mindhárom kiadásában a kissé hiperkorrekt *-stól/-stől* változatot találjuk: *fészkestől, tyukmonyostól, ebestől-macskástól* (vö. 1788. 1: 198–199, ill. 1805. 1: 288–289). A harmadik kiadásban ráadásul *fészkestől-kukóstól* formában áll a kifejezés, azaz Dugonics itt a *kukó* főnevet szerepelteti 'tojás' értelemben. Ez pedig még egy adalék, amely cáfolja, hogy KÖLCSEY ÉS SZEMERE az Etelka harmadik kiadásából dolgozott.

GONICSnál *torkába verték a fogát* kifejezés a büntetések megnevezései között (1820. 1: 26). Lehet, hogy itt ez utóbbit módosította DUGONICS úgy, hogy az legyen az értelme, hogy 'torkára forrasztja a szót'.

3.5. A levél szövege a továbbiakban a következő:

De tsak bele kottyana, a' nyelv' dolgába a' szilva lév, mintha ötet borsolnák, tele van szóval mint a' duda széllel, a' szapora Dara, 's mint az üres malom tsak oda áll a folyó derekára; pedig nem is lát tovább az orránál 's a' kákán is tsumót keres. De ki tőszünk mi is magunkért, mög mutatjuk, hogy embörök vagyunk a' talpukon, és hogy a' tsirke nem okosabb a' tyúknál. Mög is borsoljuk az őszvehabort, és főleresztött lity lotty kotyvasztásokat (sic!), mög adgyuk bélését a' posztónak 's megemlőgettettük az Urattsal a' Magyarok Istenét. Mög láttyuk azt is, hogy markában szakad a' vége mézes madzagának, ha annak üdejében által vettyük az ebek harminczadgyán. A' mi kardukat sem fűzfából faragták. (ONDER szerk. 2021: 75)

Ennek a szövegrésznek a szólásai is szinte egytől egyig megtalálhatók az Etelka szövegében, elsősorban a következő szakaszokban: 2002: 33, 57 és 59. Mivel nem közvetlenül egymás után állnak a szólások, kicsit hosszabb részt kell idéznem, de egyes mondatokat kihagyok.

Ugyan csak bele-kottyánál Szilva-lév, mint-ha téged borsolnának. Tudósabb-is nyelved, mint fejed. [...] Látd: hogy *tele vagy szóval, mint a' Duda széllel.* Ha el-kezded, annyit föcsögsz: hogy más böcsületes ember nem-is locsoghat melletted. Nem láttad-é? *szapora dara!*¹¹ mi-kép tündöklík édes Atyánknak rettentő Kardgya? [...] Már-akkor, *Te üres malom!*¹² talán bém-nem-állaszsz a' folyó' derekára? [...] Eme Kis-aszszony *látna ám tovább az Orránál. Csomót se keresne a' kákán.* (Dugonics 2002: 33)¹³

A következő néhány frazéma mintegy húsz oldallal később, a regény következő részletében bukkan fel:

Meg-dögönyözzük az írós-vajas Vitézeket.¹⁴ Meg-borsollyuk az őszszebort, és fel-eresztett litty-lotty kotyvasztásokat. [...] *Meg-adgyuk*

¹¹ Vö. O. NAGY (1976: 137): *Szapora (, mint a) dara* 'sokat és szaporán beszélő (ember)'.

¹² Vö. O. NAGY (1976: 464): *(Mindig) jár a szája, mint az üres malom* 'folyton fecseg'.

¹³ Ennek a részletnek a közepén még további szólások is vannak a regényben, amelyeket a szerzők felhasználtak a levélük szövegéhez, de ezeket már korábbi részletek kapcsán bemutatam (l. fentebb). Itt azonban idézem őket a regénybeli sorrendjükben is: *Ne légy ez-után-is minden táliban kanál. Mások-is torkodba verhetik a' szavakat.* Szép mondás a' Magyaroknál, 's-csak a' minapiban hallottam TOSO-vezérünköt: *ne szólly nyelvem, nem fáj fejem.* Jól észre-vedd tehát: kivel, és miket beszélsz. *Addig-is nyútózz, még a' lepled ér.* Végteére: *tanúllly Tinó, Ökör lesz belőlled.* (Dugonics 2002: 33.)

¹⁴ Ez a mondat később még előfordul a levélben, l. lentebb.

*béllését a' posztónak.*¹⁵ De meg-is szalasztyuk a' nadrágból térdig ki nyóltt lábakat. *Meg-emlegetik ezek-is a' Magyarok' Istenét.* (Dugonics 2002: 59)

A levélrészlet végén levő frazémákat viszont néhány oldallal korábban találjuk meg a regényben:

Meg-felelt mindenben; de ki-is-tett ám magáért. *Ember ám az a' talpán.* [...] De tudgya-meg: hogy a' *csirke nem okosabb a' tyúknál.* A' vén ököris bátrabban rakja lábát, mint a' fiatal tulok. [...]. *Markában szakad a' vége mézes madzagának, ha annak idejében által vettyük az ebek' harminczadgyán.* Tudgya meg azt is: hogy a' *mi kardunk sem füzfa.* (Dugonics 2002: 57)

Ennek a résznek a tüzetesebb vizsgálata ismét remekül szemlélteti, hogy Kölcsey és Szemere korántsem mechanikusan kompilálták a saját szövegeket Dugonics művéből, hanem mesterien rakták össze a regény különböző részleteiből. Az sem zárható ki, hogy a regényt a korban használatos szólások és közmondások tárházaként kezelték, s talán előzetesen különös figyelemmel olvasták abból a szempontból, hogy melyek azok a kifejezések, amelyek az ő mondanivalójuk szempontjából kiváltképp felhasználhatók. Ezeket talán ki is gyűjtötték maguknak, majd a levél megalkotásakor erre a gyűjteményre és a regényre együtt támaszkodtak.

Jól látható az is, hogy a levél írói miként alakítják át, esetleg bővítik ki az egyes szólásokat oly módon, hogy azok illeszkedjenek a mondanivalójukhoz. A szövegrész első mondatában például ezt találjuk: *De tsak bele kottyana, a' nyelv' dolgába a' szilva lév, mintha ötet borsolnák.* Mint láttuk, ennek előképe az Etelkában így található: *Ugyan csak bele-kottyánál Szilva-lév, mint-ha téged borsolnának.* Ez egy régebbi nyelvünkben elég széles körben használt helyzetmondattal alakítása, amelynek van egy rövidebb *Kotty belé, szilvalé!* változata. Ezzel szokták leinteni azt az embert – kiváltképpen gyereket – „aki olyasmibe szól bele, amihez nem ért, vagy ami nem tartozik rá, szóval aki belekotyog a mások beszédébe” (O. NAGY 1979: 446). Ennek régebbi nyelvünkben számos teljesebb változata is létezett; fellelhető például DUGONICS gyűjteményében is, ebben a formában: *Kotty bele szilva lév, téged borsolnak* (1820. 1: 128). További variánsok: *téged kavarnak / morzsolnak belé* vagy *Kotty elő, szilvalé, majd megecetellek* (vö. O. NAGY 1976: 641). Ezt a helyzetmondatot aktualizálják a *nyelv dolgába* bővítéssel a levél szerzői úgy, hogy korholhassák Somogyi-Bohógyi Gedeont, amiért beleütötte az orrát a nyelv(művelés) tárgyába: *De tsak bele kottyana, a' nyelv' dolgába a' szilva lév, mintha ötet borsolnák.*

Érdekes még kicsit elidőzni a levél ezen soránál is: *Mög is borsoljuk az őszvehabort, és föleresztött lity lotty kotyvasztásokat.* Fentebb láthattuk, hogy ez is az Etelkából származik, de mindegyik kiadásban – helyesen – a *kotyvasztásokat*

¹⁵ Vö. O. NAGY (1976: 80): *Megadja bélést a posztónak [táj: az abaposztónak] 'jól elver vkit'.*

alakot találjuk. A Felelet szövegében tehát egyértelműen nyomdahibával van dolgunk. ONDER (szerk. 2021: 75) lábjegyzetben jelzi azt is, hogy a korábbi, Kölcsey minden munkái (MM1.) című kötetben a *kotyvasztásokat* alak szerepel. Ellenőriztem a Felelet eredeti szövegét: ott valóban a téves *kotyvasztásokat* lexéma áll a szövegben. Egy *v* és egy *r* – főként kézírásos formában – valóban hasonlítanak egymásra, a nyomdász tehát feltehetően félreolvasta a kéziratot; eddig azonban egyik szövegkiadás sem foglalkozott különösebben ezzel a körülménnyel. Van egyébként még egy ugyanilyen tévesztés a szöveg vége felé is, ebben a mondatban: *kéntelen lösz az Iróseregből elillantani, az ilyen jegetörött vizet ivott, lapuval takaródott írósvajas Leventa. A jegetörött* lexéma elvileg nem volna értelmetlen, bár ebben a kontextusban elég furcsa. Megtaláljuk azonban ezt a részletet az Etelkában, de ebben a formában: *mög-akarom rakni Jeget-övött¹⁶, vizet-ivott, lapu-levéllal takarodzott húgyos labanccait* (1805. 2: 35). Valójában tehát a *jeget övött* szerkezetet írta át a nyomdász *jegetörött*-re, azaz itt is egy *v*-t cserélt *r*-re. Eddig azonban ez nem tűnt fel a Kölcsey-kiadások sajtó alá rendezőinek, így a kritikai kiadást előkészítő ONDER CSABÁNAK sem.

3.6. A levél következő bekezdését is két részletben közlöm, mert nagyjából eszerint kapcsolódnak az Etelka két különböző részletéhez. Az első szakasz a következő:

Az Urats a' nyelv dolgában akart ítéletet hozni? Nem oda, másé! terönni köll ám arra az embörnek, mint a' suba gallérnak; nem pedig azután formáltatni, mint a' lapos tetűnek. A' Nyelvmivelés nem kanászjáték, 's a' ki ahhoz fogni mer ne lögyön gatyá főnékben szüve. Nem köll ujj szó? mög lássuk, hogy mögy hát sánta Budára. Próbáljon az Urats ujj szó nélkül a' tudákosságrul írni,¹⁷ tudom majd búsul mint a' verömbe esött farkas, fo-háskodik, mint a' kerekötörött kotsis, kapkod imide amoda deák szóba, görög szóba, 's mikor lösz a' tudós munkának vége? malatz-nyíró sohanapján! (ONDER szerk. 2021: 75–76)

Ez a részlet is az Etelkából táplálkozik; legfőképpen a 110–112. oldalon találjuk meg a felhasznált szólásokat:

De teremni köll az embereknek, mint a' Suba-gallérnak; nem pedig idő-vel válni, mint a' lapos tetűnek. (110)

Midőn észre vették a' Tótok, hogy *e' nem Kanász-játék*; tüstént *gatyafenekébe a' szívek*. Reszketett mind egygyike, mint a' kocsonnya. [...]

¹⁶ A korábbi kiadásokban *jeget-evett* alakot találunk, itt tehát az *ö-ző* forma használata is segítette a félreolvasást.

¹⁷ Itt a szerzők nemcsak Dugonics stílusában írják szövegüket, hanem behelyezkednek az ő személyébe is, hiszen ő írt több könyvet is a „tudákosságról”, bennük az algebra, a geometria, a trigonometria problémáiról. A tudákosságnak negyedik könyve a *csúcsos szelésekről* szól, ez később szintén megjelenik a levélben (vö. ONDER szerk. 2021: 642–643 is).

Búsúltak, mint a' verembe esett Farkasok, Az-után fohászokdtak-is: mint a' kereke-törött Kocsisok. (111)

Meg érdemlenék a' *Kóficz-emberek*: hogy magok' -feleiktől veretessenek- agyon. De ezen tanácsának el-fogadását *malacz-nyirő soha-napjára* hagytam.¹⁸ (112)

Nem található viszont meg az Etelkában a levél ezen mondatában olvasható fordulat: *Nem köll ujj szó? mög lássuk, hogy mögy hát sánta Budára.* Ez azonban egy, a korban jól ismert közmondás átalakítása: Dugonics gyűjteményében nincs meg, de megvan például KRESZNERICS kéziratos gyűjteményében (*Sokáig ér a' sánta kutya Budára, illetve Meszsze Buda sánta ebnek*; vö. FORGÁCS szerk. 2024: 96, ill. 89) és BALLAGI szótárában is (*messze Buda sántának v. sánta ebnek*; vö. 1: 138). Ezt tehát Kölcsey és Szemere maguk is ismerhették, nem volt szükségük az Etelkára. De nyilván ismerték a felhasznált frazémák többségét is; inkább csak az egymás mellett való felhasználásuk mutatja, hogy bizonyosan forgatták ehhez a regényt is.

A levél következő szakasza így hangzik:

Az ilyen kófitz embörök ugatnak az ujj ellen mint az eb a' garádján, 's a' régivel semmit sem kezdönek, semmit sem végöznek, szénnel irhatná az embör a' kürtökbe, mikor valamit ki tudnak böffenteni, abban is mi köszönet? fél pofánkra zápfogunkra sem ölég. Löpényt körestek, hókukóra találtak, mégis nekik áll föllyebb. Ugy rá tartják magokat, mint az olajos korsó az asztal közepén. Olly kevélyen sétálgatnak föl alá, valamint a' Kunok ebe a tsorva homokon és mintha átugratták volna a' száz tú hosszát, más érdömös emböröknek is ők akarják még pödöríteni kajla bajuszokat; ők magok hajtani a' göntzöl szekerét. Ki vagyok, én vagyok, a' Biró kotsisa nem kevélyebb nálok, a' balha tsipést, a' szunyog szurást a' légy köpést alig szönvedhetik el, a' lepöndékök, pedig ha jól megfontolnák a' dolgot nekik is kettő az orok lyuka, mint a' szögény embör Malaccának. (ONDER szerk. 2021: 76)

Míg az Etelkából átvett eddigi részletek mind a regény első kötetéből származtak, ennek a szövegnek a forrása nagyrészt a második kötetben található (Dugonics 2002: 206–207). A szöveg elején levő *kófitz embörök* szerkezet ugyanakkor még az első kötetben, a 112. oldalon olvasható (*Meg érdemlenék a' Kóficz-emberek: hogy magok' -feleiktől veretessenek- agyon* – l. fent is), de megvan DUGONICS gyűjteményében is a *Hasztalan emberek* megnevezései között: *Kofic ember* (1820. 1: 243).

Az *ugatnak az ujj ellen mint az eb a' garádján* szóláshasonlat viszont nincs meg sem az Etelkában, sem DUGONICS szólásgyűjteményében, de ebben a formában még más 19. századi gyűjteményeinkben sem. Ugyanakkor ERDÉLYINÉL

¹⁸ Ezek szinte mind megtalálhatók DUGONICS szólásgyűjteményében (1820) is, pl. *Terem az ember mint a' suba gallér* (1: 104); *Üdővel válik a' lapos tetű* (2: 46); *Búsúl, mint a' verembe esett farkas* (2: 301); *Bús, mint a' kereke törött kocsis* (1: 214); *Meg lesz az, disznó nyirő Szombaton* (2: 44).

megtalálható az *Oda könyököl, mint kutya a garádjára* hasonlat (1851: 254).¹⁹ Ennek vannak egyéb variánsai még, amelyekben a *kabai kutya* szerepel; pl. *Ki-könyököl v. kifekszik, mint a kabai kutya (a garádra / garádjára)* (vö. O. NAGY 1976: 323).²⁰ Szemere és Kölcsey itt valószínűleg ezt a hasonlatot módosították úgy, hogy a kutya nem kevélyen könyököl, hanem az új ellen ugat.

A következő szólás megvan az Etelka 188. oldalán: *Szénnel írhatod a'Kürttőbe szerencsés napod'*, mellyben töllem más levelet vészel. Ez is egy viszonylag közkeletű szólás, tehát gondolhatnánk, hogy nem volt szükség hozzá az Etelka felhasználására. Viszont régi gyűjteményeink egyike sem tartalmazza ebben a formában, hanem inkább így: *A' kéményben (sic!) korommal jegyez valamit* (DUGONICS 1820. 1: 251). Ez viszont mégiscsak valószínűsíti, hogy itt is felhasználták a regény szövegét.

A további részletek viszont többségükben megtalálhatók a regény 206–207. oldalán, sőt a 207. oldalról egy hosszabb részletet szinte teljes egészében átvesznek a szerzők:

Az-az: hogy Szittyiai módra ki-mondgyam az Igazat: *Lepényt kerestenek; Ló-kukóra találtak.* (206)

Még-is: ő-nézik áll föllyebb. úgy *reá-tartyák magokat, mint olajos korsó az asztal közepin.* Olly *kevélyen sétálgatnak* fel-'s-alá az úttszákon, *valamint a' Kúnok' ebe a' csorva homokon.* És, *mintha át'-ugrották volna a' száz tű' hosszát;* az itthon maradt érdemes embereknek-is *ők akarják meg-pödöríteni kajla bajuszszokat;* *ők magok hajtani a' Gönczöl' szekéré²¹.* Ki vagyok én vagyok. *A' Biró' kocsissa nem kevélyebb nálok.*²² *A' balha-csípést;* a' szúnyog-szúrást, a' légy-köpést alig szenvedhetik-el ama' Cseréből hozzánk ugrott Fülesek. Penig: ha jól meg fontolnák a' dolgot: *nézik-is csak kettő az Orrok' luka, mint a' szegény ember' malaczcának.* (207)

Érdemes külön is kitérni a Bohógyi-levélnék erre a mondatára: „*Löpényt kerestek, hókukóra találtak*, mégis nekik áll föllyebb.” A *löpényt kerestek* szerkezet ismételten azt a túlzásba vitt *ő*-zést tükrözi, amelyet – ONDER állításával szemben – ebben az esetben sem meríthettek az Etelka harmadik kiadásából a levél szerzői. Ott ugyanis ez áll: *Lepént kerestek. Ló-kukóra találtak* (1805. 2: 74). Ez nem is meglepő, hiszen sem a *lepény*, sem a *kerestek* szóban nincs zárt *ë*.²³ Ráadásul

¹⁹ A *garád* a *kerítés* tájnyelvi megnevezése (vö. ÚMTsz. 2: 604).

²⁰ Hasonló kifejezés DUGONICSnál a 'kevély' értelmű *Kedvére nyújtózik, mint eb a' pozdorján* hasonlat (1820: 2: 64).

²¹ Vö. SIRISAKA (1890: 98): *Kevély, mintha ő hajtaná a gönczöl szekéré.*

²² Vö. ERDÉLYI (1851: 40): *Biró kocsissa sem kevélyebb nála.*

²³ Ugyanilyen túlzó *ő*-zés van a levél idézett részének végén is („a' légy köpést alig *szönvedhetik* el, a' *lepöndékök*”). *Szenved* szavunkban sincs zárt *ë*, tehát *ő*-zó nyelvjárásban sem lehet *szenvöd* alakja. Ugyanígy nem lehet *lepöndék* formája *lependék* szavunknak. Ez az ÜESz. szerint 'lepkét v. bármely repülő rovar'-t jelenthet; ide feltehetően a 'lepke' jelentés illik, ugyanis az Etelkában

még elírás is van a levél szövegében, hiszen a *hókukó* szóalak jelentése 'hótojás' lenne, ami nyilván értelmetlen, de nem is passzolna ide, mert *lókukó*-ról, azaz 'lócitrom'-ról van itt szó, amint ezt az Etelka szövegében is találjuk. A kifejezés értelme tehát ez: 'lepényt kerestek, lóganét találtak', azaz valami nagyot próbáltak tenni, de felsültek a próbálkozásukkal. A szólás egyébként – apró eltérésekkel – két változatban is megvan DUGONICS szólásgyűjteményében is: *Pénzt kerestek, lókukóra talált; Lepényt kerestek, tehát ganéra akadt* (1820. 2: 277).

Érdekes még a dölyfösségre utaló *olly kevélyen sétálgatnak föl alá, valamint a' Kunok ebe a tsorva homokon* szóláshasonlat is. Ez közkeletű volt abban az időben, megvan szinte az összes 19. századi szólásgyűjteményünkben, de csak az Etelkában van meg a *homok* főnév előtti *csorva* jelző. Még DUGONICS gyűjteményében is csak így találjuk: *Úgy sétál, mint Kunok' ebe a' homokon* (1820. 2: 64). A *csorva* jelentése 'terméketlen futóhomok, sívó homok'. Ez is erős bizonyítéka annak, hogy a levél szerzői valóban főként a regény szövegéből vették az általuk használt szólásokat (vö. ONDER szerk. 2021: 644 is).

3.7. A levél ezután egy hosszú bekezdéssel folytatódik, amely után már csak a befejező sorok maradnak. Ezt is két szakaszra bontva közlöm. Mindkét részletre jellemző, hogy itt kevésbé hosszú részeket vesznek át a szerzők egy oldalról vagy közeli oldalakról, inkább innen-onnan „csippentik fel” a szólásokat. Az első rész esetében még viszonylag módszeresen haladnak előre a szövegben, az oldalszámok növekednek, a második részben viszont már sokkal inkább ugrálnak az oldalak között. Lássuk előbb az első részletet:

Éppön az én *tsutsos szelésök*-rül irtt munkámot olvasám.²⁴ Hozzák az Urats könyvét, hogy nézném mög. Letőszöm a' másikat, 's gondolám, hogy az talán valami fura kis ésszel irott könyv lenne, forгатom, hát vizre vitt, azután tsörbe hagyott a' káposztás kertbe néző tsalárd: LóruL Szamárra szállottam, 's még akkor is mög esküttem, hogy ezt az Urats el nem viszi szárazon. Azt gondolja az Urats magáé mind a' diófáig, tsufollya az érdömös Irókat, azt hiszi, hogy győzött, és hoppot mond minekelötte az árkot által ugrotta. Tsuda dolog az, hogy az irkálók mög nem alhatnak eggy gyékényen egymással, osztán hidgye el az Urats, nem sült a' mind jól, a' mit kemönczébül kiszödnek, mikor valaki más jó híreben bitang módra gázol, maga alatt vágja a' fát. Másnak ás vermet, maga esik bele, 's az egész pörlekedésben annyit nyer, mint Bertók a' tsikban. (ONDER szerk. 2021: 76–77)

a fentebb idézett *lepényt kerestek, lókukóra találtak* fordulat utáni mondatban is előfordul a szó („*Azt rebesgetik ugyan ezek a Test-véretlen Lependékek*” – 2002: 206), ennek pedig a harmadik kiadásban ez felel meg: „*Azt rebesgetik ugyan ezen Test-véretlen Lepkék*” (1805. 2: 74). Ez egyúttal ismét egy további bizonyíték, hogy a levél szerzői vélhetően mégsem a harmadik kiadásra támaszkodtak. (A *lependék* szóalak egyébként – másutt – előfordul a harmadik kiadásban is, de kizárólag e-ző formában; vö. 1805. 1: 461).

²⁴ Ezzel kapcsolatban l. a 17. számú lábjegyzetet.

Az ebben a részben szereplő frazémák az Etelka 1. könyvéből adathatók, de viszonylag távol eső oldalakról. Ez tovább erősítheti azt a benyomást, mintha a szerzők módszeresen „kijegyzetelték” volna az Etelka szövegéből a saját mondanivalójukhoz illeszkedő kifejezéseket.

A' vízre vitt bennünket, az-után cserbe hagyott a' káposztás-kertbe-néző csalárdi. (57)²⁵

De ezen élehetetlen Gládnak a' Temesi várnak Megyéből kiszalasztásával, és ott a' Magyaroknak le-telepedésekkel, csak eben gubát cserélt; Sőt: *lóról számárra szállott*²⁶ a' szerencsétlen Zalán. (88)

Mind-ezeket nagy örömmel hallván Világos; *azt gondolá: hogy övé immár egészen a' dió-fáig.*²⁷ Etelének titkos szerelméről semmit se kételkedvén; *hoppot mondott, minek-előtte az árkot által-ugrotta.*²⁸ (105)

Etelkának angyali esze mindenütt meg-akadályoztatta Világosnak igyekezeit. *Megsem-is-alkhattak egy gyékényen egy mással.*²⁹ (108)

Meg-mutattya a' következő idő, *ki nyert Etelében, mint valaha Bertók a' csikban.*³⁰ E' két szék között szinte a' földön maradt a' szerencsétlen Etele. (108)

A levél szövegéből a következő rövid részletnek nem találni megfelelőjét az Etelkában: *nem sült a' mind jól, a' mit kemönczébül kiszödnek, mikor valaki más jó hírében bitang módra gázol, maga alatt vágja a' fát. Másnak ás vermet, maga esik bele.* Ezt vélhetően Kölcsey és Szemere saját maguk tették hozzá a szöveghez. A *nem sült a' mind jól, a' mit kemönczébül kiszödnek* fordulatot nem is találni meg a régi gyűjteményeinkben, bár a jelentése elég világos, hasonló a *nem mind arany, ami fénylik* közmondáséhez. A *maga alatt vágja a fát* és az *aki másnak vermet ás, maga esik bele* fordulatok viszont még ma is gyakoriak,

²⁵ A levélben olvasható *tsörbe (hagyott)* szóalak ismét példa a helytelen és túlzó *ö-zés*re, és ez sem származhat a regény harmadik kiadásából: „A' vízre vitt bennünket; az-után *cserbe hagyott a' káposztás-kerbe-néző csalárdi*” (1805. 1: 125).

²⁶ Ez a szólás inkább rövidebb, *lóról számárra* formájában fordul elő régi gyűjteményeinkben (pl. ERDÉLYI 1851: 270: *Lórol számárra*). Ez tükörfordítással került nyelvünkbe; vö. ném. *vom Pferd' auf den Esel kommen* vagy lat. *ab equis ad asinos*.

²⁷ *Azt gondolja/hiszi, hogy övé mind/egészen a diófáig* 'kevély', ill. 'azt hiszi, mindent jobban tud másnál'; vö. DUGONICS (1820. 2: 56), ill. O. NAGY (1976: 143).

²⁸ Vö. DUGONICS (1820. 1: 176): *Hoppot mond, minekelőtte az árkot által ugrotta volna* 'túl korán örül vminek'. Van közmondásváltozata is: *Akkor mondj hoppot, mikor átugrottad az árkot*; vö. O. NAGY (1976: 290).

²⁹ Vö. DUGONICS (1820. 1: 7): *Meg alkszik egy gyékényen mindennel* 'békés, szelíd'; vö. még: *egy gyékényen árul vkivel*.

³⁰ Vö. DUGONICS (1820. 2: 243): *Nyert benne, mint Bertók a' csikban* 'jócskán rajtavesztett a dolgon'; vö. O. NAGY (1976: 81).

nyilván Kölcseyék is jól ismerték őket, ezért a regény szövegétől függetlenül is be tudták illeszteni őket a szövegbe.

A hosszú bekezdés második felét már nem tagolom tovább, ez a rész ugyanis még kevésbé táplálkozik a regény egy bizonyos részéből. A felhasznált szólások forrásai nagyon nagy szórást mutatnak; szinte ide-oda kell ugrálnunk a regényben, hogy megtaláljuk őket. Ennek lehet oka az is, hogy a szerzők esetleg kijegyzetelték a szövegből a számukra jól használható frazémákat, de az sem zárható ki, hogy annak ellenére, hogy a levélben található kifejezések zöme fellelhető az *Etelkában*, a szólások jelentős részét maguk is ismerték és használták, s a saját kompetenciájuk nyomán illesztették be őket a szövegbe. De lássuk a levél szövegét:

De az Urats ezt mind mög nem gondolja, társa ellen fonákul vöszí az ümögöt 's hidegön is veri a' vasat, mint kokas a' szemetöt mind mög tarjasodik, mind mög tollasodik, kiönti ludmégét, katzag előre, iszik a' medve bőrre. De jövendölöm az Uratsnak, hogy föl van vágva a' dögrovasra ott a' hol köll, s majd is mög itattyák vele a' tzoki poharat. Akkor tudom mögbánnya dolgát, mint a' mölly Kuvatz egyszerre kilentzet fiadzott, meg bánnya Béka a' deret; ha most az Urats mellett nevetnek, majd az Uratson fognak nevetni, még pedig annyira mint a' kurta kutya vagy a' hidegvötte legyek összel. Jó szerdékre várják a' matskát, s akkor tudom el is halgat, mint a' tetű a' var alatt. Erre pedig ne mondgya az Urats: Ebugatás nem hallik mennyországba, mert nem ok nélkül mozog nyárfán a' levél, a' hol füstye van ott köll lönni a' tüznek is, nem is esik forgács vágás nélkül. Majd körül tapodgyák az illyen egy étszaka nevedett hitvány gombát, hogy kikopik mindenbül, mint valami a' hóbul, s' kéntelen lösz az Iróserégbül elillantani, az illyen jegetörött³¹ vizet ivott, lapuval takaródott írósvasjas Leventa, hogy még a' kapufátul sem vöszön ijettében bútsút. Jó víz lösz ez majd sok tréfás verselőnek malmára, mind addig még úgy el nem nyúzzák ezt a' bakot hogy szőr sem marad rajta, akkor igazán bötelik a' közmondás; kár nyitgya a' bolond szemét. Várjon tsak az Urats mög lösz embörül dögyönyöszve, azután mögüstökölve, végezetre törökül meg is tizbálva 's térdön (!) álva fog könyörögni, hogy kézzel is hintenek már inkább, mint zsákkal a' magot. (ONDER szerk. 2021: 77–78.)

A frazémák zöme ebben az esetben is megvan az *Etelkában*, csak többnyire egymástól távoli oldalakról származó kisebb részletekről van szó.

Semmi szerencséje soha az igaz mondáshoz. Ezekon felül: tele lenne irígységgel-is. Ugyan-azért: *leány-társá ellen fonákül venné az inget, hidegen-is verné a' vasat.*³² (173)

³¹ A *jegetörött* szóalak elírás *jeget övött* helyett, lásd a 3.5. pontban részletesebben.

³² Vö. DUGONICS (1820. 1: 262): *Fonákül fordította az ümögöt 'hazudik'*. Az *Etelka* 1805. évi kiadásában *ö-ző* formában találjuk: „leány-társá ellen fonákül *vönné az üngöt; hidegön-is*

... nem olly könnyen esett-meg a' dolog, a'-mint gondolám. Mert a' Tótság, melly magát ama' Tetü-varba (nem-is várba) bé-vette, *mint Kakas a' maga' szemetén, mind meg-tarajosodott, mind peniglen fel-tollasodott.*³³ (113)

Nem tudták mire vélni mind szomorú ábrázattját, mind egy-mást erő hírtelen parancsolattyaít. Csudállották mostani *lúd-mérgét* az előbbeni libának.³⁴ (30)

Már ekkor Világos, Etelének nem csak illetődéséről, hanem heves szerelméről is gyanakodván, *eleve ivott a' Medve-bőrre.* (121)

De kit egyszer *dög-rováásra vágott* az irgalmatlan halál; annak Élete csak föltozódik.³⁵ (114)

Akkoron *itattyák meg vele a' Czo-ki-poharat*, midőn későre veszi magát észre: hogy mindég halni fáradozott, mintha faron-ülve meg nem gebedhetett volna.³⁶ (150)

Mái napiglan-is szégyenli a' Magyarság azon gyalázatos (!) nyulhadat. *Meg-is-bántuk* immár, penig *nem különbben: mint ama' vén kuvasz, melly egyszerre kilenczet fiadzott.*³⁷ (110)

Nagy nyargalással hajtott tehát Buda felé. *Bánta Béka a' deret.*³⁸ (171)

verné a' vasat"³² (1: 475). MAY (1986: 42–43) is rámutat, hogy az archaizálás érdekében a harmadik kiadásban DUGONICS egyes szavakat régies alakjukra cserél; közéjük tartozik az *üngöt* (< *ümög*) is.

³³ A levél szövegében vélhetően elírás van: *hidegön is veri a' vasat, mint kokas a' szemetét mind mög tarajosodik, mind mög tollasodik*. A helyes forma a *megtarajosodik, mint kakas a szemetén v. a maga szemetén* volna, mint a regény szövegében is; vö. még *kakas is hatalmas a' maga' szemetén* (DUGONICS 1820. 1: 103). A tárgyragos forma talán a *vasat* szóalak analógiás hatása, de valószínűbb, hogy figyelmetlenségből áll a szövegben.

³⁴ Vö. O. NAGY (1976: 436): *(A) libából is kitör a lúdméreg* 'a legszelídebb embert is elhagyja olykor a türelme'.

³⁵ Vö. *dögrováson van*, ill. DUGONICS (1820. 2: 325): *Régen van ő immár dög rovásra meccve*.

³⁶ Vö. MARGALITS (1896: 99): *Megadták neki a czoki poharat* 'elküldték, elzavarták'. *Coki pohár* 'búcsúpohár' (< *co, kif[felé!]*).

³⁷ A levélben ebben a formában ez a hasonlat található: *mögbánnya dolgát, mint a' mölly Kuvatz egyszörre kilentzet fiadzott*. A szerzők ismét túllőttek a célon az a' *mölly* kötőszó használatával. Ez nem származhat a regény harmadik kiadásából sem, sőt ott a határozószó sem *ő-ző* alakú, másrészt bővebb is: *mint az a' vén Kuvasz, mely elsőben és egyszerre kilencet fiadzott* (1805. 1: 288).

³⁸ Vö. DUGONICS (1820. 2: 300): *Bánnya béka a' deret*. A békák nem bírják jól a hideget, mert hidegvérű állatok: a testhőmérsékletük a környezet hőmérsékletéhez igazodik, ezért hidegben az anyagcseréjük lelassul, és könnyen elpusztulhatnak. Hasonló még ehhez: *nehéz a dér a békának*, ill. *Jön még békára/kutyára dér!* (vö. O. NAGY 1979: 320–321).

Alig lépett-bé a' sűrűbe; íme azok mindnyájan (*mint tetűk a' var alatt*) elhalgattanak. Számra nézve, *annyin* vóltanak, mint a' *kurta kutyák*, avagy *őszkor a' hideg vette legyek.* (110)³⁹

Az előbbi idézetben szereplő két szóláshasonlat a levélben nem ebben a sorrendben található. Először a második kifejezés jelenik meg ebben a formában: *az Uratson fognak nevetni, még pedig annyira mint a' kurta kutya vagy a' hidegvötte legyek ősszel.* A levél szerzői itt valószínűleg rosszul használják az *annyira* utalószót. A 'sok, rengeteg' értelmű szóláshasonlat ugyanis valójában így szól: *annyi mint a kurta/tarka kutya* (vö. DUGONICS 1820: 230, ERDÉLYI 1851: 252). (A hasonlat második fele DUGONICS kiegészítése, ezt régi gyűjteményeinkben nem találjuk.) Mindenesetre utalószóként az *annyian* volna helyes, úgy, ahogy a regényben is olvasható. Az *annyira* alak feltehetően a *nevet* ige fokhatározójaként került a szövegbe.

A regényben egy mondattal korábban álló *hallgat, mint a tetű a var alatt* szóláshasonlat csak ezt követően jelenik meg a levélben, a *jó szerdékre várják a macskát* fordulat után. Ez utóbbit nem találni meg a regényben, s régebbi szólaggyűjteményeinkben sincs nyoma. ONDER CSABA (szerk. 2021: 646) szerint „a CzF a kifejezést Kölcsyektől idézi”. Ebben azonban téved: a CzF. – *szérdék / szerdek* alakban – felveszi ugyan a lexémát címszóként (5: 1277–1278), de a szócikkben nem található meg a keresett fordulat. ONDER minden bizonnyal az ÉrtSz.-re gondolt, ugyanis a *szérdék* jelentését is ebből idézi, s ennek *szérdék*² címszavában valóban ott találjuk Kölcsyre hivatkozva a keresett mondatot. Mivel azonban semmiféle értelmezést nem fűznek hozzá, a kifejezés jelentése homályban marad. Tudjuk azonban, hogy a *szérdék* valamiféle 'megsűrűsödött, aludttej-szerű tejtermék' (vö. ÚESz.), ennél fogva a macska szereti. Ezt a vonalmat több proverbium is örzi; pl. *szérdék próbálja meg a macskát* vagy *szérdékes macskát nehéz megjobbitni* (vö. ERDÉLYI 1851: 276). A kifejezés értelme tehát olyasmi lehet, hogy ha jó, azaz neki inyére való „fogásra”, szerdékre várják a macskát, akkor megnyugszik, és nem nyávog éhesen.

A levél következő mondatának első felében levő *ebugatás nem hallik mennyországba* közmondás szintén nincs meg a regényben, de ez is egy közismert proverbium, megvan DUGONICS gyűjteményében is (*Eb ugatás nem hallik mennyországba* – 1820. 1: 51), ERDÉLYI-nél pedig ebben a kicsit bővebb formában található: *Szamárbögés, ebugatás nem hallik mennyországba* (1851: 356). Ez tehát ismét azok közé a fordulatok közé tartozik, amelyek felhasználásához egyáltalán nem volt szükség a regényre.

Ettől a ponttól azonban ismét szinte mindegyik, a levélben található fordulat megtalálható az Etelkában is; lássuk ezeket is:

Tüstént észre-vettem: hogy *nem ok nélkül mozgott nyárfán a' levél.* És; a' *hol füstye lenne; ott kellene lenni a' tűznek-is.* [...] Más e'-féle Szerelmes dolgokra-is vetemedtem, jól tudván: hogy *a' forgács vágás nélkül nem esne.* (175)

³⁹ A regény harmadik kiadásában ugyanazt az *ő-zó* formájú jelzöt (*hidegvötte*) találjuk, mint a levélben (1805. 1: 280).

Bánta Etelének-is (a' bokorból ugrott új emberkének; *egy éjszaka nevedett hitvány gombának*) hirtelen Vezérségét. (176)

Látván penig, hogy úgy *ki-koptanak* az erdőből, *mint valami az hóból*; még apróbra rágódott tőpörtő szívek.⁴⁰ (111)

Meg-engedd penig: mert meg-rakom *Jeget-evett*⁴¹, *Vizet ivott, Lapuval takaródzott* Húgyos Labanczait. (192)

Meg-dögönyözzük az *írós-vajas Vitézeket*.⁴² *Meg-borsollyuk az össze-habartt, és fel-eresztett litty-lotty kotyvasztásokat*. (59)

Ott hagyám végtére a' Fa-képnél. E' gonosz, és össze-esküdtt társaságtól úgy távoztam-el: hogy *búcsút a' kapu-fától se vettem*. [...] *Igen alkalmas víz vala ez a' Titkosnak malmára*.⁴³ (176)

Leányokkal akartam szembe kelni; kikről jól tudtam: hogy sem nem béres hazugok, sem Etelkának nem esküdtt ellenségei. De *ezek-is csak ugyan azon egy bakot nyúztanak*.⁴⁴ (174)

Bár vígyázzon: ne-hogy, nagyot hágván, nagyot essék; és így, *kár nyissa bolondnak szemét*. (57)

Fel-is-akarta hirteleniben a' Vezérségre emelni; de Etele hathatós okokkal arra kérte: rekeszteni-el egy kevéssé ezen kegyelmének árját; *kézzel-is hintené inkább, mint zsákkal a' magot*.⁴⁵ (115)

3.8. Ezzel elérkeztünk a levél utolsó bekezdéséhez, amelynek szövege így hangzik:

Egyébaránt jelenthetöm, hogy nintsen az Uratsnak szöröntséje az okos íráshoz, mint tzigánynak az igazmondáshoz. De nem is való disznó órára

⁴⁰ *Kikopott (mindenből), mint ebszar / kutyaszar a hóból* (vö. MARGALITS 1896: 340). A levélben eufemizálva szerepel a szóláshasonlat, az *ebszar/kutyaszar* komponens helyett a *valami* névmást találjuk. ERDÉLYI gyűjteménye is szépítő megoldással él: *Kikopott mint eb...r a hóbul* (1851: 100).

⁴¹ Mint fentebb láthattuk, *jeget evett* helyett az *ő-ző jeget övött* alak szerepelhetett a levél kéziratában. Ezt a nyomdász feltehetőleg félreolvasta, így lett belőle a *jegetörött* forma.

⁴² A *vitézeket* lexemát a levélben *leventá*-ra cserélik a szerzők.

⁴³ Vö. O. NAGY (1976: 726): *Jó víz a malmára 'kapóra jön neki'*.

⁴⁴ Ez a fordulat nem pontosan felel meg a levél szövegében található nak. Ott ugyanis ez áll: *úgy el nem nyúzzák ezt a' bakot, hogy szőr sem marad rajta*. Ez nincs meg régi gyűjteményeinkben, szemben a regényben található *ugyanazon bakot nyúzza* 'ugyanazt ismétli, mindig egyet hajtogat' kifejezéssel. A levélben olvasható fordulat értelme hasonló, de benne van az is, hogy 'túlzásba viszik a dolgot, mindent lerágnak egy csontól'. Hogy ezt SZEMERE és KÖLCSEY az *ugyanazt a bakot nyúzza* szólás átalakításával alkották-e meg vagy attól függetlenül, azt nem lehet eldönteni.

⁴⁵ Vö. MARGALITS (1896: 521): *Kézzel kell a magot hinteni, nem vékával*.

az arany peretz, sem az ilyen fityfirigy tsöllögő böllögő írónak a Szerzői név, Szamárra sem tösznek bárson nyeret, bár Tolnát Baranyát bejárta is. Én mondám. Isten lögyön az Urattsal!

Az ebben a részletben olvasható kifejezések zömének is megvan az előképe az Etelkában, de többségükben itt is olyan frazémákat találunk, melyeket 19. századi szólásgyűjteményeinkből amúgy is jól ismerhetünk:

...ama' ritka-fogú Eb-higygyének válogatva se vólnának igyenesek görbe-szavai. Hazudna mindég, mint a' Kalmár. *Semmi szerencséje soha az igaz mondáshoz.*⁴⁶ (173)

Bár Zoltán-is Rabja ne lenne, ha Ura lehet Szolgálójának. Bár a' *Disznó' orrára se kötögetné az arany perezet.*⁴⁷ (174)

Az olytén *Fitty-firittyek, kik csellegő-bellegő* Szarándokságokkal a' Levegőt meg-másollyák; bizonyosan erkölcsaikben-is csupa kavarékot tesznek. (206)

Hogy a' Papságra úgy *nem illene* az Országi dolgoknak igazgatása: *valamint számárra a' bársony-nyereg*; Disznó-óltra a' cserép-fedél. (130)

Mintha a' Csacsi azért érdemlené-meg a' bársony nyeret, mert megjárta Tónát-Baranyát. (207)

A levélben utolsóként olvasható közmondás (*Szamárra sem tösznek bárson nyeret, bár Tolnát Baranyát bejárta is*) ebben a formában nincs meg régi szólásgyűjteményeinkben. Itt a szerzők valójában két kifejezést kombinálnak. Az első szóláshasonlatként és közmondásként is ismert: *(úgy) illik rá, mint számárra a bársony nyereg v. nem illik számárra a bársony nyereg* 'nem illik hozzá, mert méltatlan hozzá' (vö. MARGALITS 1896: 356),⁴⁸ a második pedig a 'nagy területet, messze vidéket bebarangol' értelmű *bejárta Tolnát, Baranyát* szólás (vö. O. NAGY 1976: 677). Látható azonban, hogy az Etelka 207. oldalán kissé hasonló formában megvan már a kifejezés, a levélírók tehát talán ennek nyomán formálták meg a saját megoldásukat. Hasonló gondolati mintát követ egyébként az abban a korban jól ismert *az ökor csak ökor; ha Bécsbe hajtyák is* közmondás is (vö. DUGONICS 1820. 1: 72).

4. Ezzel végére értünk a levélben található szólások és közmondások tárgyalásának. Egy témakört szeretnék még kicsit részletesebben tárgyalni: a

⁴⁶ Vö. DUGONICS (1820. 1: 262): *Nincs szerencséje az igaz mondáshoz*, ill. MARGALITS (1896: 677): *Nincs szerencséje hozzá, mint cigánynak a buzavetéshez*.

⁴⁷ Vö. MARGALITS (1896: 21): *Nem illik disznó orrára az arany perec*.

⁴⁸ Vö. még: *illik (hozzá), mint a vörös nyereg a számár hátára v. mint az aranyos kantár a számár fejéhez* (vö. O. NAGY 1976: 613).

levél *ő*-zésének, illetve archaizáló megoldásainak kérdését. Tudjuk, hogy Dugonics – akárcsak a korabeli írók és tudósok zöme – buzgón részt vett a nyelvvelő, nyelvfejlesztő mozgalomban: maga is alkotott új szavakat az idegenek helyett, illetve használt fel a nyelvemlékekből elavult, régies kifejezéseket, és előszere-ttel merített a nép nyelvéből és szólásmondásaiából is (vö. MAY 1986: 36 is). A népies, provinciális stílust főként az archaizálás jegyében alkalmazza, ugyanis – mint SZATHMÁRI megállapítja – idővel kialakította „azt az elvet, hogy a régi a népivel vagy a népivel is ábrázolható” (1968: 259).

Ez a törekvés vezetett az Etelka egyes kiadásainak átdolgozásához is. Ennek már első két kiadásában is számos tájszót és népies szólást találunk, a harmadik kiadást viszont számottevően átdolgozta Dugonics: a módosítások egy része morfológiai jellegű (pl. a birtokos személyragozást, az ikes ragozást vagy régies múlt idejű igealakok használatát érinti); a leginkább szembetűnő változtatás azonban a Szeged környéki *ő*-z *nyelv*járás irodalmi szintre emelésének a kísérlete, amelynek érdekében a korábbi kiadások zárt *ē* hangjait viszonylag következetesen *ő*-re cserélte (vö. MAY 1986: 40). Ezek mellett további archaizáló megoldásokkal is élt: így a második kiadásban még nyíltabb változatokban szereplő *-ból/-ből* vagy *-tól/-től*-féle határozóragok egy részét a harmadik kiadásban *-ú/-ű*-sre javítja, de több esetben változatlanul hagyja; egyes szavakat pedig régiesítve használ, így az *idő* és *dicső* lexémákat következetesen *üdő* és *dücső* alakúra cseréli, a *világ*-ot pedig *velág*-ra módosítja (vö. MAY 1986: 42, SINKOVICS 2017: 284–285).⁴⁹

Ami a Bohógyi-levélben megfigyelhető *ő*-zést illeti, már korábban láthatuk, hogy BALASSA dunántúlinak tartotta a levél *ő*-zését, s inkább Szemere keze nyomát gyanította a levélen, annak pápai tanulmányai miatt. Ez azonban – mint már fentebb is jeleztem – nem túl valószínű, ugyanis életrajza szerint a péceli születésű Szemere járt ugyan Pápán is iskolába, de számos másik intézményben is tanult, többek között Budán, Sárospatakon, Kiskunhalason és Nagykőrösön, ezek közül pedig egy sem a Dunántúlon van (vö. HAMZA 2003). Ráadásul – mint tanulmányom lektora is utal rá – a dunántúli *ő*-zés a nyugat- és dél-dunántúli területeken erősebb, Pápa környékén viszont éppen nem, vagyis még ha Szemere tanult is Pápán, onnan nem valószínű, hogy azt a független *ő*-zést ismerhette, amelyet a szöveg mutat, a Balatontól északra ugyanis inkább a hangsúlyos *ő*-zés van meg.

⁴⁹ Ebből is látható, hogy Dugonics nyelvhasználata az idők során hullámválást mutat. Mint BENKŐ rámutat, korai műveinek nyelvhasználata még „nem tudatosan, hanem spontánul *ő*-z, mint ahogy egész nyelvhasználata nem tudatosan, hanem spontánul (részben nyelvjárási és regionális köznyelvi hatásra, részben a közmagyar irodalmi norma kellő nem ismerése folytán) népies” (1956: 275). A századfordulótól azonban már „már hallatlanul gyakran *ő*-zik, s mi több – előző gyakorlatától eltérően – majdnem teljesen azonosan a szegedi nyelvjárás igen erős *ő*-zésével” (1956: 275). De az Etelka szövegén belül is vannak különbségek az *ő*-zés tekintetében: SINKOVICS BALÁZS a harmadik kiadás *ő*-zését külön is megvizsgálva arra mutatott rá, hogy „ha a regény vizsgált részeit nézzük, az összes *ő*-zhető szótagnak körülbelül a fele szerepel *ő*-vel, ha azonban az elbeszélő részeket és a szereplők megszólalásait külön is megvizsgáljuk, látszik, hogy a párbeszédekben sokkal nagyobb arányú az *ő*-zés. Dugonics a bevezető részt és a jegyzeteket is átírta, de ezekben kisebb mértékben – a lehetséges esetek egyharmadában – *ő*-zik, mint a regény elbeszélő részeiben” (2017: 284).

Szemere szerzőtársát, Kölcseyt ugyanakkor zavarta a gyakori *e* hangok okozta egyhangúság. TERESTYÉNI szerint „Kazinczyhoz írt leveleiből tudjuk, hogy már pályája kezdetén felfigyelt az *e* hangoktól okozott monotóniára”, s később tudatosan törekedett ennek a szépséghibának a csökkentésére az *ö-ző* formák előnyben részesítése révén (1956: 283). TERESTYÉNI szerint Kölcsey 1816-ban néhány fejezetet lefordított Homérosz Iliászából, s ebben a művében kezdett észrevehető módon *ö-ző* alakokat használni az *e* hangok monotóniájának megtörésére, de talán azért is, hogy „Homéroszának falusi nyelve szellemében” a népiesnek érzett *ö-ző* formákkal esztétikai, illetőleg stiláris hatást érjen el (1956: 284). TERESTYÉNI szerint Kölcsey a fordítás kéziratát elküldte választékos ízlésű barátjának, Szemerének, ő pedig helyeselhette Kölcsey gyakorlatát, mert ettől kezdve maga is többször használt ilyen formákat. Ebben szerepe lehetett annak is, hogy Szemere továbbadta a fordítást Kazinczynak is, aki később szintén ajánlotta az *ö-s* alakok megfelelő mértékkel és ízléssel való használatát.

Mivel a Felelet 1815-ben látott napvilágot, gondolhatnánk, hogy esetleg már akkor is ez a törekvés vezethette Kölcseyt és Szemerét az *ö-ző* formák alkalmazásában. Ez azonban nem valószínű, ugyanis a Felelet más részeire egyáltalán nem jellemző ez az erős *ö-zés*, s később sem mutatható ki a szerzők műveiből. Sokkal inkább abból kell kiindulnunk, hogy azért ennyire erősen *ö-ző* a szöveg, mert a szerzők nemcsak Dugonics szólásokban „tobzódo” stílusát, hanem *ö-zését* is igyekeztek utánózni, márpedig a Szeged környéki ún. független *ö-zés* meglehetősen kiterjedt: megjelenhet hangsúlyos és hangsúlytalan szótagban, tővéghangzóban és toldalékban egyaránt. Ebben segíthette őket az is, hogy az 1805. évi kiadást maga Dugonics is a Szeged környéki nyelvjárás szerint alakította át. Azonban egyáltalán nem biztos, hogy ezt a kiadást használták, hiszen láttunk olyan példát is, ahol az általuk használt közmondás csak a regény első kiadásában van meg, s ott sem *ö-ző* formájú (*Szél ellen ne peselley, mert magadat vizelled le*). De számos olyan példánk is van, ahol a harmadik kiadás szövege sem *ö-ző*, ők mégis ilyen alakúra módosítják a szöveget. Ilyen például a levél utolsó bekezdésében szereplő *tsöllögő böllögő írótskák* szerkezetben szereplő szóösszetétel, amely a harmadik kiadásban is *csellegő-bellegő* alakban fordul elő (Dugonics 1805. 2: 74), hasonlóan: a *megemlöggettetyük az Urattsal a' Magyarok Istenét* szerkezet megfelelője a harmadik kiadásban ez: *Meg-emlegetik ezek-is a' Magyarok' Istenét* (Dugonics 1805. 1: 132). Ugyancsak *mög* alakúra cserélik többnyire a *meg* igeekötőt is, annak ellenére, hogy gyakran a harmadik kiadásban is a *meg* formát találjuk; pl. *mög is borsoljuk* – az Etelkában: *meg-borsollyuk* (Dugonics 1805. 1: 132) vagy *mög nem alkhatnak egy gyékényen* – az Etelkában: *meg-sem-is alkhattak egy gyékényen* (1805. 1: 272).

Ezért egyáltalán nem biztos, hogy a regény harmadik kiadását használták; valószínűbb, hogy a „maguk feje után” mentek, s igyekeztek követni a Dugonicsra jellemző független *ö-zést*. Mivel azonban nem ilyen nyelvjárásrterületről származtak, ezt korántsem sikerült nekik mindenütt korrektül kivitelezni, sőt néhol olyan túlzásokba estek, amivel szinte nevetségessé váltak, hiszen előfordul, hogy olyan helyzetekben is *ö-ző* formákat használnak, ahol ez nem lehetséges, mert nem zárt *ë* van az illető szóban. Ékes példája ennek a fentebb bemutatott *löpényt körestek, ló-*

kukóra találtak kifejezés első két komponense, de ugyanilyen a *csörebogár* szóalak is, vagy a *be* igekötő *ő-ző* formája ebben a szerkezetben: *bötelik a 'közmondás*.⁵⁰

Hogy ezeknek a túlzásoknak a viszonylagos hozzá nem értés, illetve az *ő-ző* kompetencia hiánya-e az oka, vagyis hogy ha valaki nem tud arabusul, az könnyen vét hibát arabusul, vagy pedig maguk is tudták, hogy ezek hibás formák, de ezzel is igyekeztek fokozni a levél stílusának provincialitását, azt nem lehet eldönteni. A magam részéről hajlok arra, hogy inkább az első esetről lehet szó; a második esetben talán céloztak volna erre a lehetőségre.

5. Összegzésül megállapíthatjuk, hogy a Felelet a Mondolatra egyik részleteként született, Bohógyi Gedeonnak című fiktív levél valóban egy ún. centó, mégpedig Dugonics András Etelka című regényének különböző részleiből van „összszzeollóztatva”. Néhol hosszabb részeket, akár több mondatot is átvesznek a szerzők egyetlen oldalról, s ezeket szinte változatlanul közlik, másutt viszont a regény különböző oldalairól származó félmondatokat vagy hosszabb szövegeket fűznek össze, ügyesen alakítva azok szövegén is. Kimondhatjuk azt is, hogy ONDER CSABA állítása, miszerint Kölcsey és Szemere vélhetően a regény 1805-ben megjelent harmadik kiadását használták fel a szöveg készítésekor, egyáltalán nem áll biztos lábakon, ugyanis olyan részlet is van a levélben, amely csak az első kiadásban található meg, s több olyan is van, ahol épp a harmadik kiadás szövege tér el a levélben található formától. A regény harmadik kiadása valóban *ő-ző*, akárcsak a levél szövege, de az utóbbi szerzői egyáltalán nem mindenben követik a regény *ő-zés*ét, gyakran eltérnek tőle. Valószínűbb, hogy inkább maguk próbálták megalkotni az *ő-ző* szövegeket, de több esetben hibás formákat is alkottak. Kizárni persze nem lehet, hogy használták a harmadik kiadást is, de több minden mutat inkább arra, hogy saját maguk próbálkoztak az erős *ő-zéssel* a provinciális stílus kigúnyolása érdekében.

Kulcsszók: Felelet a Mondolatra, Dugonics András, centó, frazeológia, *ő-zés*.

Felhasznált források

Dugonics András 1788. *Etelka, egy igen ritka magyar kis-asszony Világos Váratt, Árpád és Zoltán fejedelmink' ideikbe* 1–2. Fűskúti Landerer Mihály' költséggével és betőivel, Posonyban és Kassán.

Dugonics András 1791. *Etelka* 1–2. Írta Dugonics András királyi oktató. Második megjobbitott kiadás. Fűskúti Landerer Mihály' költséggével és betőivel, Posonyban és Pesten.

Dugonics András 1805. *Etelka* 1–2. Írta Dugonics András királyi oktató. Harmadik, és életemben utolsó Kiadás. Fűskúti Landerer Mihály' költséggével és betőivel, Posonyban és Pesten.

⁵⁰ A toldalékok és hangsúlytalan szótagok *ő-zése* viszonylag pontos (néhány kivételtől eltekintve, pl. *kezdőnek*); a tévesztések túlnyomó többsége szótövekben található (pl. *töngöly*, *lőpény*, *csörebogár*), olyan szavakban, amelyek nemcsak Szeged környékén, de más nyelvjárásokban sem hangzanak *ő-vel*.

- Dugonics András 2002. *Etelka*. S. a. r. Penke Olga. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Felelet = [Kölcsey Ferenc – Szemere Pál], *Felelet a' Mondolatra néhai Bohógyi Gedeon Úrnak. „Mondolat. Sok bővitményekkel, és egy kiegészített új Szótárral együtt. Dicshalom (azaz Weszprém) 1813.” című Pasquilusára*. Trattner Jan[os] Tam[as] Betüivel, Pesten, 1815.
- MM1. = *Kölcsey Ferenc összes művei* 1. S. a. r. Szauder József. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1960.

Hivatkozott irodalom

- Arcanum 2004. = *Régi magyar szólások és közmondások*. Elektronikus kiadás. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest.
- BALASSA JÓZSEF kiad. 1898. *Felelet a Mondolatra. Pesten 1815. Függelék: A Mondolat és a Felelet egykorú bírálatai és Somogyi Gedeon válasza a Feleletre*. Régi Magyar Könyvtár 11. Franklin-Társulat, Budapest.
- BALLAGI = BALLAGI MÓR, *A magyar nyelv teljes szótára* 1–2. Franklin, Pest, 1867–1872.
- BÁRDOSI VILMOS 2015. *Szólások, közmondások eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1956. Az irodalmi nyelvi ő-zés XVIII. századi helyzetéről. *Magyar Nyelv* 52: 271–279.
- CZF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* 1–6. [1–4.] Emich Gusztáv, [5–6.] Athenaeum, [1–5.] Pest, [6.] Budapest, 1862–1874.
- DUGONICS ANDRÁS 1820. *Magyar példa beszédek és jeles mondások*. Öszveszedte, és meg világosította Dugonics András. Szegeden. Nyomt. Grün Orbán' betüivel 's költségével, 1820.
- ERDÉLYI JÁNOS 1851. *Magyar közmondások könyve*. Nyomatott Kozma Vazulnál, Pest.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- FORGÁCS TAMÁS 2023. *Nyakába rántja a bűdös berhét*. Adalékok néhány régi szó-lásunk értelmezéséhez. *Magyar Nyelv* 119: 76–87. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2023.1.76>
- FORGÁCS TAMÁS szerk. 2024. *Kresznerics Ferenc, Válogatott Köz-mondások*. Betűhű szövegkiadás. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 232. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- HAMZA GÁBOR 2023. Szemere Pál (1785–1861). In: HAMZA GÁBOR, *Portrék a Magyar Tudományos Akadémia tagjairól 2*. Akadémiai Kiadó, Budapest. https://mersz.hu/dokumentum/m1135pamtat__116 (2026. 05. 21.)
- KOVÁCS PÁL 1794. *Magyar Példa, és Köz Mondási*. Streibig József betüivel, Győrben.
- MARGALITS EDE 1896. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Kiadja Kókai Lajos, Budapest.
- MAY ISTVÁN 1986. Dugonics nyelvszemléletének módosulása 1788 és 1805 között. *Magyar Nyelvőr* 110: 35–45.
- MÉL. = *Magyar életrajzi lexikon* 1–3. Főszerk. KENYERES ÁGNES. 2., változatlan kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1982.
- O. NAGY GÁBOR 1976. *Magyar szólások és közmondások*. 2. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.

- O. NAGY GÁBOR 1979. *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*. 3. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- ONDER CSABA szerk. 2020. *Kölcsey Ferenc, Nyelvtudományi munkák*. Akadémiai doktori értekezés. EKE, Eger. <https://real-d.mtak.hu/id/eprint/1305> (2026. 05. 21.)
- ONDER CSABA szerk. 2021. *Kölcsey Ferenc, Nyelvtudományi munkák*. Kritikai kiadás. Kölcsey Ferenc minden munkái 13. Universitas Kiadó, Budapest.
- SIRISAKA ANDOR 1890. *Magyar közmondások könyve. Válogatott magyar közmondások, példabeszédek, szólásmódok betűrendes gyűjteménye*. Nyomatott Engel Lajos könyvnyomdájában, Pécs.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 1968. Dugonics András nyelvéről és stílusáról. *Magyar Nyelv* 64: 257–262.
- TERESTYÉNI FERENC 1956. Az ő-zés irodalmi nyelvi szerepéről II. Az ő-ző alakok benyomulása a nyelvújítás korának egységesülő irodalmi nyelvébe. *Magyar Nyelv* 52: 279–287.
- ÚESz. = *Új magyar etimológiai szótár*. Főszerk. GERSTNER KÁROLY. HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont. <https://uesz.nytud.hu>
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.

Idioms and proverbs in the letter addressed to Gedeon Bohógyi in Felelet a Mondolatra

The study shows that one part of *Felelet a Mondolatra* (written by Ferenc Kölcsey and Pál Szemere), a fictional letter addressed to Gedeon Bohógyi, is a parodic cento. The authors used András Dugonics' novel *Etelka*, borrowing numerous phrases from it. In some places, they use longer passages, even several sentences from a single page, and reproduce them almost unchanged, while in others they string together half-sentences or longer phrases from different pages of the novel, skillfully shaping their structure. The study analyzes individual parts of the letter separately, showing which parts of *Etelka* were used by the authors of the letter, how they changed them, and also discusses the meaning of the contemporary idioms and proverbs used. It points out several spelling mistakes in the printed text and reveals the reasons behind the strong use of *ő*-ing in the text, as well as several incorrect forms of *ő*-ing, which are probably mistakes resulting from the lack of competence of the authors who did not speak the dialect with *ő*, or possibly intentional exaggerations.

Keywords: Response to *Mondolat*, András Dugonics, *cento*, phraseology, *ő*-ing.

FORGÁCS TAMÁS
Szegedi Tudományegyetem

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

A *tót* népnév eredetéhez

1. A tanulmányban a *tót* népnév eredetének egy lehetőségével foglalkozom. Bizonyos, hogy a *teut-* tövű szavak hozzátartoztak Pannonia Inferior lakosságának a szókészletéhez. A római tartomány lakossága az 5. századi első felében a hunok elől Délnyugat-Pannóniába menekült, arra a vidékre, amelyet a középkorban *Tótország*-nak neveztek. Ezek az adatok szükségessé teszik a *tót* népnév ottani kialakulásának a felvetését.

A *tót* népnevet előzmények után RÉTHY LÁSZLÓ az indoeurópai *tauta* szóból vélte származtathatónak (RÉTHY 1890: 238–239). Ez az etimológia máig meghatározó a szó eredetének a vizsgálatában (TESz., EWUng.). A lehetőségeket és az értelmezést MELICH JÁNOS és DÉCSY GYULA foglalta össze (MELICH 1929; DÉCSY 1971; RÁCZ 2016: 92–95): a magyar *tót* egy régebbi *touti-* vagy *tauti-*ből alakult, és olyan nyelvből kerülhetett a magyarba, amelyben a szó *-ou-* vagy *-au-* diftongust tartalmazott (MELICH 1929: 326). Az etimológia ismert, de az „átvétele körülményeinek a messzi múltba mutató homályai” (BENKŐ 1998: 69) miatt a magyar szókincsbe kerülésének az útja és ideje bizonytalan. A szó eredetéről más lehetőségek is felmerültek. ZOLTÁN ANDRÁS a litván és lett *tautà* és *tàuta* szavak átvételét történetileg is lehetségesnek tartotta (ZOLTÁN 1999, 2007: 220). RÓNA-TAS ANDRÁS és BERTA ÁRPÁD az ’idegen’ jelentésű török *tat* szóra gondoltak (WOT. 2: 926–928). A *tat* lehetőségét RÉTHY (1890: 238) is felvetette, az etimológiát MELICH (1929: 323) tagadta. SIMON ZSOLT szerint a Kárpát-medencében élő szlávok egykori önelnevezése volt (SIMON 2024). A TESz. és az EWUng. szerint az átdadó nyelv és az idő is bizonytalan.

2. A tanulmányban az átvételnek az indoeurópai eredettől a honfoglalásig tartó hosszú időszakát próbálom rövidebbre fogni és területileg közelebb hozni. Nem a szó etimológiájával foglalkozom, hanem azokról a történeti körülményekről írok, amelyeket a *tót* népnév kialakulásához érdemes mérlegelni. A vázolt lehetőséget valószínűbbnek látom, mint a litván–lett *tauta* nyelvészetileg helyes, de történetileg kevésbé magyarázható átvételét.

MELICH JÁNOS már felfigyelt két római kori pannóniai helynévre, amelyek kapcsolatba hozhatók a *tót* népnévvel (MELICH 1929: 324). Az egyik a *Teutoburgium* (Dalj [Dálya], Horvátország), egy római katonai tábor neve a Szerémségben. A másik helynév a 4. századi tisztségeknek és a katonaság szervezeti kimutatásának Valeria tartományi összeállításában olvasható *castra contra Tautantum* (Notitia Dignitanum 33: 55).

2.1. Újabban ismereteink a *teut-* tövű pannóniai szavakról alaposan kibővültek. A 19. század végétől ismert volt egy, a Gellért-hegyen talált, Iuppiternek állított római oltár, amelynek felirata a szokásos formulával kezdődött: *I. O. M. T. (Iovi Optimo Maximo; TitAq. 165a–b)*. A negyedik *T* betű a főisten nevének a jelzőjét rövidítette. A kutatók a nevet a *Teutates* és *Tavianus* kelta istennevekkel hozták kapcsolatba. Bizonytalan vélekedések után a rövidítés feloldására az 1950-es években került sor, amikor egy újabb

Iuppiter-oltárt találtak Budán, amelyen az istennév töredékes jelzőjét *Teutanus*-ra lehetett kiegészíteni (ALFÖLDY 1960: 45).

A *Iuppiter* jelzője az 1990-es években vált értelmezhetővé. Bölske falunál a Duna medrében a hajósok által ismert és baleseteket okozó zátonyt, amely egy 4. századi római limeserődítmény maradványa volt, szétbontották. A kutatásokat Gaál Attila és Szabó Géza szekszárdi régészek végezték a dunaújvárosi búvárok segítségével, akik a mederből a kőemlékeket kiemelték (41 oltárt, 8 feliratos és 43 faragványtöredéket). A feliratos faragványok számára Bölske falu szép kőtárt épített, néhány feliratot pedig a szekszárdi múzeum előtt állítottak fel. A leletek kis része síremlék, a többi oltár. A két méter magasság körüli 16 oltárbázist Iuppiter Teutanusnak állították. A feliratokat csoportmunkával publikáltuk, és értelmeztük a leleteket (SZABÓ–TÓTH szerk. 2003; GAÁL szerk. 2009). A 4. században ugyan törvények büntették a síremlékek elbontását és kőanyaguk felhasználását, ilyesmire – különösen pogány vallási feliratok esetében és katonai környezetben – mégis gyakran sor került. A Bölskénél talált nagyméretű oltárok párkányait és talapatát levésték, hogy a köveket könnyebben lehessen beépíteni. A kikötőerődöt olyan nagyméretű kőfaragványokra alapozták, amelyek Aquincumból és attól délre lévő Duna-parti helyszínekről hárjón könnyen szállíthatók voltak.

A 16 bölskei és a korábbi ismert 4 oltártöredék hosszú, ünnepélyes szövegezésű feliratainak a szerkezete azonos.¹ Az oltárokat a *Teutanus* melléknevű Iuppiternek az uralkodó császár jólétéért (*pro salute imperatoris*) és az eraviscus civitas sértetlenségéért a megnevezett aquincumi polgármesterek (*duumviri*) állították. A feliratokat évre és napra keltezték (*ante diem III idus iunias*, június 11. és a konzulnevek). Az ismert oltárokat Kr. u. 172–290 között állították. A különböző években végzett állítások² miatt bizonyos, hogy rendszeresen, minden évben készültek oltárok. Hogy melyik évben kezdődött a felirat-állítás, azt nem tudjuk. A dátum Pannonia Superior tartományban már korábban ismert volt: a helytartó carnuntumi (Petronell-Deutschaltenburg) székhelyéhez közeli Duna parti Pfaffenberg-dombon a város nevéből képzett jelzővel ellátott Iuppiter-oltárokat szintén június 11-én állították (JOBST 1977). Az azonos keltezés szerint mindkét tartományban ugyanazon a napon tartottak ünnepséget és szertartást. Ebből következőleg a szokás már az egységes Pannóniában elkezdődhetett, s a Kr. u. 107-ben történt felosztás után mindkét tartományban megtartották. Június 11. feltételezhetően a tartomány születésnapja, a *lex provinciae* megadásának az időpontja, amikor a katonaság által megszállt Pannóniában bevezették a polgári igazgatást, a *Iuppiter* jelzője pedig 'a nép, a törzs istené'-t jelentette (OLMSTED 1994: 328–329; ANREITER 2001: 137).

2.2. A feliratok szerint a *Teutanus* jelző Pannóniának legalábbis a kelet-dunántúli részén a lakosság szókinsééhez tartozott. Ezt tovább erősítette egy Budaörsön előkerült oltárfelirat, amelyet Kr. u. 247/249-ben mások mellett egy *Teuto*- névkezdetű *vicus* lakói állítottak (MRÁV–OTTOMÁNYI 2005). A bölskei oltárok előkerülése után magyarázatot

¹ Kr. u. 282. június 11: *[I(oui) O(ptimo) M(aximo) Teutano] / [[pro sal(ute) adque incolu(m)itate Imp(eratoris) Caes(aris) Aur(elii) / Probi Pii Fel(icis) inu(icti)] / Aug(usti) totius que domus diuinae / et ciuitati(s) Erauis/corum Iul(ius) / Domitianus et / Cl(audius) Di(u)es Iuu(iri) col(oniae) Aq(uincensis) dedica(uerunt) (ante diem) III Idus / Iunias [[Imp(eratore) Probo / Augusto V]] [et] / Victorino co(n)s(ulibus)* (BESZÉDES–MRÁV–TÓTH 2003: 141, 12. sz.).

² A Kr. u. 172, 182, 194, 210, 216, 223, 226, 250, 251, 271, 272, 282, 284, 286, 288, 290. években.

nyert a *contra Tautantum* helynév, amely a Mons Teutanusszal, azaz a Gellért-heggyel szemben a Duna bal partján (a mai Március 15. téren) feltárt késő római ellenerőd neve volt (MRÁV 1992–1995, 2009). A Gellért-hegyen talált felirat szerint a Teutanus-oltárok ott, az eraviscus nép vallási központjában álltak, és a 4. században onnan szállították el őket az erődépítéshez. A feliratokból bizonyos, hogy a Kelet-Dunántúlon a római korban a *teut-* kezdetű szavak ismertek voltak. Noha jó néhány római földrajzi tulajdonnév a honfoglalásig fennmaradt, ezek a Dráva–Száva közén, valamint Nyugat-Pannóniában találhatóak (TÓTH 1976; KISS 1995; TÓTH 2018). Többségük víznév,³ néhányuk településnév.⁴ A lakosság szókincséhez tartozó köznevek fennmaradására érthetően nincs adat. Mégis, a történelmi körülmények lehetővé teszik a *teut-* tövű szavak fennmaradását.

3. A római kormányzat a hunok a nyomására az 5. század első felében a határt védő dunai limest megnyitotta, és feladta Valeria tartományt, ahová ezután a hunok és szövetségeseik telepedtek be. A római lakosság szervezett menekülése – főleg a Kelet-Dunántúlról – nemcsak feltételezhető, hanem kimutatható. Hogy a lakosság elhagyta Valeriát, annak egyértelmű bizonyítékai vannak (TÓTH 2020: 465–466). Sopianae késő római temetőjében az 5. század elején hétkaréjos temetőépületet emeltek. Az építkezést azonban nem fejezték be; a belső tér díszítésére már nem került sor, és temetkezés sincs az épületben. Azonos jelenséget lehetett megfigyelni az alsóhetényi (Tolna vm.) késő római temető nagy, kilencapszisos sírkápolnájában. Amikor az építményben temetésre alkalmas hely már nem maradt, az épületet kibővítették négyszögletes helyiségekkel, ezekben azonban nem temetkeztek. Következőleg: a lakosság elhagyta a településeket, sőt az egyik alsóhetényi sírt felbontották, és a halott vázmaradványait magukkal vitték (TÓTH 2009). Valeria lakossága a Kelet-Dunántúlt elhagyva szokás szerint Itália felé menekült, ahol viszont nagy tömegeket nem tudtak befogadni. A Drávától délre, Délnyugat-Pannóniában azon a területen telepedtek le, ahová HERWIG WOLFRAM a *theotisci* népnévből közvetlenül alakulva tételezte fel a magyar *tót* népnevet (WOLFRAM 1995: 322). Az átköltözött lakosság számára az 5. században *Valeria Media* néven (melyet a Tabula Peutingerianán feltüntettek) alighanem már csak névlegesen tartományt is létesítettek (TÓTH 1989, 2020), ugyanúgy, ahogy korábban, Dacia feladása után történt. Az ott letelepülő menekültek szókincsébe beletartoztak a *teutanus* és a *teut-* kezdetű szavak. Ezt a vidéket a középkorban *Tótország*-nak, Vas vármegye déli részét *Tótság*-nak nevezték. Ez a vidék közelebbi terület a *tót* népnév kialakulásának más, szóba jött lehetőségeinél.

Problémát jelent, hogy míg a latinban a jövevényszavaknál az *eu* diftongus megmaradt, addig a kelta nyelvekben *ou*-ra változott; Pannóniában mégis megmaradt (FEHÉR 2007; 368). Ugyanez a nehézség áll fenn, ha a *tót* népnevet az i. e. *teut-* tövből szeretnénk származtatni (MELICH 1929; ZOLTÁN 2007: 220). Kérdés, hogy a *Tautantum* névalak a szó elején is rontott-e? Lehetséges-e, hogy a 4. század utolsó harmadában, amikor a Notitiát írták, a névalak már *Tautanus*-nak hangzott? Noha egy ilyen változás a *tót* népnév etimológiáját, az *au* > *ó* alakulását megkönnyítené, mégsem lehetünk ebben bizonyosak, mert a Notitiában a szövegromlás vizsgálatára nincs lehetőség. Lényeges lehet, hogy a kelet-dunántúli menekültek letelepedésének szomszédjában, Noricum tartományban az istennév *Toutati* (dat.) alakban volt ismert: egy Seckauban (Steiermarkban) talált római

³ Rába, Marcal, Zöbern, Lafnitz (Lapincs), Zala, Dráva, Száva, Pelissa (Pelso, Balaton).

⁴ Sabaria, Pettau (Ptuj), Sisak (Siszek), Szerémség (a Sirmium városnévből).

feliraton olvasható (OLMSTED 1994: 328; CIL. 3: 1182). Ha a 4. században és a szomszéd-ságában élőknel a *Teut-* tő *tout*-nak vagy *taut*-nak hangzott, akkor abból kialakulhatott a *tót* népnép. Nem lehetetlen, hogy a *tót* lexéma alakulására a *tat* jelentése is hatással volt. Hogy milyen változáson ment át a *teut-* a szláv, az avar és a magyar betelepülések során, annak megválaszolására nem vállalkozhatok.

4. A történelmi Magyarországon a helynevekben előforduló leggyakoribb népnév a *tót*: 107 előfordulása ismert (KRISTÓ–MAKK–SZEKFÜ 1973: 24–26). A *tót* népnévvel kapcsolatban álló helynevek a Dél-Dunántúlon, Baranya, Tolna, Somogy és Zala megyében, ezeken kívül Bihar megyében gyakoriak. Ezeket a helyneveket különféleképpen lehet értelmezni (RÁCZ 2015, 2016: 92–95, 141). *Tót*-nak nevezhette a magyarság mindazokat a szlávokat, akiknek ország szerinti nemzeti hovatartozását nem ismerte (DÉCSY 1971: 396; HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 252). BENKŐ LORÁND szerint a szó a hazai szláv-ságot jelöli (BENKŐ 1998: 67–68).

Tót lakossággal nem csak a népnevet tartalmazó helynevek hozhatók kapcsolatba, mert a szó nem minden esetben jelent meg a helynévadásban. Saját származásomra tudok hivatkozni. A dédapám 1825-ben Rábacsanakon, Sopron vármegyében született. A faluban gyakori volt a *Tóth* családnév (SOÓS 1944: 233–235), amit a temető sírköfeliratai is jeleznek. POSGAY ILDIKÓ összeállítása szerint az 1960-as évekre Csanakon a *Posgai* és a *Kovács* családnév volt a leggyakoribb, a *Tóth* családnév a hatodik helyre szorult, 12 családban 44 személy viselte (POSGAY 1973: 24). A *Posgay* és a *Tóth* családnevek eredete megállapítható. Csanak a középkorban a győri püspökség birtoka volt, és a keszői vár uradalmához tartozott (1565, 1566, 1571, 1577, 1586, 1592; SOÓS 1991: 142, 146, 149, 154). A győri Püspöki Levéltárban összeírások maradtak a falu lakóiról. Ezekből tudjuk, hogy a falu a 16. század negyvenes éveiben lakatlan volt, majd a század második felében a Drávától délre élőkkel települt újra. 1572–1574-ben Szerémiek, Verőceiek, Pozsegaiak és három *Tóth* nevű család élt a faluban.⁵ A beköltözők nevük alapján a Dráva–Száva közéről származtak, a *Tóth* nevének délszlávok voltak. A költözésük oka sejthető: a családok 1566 körül Szulejmán hadjárata elől menekültek el, és az Észak-Dunántúlon telepítették le őket. POSGAY ILDIKÓ a Pozsegaiak leszármazottja, én pedig az egyik *Tóth* családból származom.

1835-ben különleges hagyományt jegyeztek fel Csanakon. DRINÓCZY GYÖRGY csornai premontrei kanonok bejárta és leírta a Sopron megyei falvakat.⁶ Csanakról feljegyezte, hogy a falusiak II. József előtt újhholdkor isteni szolgálatot végeztek, amelyen szerzetesruhában jelentek meg. Akkor is ezt viselik, ha közülük valaki meghal, és Szent Ferenc társasága szerzetesi ruhájában kísérik a halottat. Mivel a katolikus szertartásokban az újhholdnak liturgikus szerepe nem volt, az időpont minden bizonnyal egy korábbi pogány hagyomány maradványa. Azt, hogy a hagyomány szláv, avar vagy magyar eredetű-e, érdemes kutatni.

Kulcsszók: népnév, *tót*, teutanus, teuta, Csanak.

⁵ A rábacsanaki családnevekre évtizedekkel ezelőtt figyeltem fel, amikor még nem tudtam, hogy írni fogok a *tót* népnévről. Ezért sajnó a feljegyzéseim nem pontosak, és a győri püspöki levéltár leltári dokumentumainak számait nem tudom idézni.

⁶ DRINÓCZY GYÖRGY (Salomvár, 1787. 10. 16. – Csorna, 1858) csornai szerzetes kanonok által: *Sopron vármegyének Mező-Városai, falvai, pusztái, Majorjai s' egyéb lakhelyei*. Csanak. A kéziratot Csornán, a prépostság levéltárában őrzik. 489. Nr. 224.

Hivatkozott irodalom

- ALFÖLDY GÉZA 1960. Pannoniciani augures. *Antik Tanulmányok* 7: 37–52.
- ANREITER, PETER 2001. *Die vorrömischen Namen Pannoniens*. Archaeolingua. Series Minor 16. Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1998. A szlávok népnevei Anonymusnál és ómagyar nyelvi hátterük. In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 58–75.
- BESZÉDES JÓZSEF – MRÁV ZSOLT – TÓTH ENDRE 2003. Die Steindenkmäler von Bölscke. In: SZABÓ ÁDÁM – TÓTH ENDRE szerk., *Bölscke. Römische Inschriften und Funde*. Libelli Archaeologici Ser. Nov. 2. Ungarisches Nationalmuseum, Budapest. 103–218.
- CIL. = *Corpus Inscriptionum Latinarum III. Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*. Ed. MOMMSEN, THEODOR. Berlin, 1873–1958.
- DÉCSY GYULA 1971. „Tót” szavunk jelentéstörténetéhez. *Új Látóhatár* 22: 393–400.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995. + *Register*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997.
- FEHÉR BENCE 2007. *Pannonia latin nyelvtörténete*. Károli Egyetemi Kiadó, Budapest.
- GAÁL ATTILA szerk. 2009. *A bölsckei kikötőerőd. Római kori feliratok és leletek a Dunából*. Wosinsky Mór Megyei Múzeum, Szekszárd.
- JOBST, WERNER 1977. Carnuntum. Der Pfaffenberg als Sacer Mons Carnuntinus. In: TEMPORINI, HILDEGARD – HAASE, WOLFGANG Hrsg., *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der Neueren Forschung* 2. Walter de Gruyter, Berlin – New York. 701–720.
- KISS LAJOS 1995. Földrajzi nevek kontinuitása a Dunántúlon. *Magyar Nyelv* 91: 192–194.
- KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC – SZEGFÜ LÁSZLÓ 1973. *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica 44. József Attila Tudományegyetem, Szeged.
- MELICH JÁNOS 1929. A tót népnévről. *Magyar Nyelv* 25: 321–328.
- MRÁV ZSOLT 1992–1995. Castellum contra Tautantum. Egy későrómai erőd azonosításának problémájához. *Savaria* 22/3: 11–19.
- MRÁV ZSOLT – OTTOMÁNYI KATALIN 2005. A pagus Herculus és vicusainak Terra Mater oltára Budaörsről. *Specimina Nova Univ. Quinqueecclesiensis* 19: 71–118.
- MRÁV ZSOLT 2009. Castellum contra Tautantum. Egy késő római erőd azonosításához. In: GAÁL ATTILA szerk. 2009. *A bölsckei kikötőerőd. Római kori feliratok és leletek a Dunából*. Wosinsky Mór Megyei Múzeum, Szekszárd. 371–419.
- Notitia Dignitatum = *Notitia dignitatum accedunt notitia urbis Constantinopolitane et laterculi provinciarum*. Ed. SEECK, OTTO. Berolini, apud Weidmannos, Berlin, 1876.
- OLMSTED, GARRETT S. 1994. *The Gods of the Celts and the Indo-Europeans*. Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft – Archaeolingua Alapítvány, Budapest.
- POSGAY ILDIKÓ 1973. *Rábacsanak személynevei*. ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok 12. ELTE, Budapest.
- RÁCZ ANITA 2015. A nép- és törzsnévi helynevek történeti tipológiai sajátosságai. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 17–34.
- RÁCZ ANITA 2016. *Etnonimák a régi magyar településnevekben*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 37. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- RÉTHY LÁSZLÓ 1890. A tót név jelentése. *Ethnographia* 1: 210–211.
- SIMON ZSOLT 2024. Lit. tautà und ung. tót. Ein slawisch-ungarischer Beitrag zu einem alten baltischen etymologischen Problem. *Uralica Helsinkiensia* 15: 255–272. <https://doi.org/10.33341/uh.148317>

- SOÓS ISTVÁN 1944. *Ősi Sopron-megyei nemzetségek. Képek a régi sopronmegyei községek és családok történetéről*. Szerk. HORVÁTH LÁSZLÓ. Székely és társa, Sopron.
- SOÓS ISTVÁN 1991. Sopron vármegye és helységei a Magyar Országos Levéltár kamarai urbáriumában és összeírásában. *Soproni Szemle* 45: 140–157.
- SZABÓ ÁDÁM – TÓTH ENDRE szerk. 2003. *Bölcske. Römische Inschriften und Funde*. Libelli Archaeologici Ser. Nov. 2. Ungarisches Nationalmuseum, Budapest.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976. + *Mutató*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- TitAq. = *Tituli Aquincenses I. Tituli operum publicorum et honorarii et sacri*. Ed. KOVÁCS, PÉTER – SZABÓ, ÁDÁM. Pytheas Nyomda, Budapest, 2009.
- TÓTH ENDRE 1976. La survivance de la population romaine en Pannonie. *Alba Regia* 15: 107–120.
- TÓTH ENDRE 1989. Provincia Valeria Media. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 41: 197–226.
- TÓTH ENDRE 2009. *Studia Valeriana. Az alsóhetényi és ságvári késő római erődök kutatásának eredményei*. Helytörténeti Sorozat 8. Dombóvári Városszépítő Egyesület, Dombóvár.
- TÓTH ENDRE 2018. A honfoglalás előtti dunántúli víz- és helynevek azonosításáról. In: KINCSES KATALIN MÁRIA szerk., *Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére*. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest. 573–581.
- TÓTH ENDRE 2023. A q-evangeliarium készítési helyéről és idejéről. In: MERCZI MÓNKA szerk., *„Testas, turres, tegulas, titulosque litterate tractavit”*. Ünnepi kötet H. Kelemen Márta 80. születésnapjára. Magyar Nemzeti Múzeum, Esztergom. 521–554.
- WOLFRAM, HERWIG 1995. *Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung. Österreichische Geschichte 378-907*. Ueberreuter, Wien.
- WOT. = RÓNA-TAS, ANDRÁS – BERTA, ÁRPÁD 2011. *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian* 1–2. *Turcologica* 84. Harrassowitz, Wiesbaden.
- ZOLTÁN ANDRÁS 1999. Vannak-e balti jövevényszavaink? In: KUGLER NÓRA – LENGYEL KLÁRA szerk., *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest. 336–340.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2007. Széljegyzetek az „Etimológiai szótár”-hoz. *Magyar Nyelv* 103: 208–223.

On the origin of the ethnonym *tót*

In this study I examine the origin of the ethnonym *tót* ‘Slovak’. Ethnonyms with the root *teut-* belonged to the word stock of the people living in the Roman province of Eastern Pannonia. Celebrations were held every second year on the 11th of June in the territory of Aquincum, to honour the just reigning Emperor. On that occasion, they prepared epitaphs for altars. Twenty such epitaphs are still in existence. The 11th of June could be a celebrated day when civilian administration was introduced in Pannonia. Three place-names beginning with the sequence *teut* (*Teutoburgium*, *mons Teutanus*, *vicus Teuto*) are known in the province. In the 5th century AD, the inhabitants of the province fled from the Huns into Southwestern Pannonia, namely into the countryside which was named *Tótország* ‘the country of the Tots’ by the Hungarians in the Middle Ages. These data can help to clarify the etymology of the ethnonym *tót*.

Keywords: ethnonym, *tót*, *teutanus*, *teuta*, Csanak.

TÓTH ENDRE
Magyar Nemzeti Múzeum

Orcapohár

Ez a kifejezés az Erdélyi magyar szótörténeti tár egyik szócikkében olvasható. A szótár az egyetlen kijegyzésben előforduló, meghatározhatatlan jelentésű adalékokhoz kérdőjelet tesz (SZT. 1: 18), ez van az *orcapohár* esetében is:

orcapohár ’?’ 1585: Anna Aztalos Imrehne vallia ... Mikor fen Alwa(n) ot Innanak egy egy pohar bort Iuta oda tapazto Istua(n) es eöwís Iwek ... Tapazto Istwa(n) penigh le wle a Aztal zegeletire S monda: ha megh Ittatok kurwa lelek Curwanók az gazda borat, Ne Igyatok orcza pohart, hanem Aggyatok ide ket ket penzt | Torday Was Georgy ... vallia, hallam hogy Tapazto Istua(n) Trefakepen igy zola ... Aggyatok penzt hozassunk bort Ne Igiwnk chak orcza pohart [Kv; Tjk¹ IV/1 536–7].

A jegyzőkönyvi szöveg más szócikkbeli részletei a SZT.-ban:

orcapohárt ~ ’?’ 1585: Torday Was Georgy... wallia, hallam hogy Tapazto Istua(n) trefakepen igy zola Az Azzon Nepeknek Hallatok Bestie Curwafi ebagneok Aggyatok penz hozassunk bort Ne igiwnk chak orcza pohart, monda Biro Mihalne, hazuch Abba(n) mert my Nem Izwnk orcza pohart, Monda Istua(n), No Ne hazuttas mert vgian orcza pohart izol [Kv; Tjk IV/1 537]. (SZT. *iszik* 1. ✱)

tréfaképpen de/din glumă; aus Scherz, zum Witz. 1585: Torday Was georgy hwti vta(n) vallia, hallam hogy Tapazto Istua(n) Trefakeppen igy zola Az Azzon Nepeknek [Kv; Tjk IV/1 537].

szegelet, szeglet 1. tárgy sarka/pereme; colțul/marginea unui obiect; Ecke. 1585: Anna Aztalos Imrehne vallia ... My ... Negyen Az twz eleot Wleonk vala, Tapazto Istwa(n) penigh le wle a Aztal zegeletire [Kv; Tjk IV/1 536].

kurvalélek ~. 1585: Anna Aztalos Imrehne vallia ... Tapazto Istwa(n) le wle ... s monda: Ha megh Ittatok kurwa lelek Curwanók az gazda borat ... Aggyatok ide ket ket penzt [Kv; Tjk IV/1 536]. (A II. jelentés alatt; l. még a *kurvanő* szócikkében is.)

Az „*orcza pohar*” szerkezet, illetve összetétel jelentése méltán kapta a szótárban a meghatározatlanság jelzését. Az *orca* ’arc’ jelentésére, előfordulására l. TESz.; Gl.; EWung.; ÚESz.: *arc*. A *pohár* a most említett szótárak alapján ’Becher’-nek értendő (többféle aljelentéssel). A ÉrtSz. *pohár* szócikkében az egyik használati leírás: „*pohár* 2. Ez az az edény a benne levő itallal, kül. borral együtt. → *bujdosó* ~ [stb.] | b. (b) *Az élvezetek, az öröm, a szenvedések pohara* [...]”

Az *orcapohár* kifejezést a SZT. forrásában a vallomástevő Torday Was Georgy szerint Tapazto Istwa(n) tréfából szólította a tűz előtt ülő nőszemélyeket sértő kifejezésekkel (*kurwa lelek Curwanók*), akik mind megitták a gazda borát. Feltehető, hogy ez a tréfásnak szépített durva megszólítású nőknek nem kellett volna vagy nem lett volna szabad (illendő?) *orcapohárt* inniuk. Ezért a *Ne Igyatok orcza pohart* kijelentésben az *orcza* valamiképp erre helyzetre vonatkozhat. Ha ez így van, akkor az ’arc’ alapjelentés nem társítandó az *orchá*-hoz.

¹ A rövidítés fölöddása: Kolozsvár város törvénykezési jegyzőkönyvei.

A régiségből ismeretes *orcáz* ige, amelynek számos jelentését lehet megtalálni. A CzF. „szemrehányás által valakit megszégyení, pirongat” leírást ad.

A NySz.-ban az *orcáz* egyik használata ’tego, maskiren’ jelentésben található meg (1: 118). A *tego* ’befed, beborít, betakar; elrejt, eltakar, eltitkol, (el)leplez, szépít, fedez, védelmez, oltalmaz’ jelentéslehetőségeket enged meg ebben a szövegdarabban: „Nem tudják, rabsággal *orcázott* hogy kincse, béboritva fekszik alatta belincse (Ben: Rithm. 112. MF).”²

MTsz. *arcáz*, *orcáz* szócikkében ez olvasható: „le-*orcáz*: lepirongat (Székelyföld Kriza)”.

A SzT.-ban is van ide tartozó szócikk: „*orcáz* korhol; a dojeni/mustra; tadeln. 1636: Ezzel^a ortzázza vala az szent Pál-is az keresztyéni név alatt pogányul élő Romaiakat, hogy ő miattok káromlottatik az Pogányok között az Istennek neve [ÖGr Aj. 7.] – ^aDávid és Urias példázatával].”³ – Az ebben megadott ’korhol’ jelentés helyettesíthető a CzF.-értelmezéssel, a *korhol*-hoz a Gl. korábbi adatot idéz a Vatikáni Glosszákból (1290 k.).

Az ÚESz. nem tartalmazza az *orcáz* igét; az *orca* szócikkében szerepel az *arc* is. Az *orca* első adata a Jókai-kódexből ismeretes; a szócikk megemlíti, hogy a szó összetételként már az ősmagyar korban is meglehetett. Az ősmagyar kori -z (gyakorító) igeképző (TNyt. 1: 60) tehát akár már az ősmagyarban hozzáépülhetett az *orcá*-hoz.

Feltételezhető, hogy az *orca pohar* szerkezetben az *orca* az ősm. **orca* megfelelője, vagyis képző nélkül szóalak. Jelentése bizonyára nem ’arc’, hanem az *arcáz*-nak a régiségben kialakult jelentéséhez közel álló névszói entitás.

A szótárakból idézett jelentések halmazából a valamilyen ’titkolózás, szépítés, (el)leplezés, fedezés’ értelmezés jöhet szóba az *orca pohar*-hoz tartozó rövid szöveggörnyezet alapján. Az egyik elmarasztalt asszony tagadja, hogy orcapohárt innának: „Nem Izwnk orca pohart”, ezt a tanú cáfolja: „vgian orca pohart izol”. Ennek alapján úgy vélhető, hogy nem a megszólítások és említések (*kurwa lelek Curwanók; Bestie Curwafi ebagneok*) keresetlensége a fő ok az ügyben, hanem az orcapohárívás. A „Bestie Curwafi ebagneok” titokban, leplezve (**orcázva*) cseleked(het)tek, vagyis ekként itták meg a gazda borát arcátlanul, pléhpfával (vö. ÉrtSz. *pléhpfafa*).

Hivatkozott irodalom

CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* 1–6. [1–4.] Emich Gusztáv, [5–6.] Athenaeum, [1–5.] Pest, [6.] Budapest, 1862–1874.

ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.

MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár* 1–2. Hornyánszky, Budapest, 1893–1901.

SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár / Dicționar istoric al lexicului maghiar din Transilvania / Historisches Wörterbuch des siebenbürgisch-ungarischen Wortschatzes* 1–14. Főszerk. [1–7.] SZABÓ T. ATTILA, [8–11.] VÁMSZER MÁRTA, [12.] KÓSA FERENC, [13–14.] FAZAKAS EMESE. [1–4.] Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, [5–8.] Akadémiai Kiadó, Budapest, [9–14.] közreadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1975–2014.

² A rövidítésék föloldása: Beniczki Péter, *Magyar rithmusok*. Kolozsvár, 1670. MF = Mátyás Flórián, *Nyelvtörténeti szótárkisélet*. Pest és Pécs, 1868–1871. (Egyéb rövidítés után arra figyelmeztet, hogy az idézet onnan van átvéve.)

³ A rövidítésék föloldása: Geleji Katona István, *Öreg Graduál*. Gyulafehérvár, 1936. Ajánló sorok. – Van még példa 1657-ből és 1835-ből.

- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. Benkő, Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995. + *Register*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997.
- Gl. = *Régi magyar glosszárium*. Szerk. BERRÁR JOLÁN – KÁROLY SÁNDOR. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebbi nyelvemlékektől a nyelvújításig* 1–3. Hornyánszky, Budapest, 1890–1893.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991–1995.
- ÚESz. = *Új magyar etimológiai szótár*. Főszerk. GERSTNER KÁROLY. HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont. [Elérhetőség: <https://uesz.nytud.hu>] (2025. 10. 7.)

BÜKY LÁSZLÓ
Szegei Tudományegyetem

Újabb adalékok a *leh(e)* ’lehelet’ főnév kérdésköréhez

Néhány éve a Muravidékről származó adatokat közöltem a *leh* ’lehelet’ főnév vizsgálatához (MOLNÁR 2021). Azóta újabb adalékok birtokába jutottam maribori lektori korból (1988–1993) megismert szlovéniai magyaroktól. Akkor még fiatalok voltak, ma már középkorúak. Ímélnem vagy telefonon kerestem meg őket a tőlem köszönetnyilvánításra jogosult Rudas Jutka maribori tanszékvezető segítségével (mivel körülményeim ma már nem teszik lehetővé a terepen való személyes jelenlétemet). Azzal a kérdéssel fordultam hozzájuk, hogy ismerik-e a *leh* szót vagy valamilyen változatát, alakját.

Először is az előbb említett írásom egyik lektorának, KISS JENŐNEK javaslatára a szóban forgó kifejezés könyvnyelvi jellegű szereplésének eshetőségét próbáltam megfigyelni. Ezért az iránt érdeklődtem, hogy a mai szlovéniai magyar szépírók műveiben netalán fellelhető-e a *leh*. Varga Józsefnek korábbi cikkem által említett verseiben való jelentkezéseim kívül azonban nem találkoztam vele. Megerősített ebben Zadravec Szekeres Ilona, dobronaki származású, Göntérházán 34 éve tanító, előadó-művészettel is foglalkozó volt maribori tanítványom, aki a két mai, göntérházi születésű költő, Bence Lajos és Zágorec-Csuka Judit lírájában sem bukkant rá. Sem ő maga, sem Dancs Anna göntérházi illetőségű művelődési szakember, sem ifj. Varga József, a költő, tanár Varga József fia nem ismeri az adott szót.

Ellenben Rudas Jutkától, a Hosszúfaluból származó és Lázár Lenkétől, a csentei származású, Lendván tanító volt maribori tanítványaimtól feltűnő adatot kaptam. Ők ismerik és alkalmanként, informális nyelvi környezetben ma is használják a *leh* hosszabb, *lehe* alakját (vö. a *méh–méhe* kettősséggel). Mondatba helyezve is közölték egyik előfordulását: „Büdös a *lehije*.” Sőt jelezték nyelvjárási és köznyelviesített kiejtésű birtokos személyjeles paradigmáját is: E/1. *lehim/lehém*; E/2. *lehid/lehéd*; E/3. *lehije/lehéje*; T/1. *lehink/lehénk*; T/2. *lehitök/lehetek*; T/3. *lehijik/lehéjük*. Ebbéli ismereteik a rokonságtól származnak; Rudas Jutka esetében visszanyúlnak az 1906-ban született dédnagymamája-hoz, Lázár Lenke esetében az 1911-ben és 1920-ban született nagyszüleihez. Ugyanakkor

azonban azt is el kell mondani, hogy Piszjak Mária, aki magyar nyelvi főszaktanácsos Lendván, és aki származását illetően a közeli Gyertyánoshoz köthető, nem használja, nem is hallotta a *leh/lehe/lehije* alakokat.

A mostani, 2025/2026 fordulóján történt tájékozódásból összefoglalásul az szűrhető le, hogy az archaikus *leh* Varga József versein kívül sehol sem található meg a Lendva-vidéken, a nyelvjárási *lehe* viszont a Muravidéknek inkább a göcseji régiójában még fellelhető.

Hivatkozott irodalom

MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS 2021. Adalékok a *leh* 'lehelet' főnév újabb magyar kori történetéhez. *Magyar Nyelv* 117: 198. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2021.2.198>

MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS

ÉLŐNYELV

Újabb teendők a magyar dialektológiában

„A kutatónak időről időre el kell gondolkodnia tudománya alapvető kérdéseiről”
(Gombocz Zoltán).

Szakmai körökben bizonyára jól ismert tény, hogy a nyelvjárások jövőjéről külföldön és nálunk is születtek előrejelzések. Magyar földön az 1800-as évek elején a közoktatás terjedését, az írni-olvasni tudás elterjedését emlegette néhány az ezt a kérdést fölvető, a regionális nyelvhasználattal foglalkozó, a mai terminológia szerint „kutató” a fő választóvonalként. De nem úgy történt, ahogyan elképzelték. A nyelvjárások tömeges visszaszorulása ugyanis egy évszázaddal később sem következett be.

Érdemes emlékeztetnie idéznünk: az elemi oktatást a 19. század második felében Magyarországon is kötelezővé tették: 1868-tól volt kötelező a népiskola elvégzése a 6–12 évesek számára. Következésképpen a falusiak elsöprő többsége is elvégezte a kötelező hat osztályt. Mégis: szó sem lett a nyelvjárások visszaszorulásáról. Vajon mi az oka ennek? Főként az, hogy a falusiak felnőttként is ritkán kerültek olyan helyzetbe megszokott környezetükben, amely megkívánta az írásos nyelvhasználatot. Ez pedig azt jelentette, hogy a nyelvjárási beszélnyelviséget lényegében nem vagy alig korlátozták külső körülmények.

Ugorjunk át több évtizedet, egészen a nagyatlász gyűjtési munkálataiig! S rögzítsük a tényt: a nagy magyar nyelvatlasz gyűjtői az 1950-es években még lépten-nyomon találkoztak nyelvjárási beszélőkkel. Arról, hogy beleütköztek volna csak köznyelven beszélő földművesekbe, nincs tudomásunk.

Ma alapvető kérdés a nyelvjáráskutatók körében: hogyan lehet hozzáférni vizsgálatuk közvetlen tárgyához, a nyelvjárásokhoz? Hogyan lehetséges újabb kori szinkron nyelvjárási anyagot gyűjteni? Föltehető, hogy e téren többrendbeli gondjaink lehetnek

a korábbi gyűjtésekhez képest. Különösen akkor, ha eleink gyűjtéseinek a lehetőségét a maiakkal vetjük egybe. Mert például évtizedekkel ezelőtt a falvak földműves lakossága csak nyelvjárásban beszélt (az 1940-es évek végén, az 1950-es évek legelején, tehát a nagy tévesztési hullámot megelőzően). DEME LÁSZLÓ 1998-ban visszatekintve azt írta, hogy a nagyatlasz a nyelvjárási alapréteget célozta meg olyan körülmények között, amikor a nyelvjárás volt még a legtöbb faluban a nyelvjárási beszélők kizárólagosan birtokolt anyanyelvi nyelvváltozata, s amikor élt még a hagyományos paraszti gazdálkodás (1998: 330). Igen, a választóvonal ez volt: ameddig hagyományos paraszti gazdálkodás volt, megvolt a biztos bázisa a nyelvjárásoknak. Tudvalevő, hogy a nyelvjárások alkotják a népnyelvet, ez pedig a hagyományos paraszti gazdálkodást folytató falusi emberek nyelvhasználatát jelentette. Könnyű dolga volt tehát korábban a nyelvjárások kutatóinak, amikor még volt hagyományos paraszti gazdálkodás.

A nagyatlasz munkatársainak is könnyű dolga volt abban a tekintetben, hogy nem kellett töprengeniük azon, találnak-e elég kompetens adatközlőt a falvakban. Sőt az sem volt kérdéses, hogy vajon csak idős embereket szólíthatnak-e meg céljuk elérése érdekében, vagy fiatalabbakat is. Így kerültek az adatközlők közé a kisiskolások is. Mindez az 1950-es években még így volt. IMRE SAMU gyűjtési tapasztalaton alapuló véleménye és szóbeli közlése szerint szerint akkor túlnyomórészt csak nyelvjárásban beszéltek a falusi emberek. DEME LÁSZLÓ is úgy vélekedett, hogy a legtöbb faluban a nyelvjárási beszélők kizárólagosan birtokolt anyanyelvi változata a nyelvjárás volt. Amikor KÁLMÁN BÉLA 1949-ben megírta Nyelvjárási gyűjtésünk múltja, mai állapota és feladatai című kötetét, nem kellett sokat töprengenie a válaszadáson. Természetes volt tehát, hogy jeles nagyatlaszos nyelvészünk, DEME LÁSZLÓ így fogalmazott: „atlaszunk (...) sem lezárja a nyelvjárási anyaggyűjtés munkafolyamatát, csak ösztönzően és gondolatokat ébresztően tovább viszi” (in: DEME–IMRE szerk. 1975: 120). Illetőleg: „regionális atlaszokat és helyi jelenségmonográfiákat az utódoktól várjuk” (i. m. 121). A nagyatlasz belföldi anyaggyűjtése 1950 és 1960 között zajlott, tehát főként ezekre az évekre gondoljunk, amikor a föntieket olvassuk. LŐRINCZE LAJOS így emlékezett vissza: „az ötvenes évek elejének légköre, a parasztságot sújtó rendelkezések, a mesterségesen szított falusi osztályharc helyi túlkapasainak következményei” (i. m. 180) megnehezítették az atlasz anyaga gyűjtőinek a munkáját is. Ez tehát lényegében a gyűjtést gátló politikai tényezőről, s nem másról szólt. Érdemes felidézni még valamit: „Ritkaságszámba megy, de igen megnyugtató az olyan adatközlő, aki azzal ül le a kérdéshez, hogy ő még ha akarna, akkor se tudna »urasan« beszélni, csak falusiasan, parasztosan, rajta sokat nevettek, mikor egyszer Pesten volt látogatóba” (i. m. 181).

A történelem azonban mélyreható változásokat hozott, különösen a parasztság életében, s ennek nagy hatása volt a falusi lakosság nyelvhasználatára is (a változások társadalmi okaira l. pl. CSERI–KÓSA–T. BERCZKI szerk. 2000; CSERI–KÓSA–BERECZKI szerk. 2005; VALUCH 2005). A dialektológiai szakirodalomban ebben az időben jelentek meg az anyanyelvi kompetenciával foglalkozó tanulmányokban az alábbi fogalmak: *egyesnyelvű, kettősnyelvű, nyelvjárásdomináns kettősnyelvűség, kiegyensúlyozott kettősnyelvűség, köznyelvdomináns kettősnyelvű* (vö. még KISS JENŐ in: ugyanő szerk. 2001: 235–238). Világosan kirajzolódott, hogy a nyelvjárási változások milyen irányba mutatnak. A nagyatlasz gyűjtőinek nagy nemzedéke (mindenekelőtt azonban DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU) pontosan érzékelték és rögzítették is ennek az átmeneti korszaknak

a nyelvjárási beszélők körében és a nyelvjárásokban mutatkozó jellemző jegyeit, tehát a köznyelvi esedéshódítását.

A néprajzosok hasonló gondokkal szembesültek és szembesülnek, mint a dialektológusok. Az ok: a nép kultúrájának és nyelvének a vizsgálata (néprajz és népnyelvkutatás) ugyanis jobban összefügg, mint első pillanatra gondolnánk. Ezért érdemes figyelniük néprajzos, a tárgyi néprajzzal foglalkozók kutatásaira. A jeles néprajzkutatót, KÓSA LÁSZLÓT idézem, aki a neki föltett kérdésre, hogy tudniillik „Mivel a hagyományosnak tekinthető paraszti társadalom és kultúra megszűnt, lehet-e jövője a Magyar Néprajzi Társaságnak?“, így válaszolt: „Gyűjteni már nem igazán lehet, új témákat kell keresni. Olyanokat, amelyek most vannak jelen... A Társaság feladata a jövőben is az, hogy tudományosan és társadalmilag is képviselje a szakmát” (KÓSA 2025: 121).

Tegyük fel a kérdést: hogyan válaszolnak ma a nyelvjárások kutatói arra a kérdésre, hogy a hagyományos parasztságnak, a magyar nyelvjárások legfontosabb éltetőinek, hordozóinak a felmorzsolódása, illetőleg „távozása” (l. „Az 1940-es és 1950-es évek végén bekövetkező két kollektivizálási roham, amikor a »szocialista mezőgazdaság« megteremtése [...] felszámolta, eltüntette a parasztságot mint történelmi osztályt a magyar társadalomból”: IZSÁK 1998: 7–8) után milyen szinkrón gyűjtési lehetőségei és feladatai maradtak a magyar dialektológusoknak? Mert természetesen maradtak. Hiszen a falvakban nemcsak a földművesek, hanem számos falusi ember a familiáris beszélgetésekben mindmáig többé-kevésbé ma is nyelvjárásias színezetű köznyelven beszél. Hogy azonban a fölmerülő kérdésekre tudományosan megalapozott választ adhassunk, megfelelő vizsgálatokat szükséges elvégezni. Ez a sürgős feladat a jelen dialektológusaira vár.

Kulcsszók: társadalmi változások, nyelvjárásgyűjtés, történeti áttekintés.

Hivatkozott irodalom

- CSERI MIKLÓS – KÓSA LÁSZLÓ – T. BERCZKI IBOLYA szerk. 2000. *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón*. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest.
- CSERI MIKLÓS – KÓSA LÁSZLÓ – BERCZKI IBOLYA szerk. 2005. *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest.
- DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU szerk. 1975. *A Magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- IZSÁK LAJOS 1998. *Rendszerváltástól rendszerváltásig 1944–1990*. Kulturtrade Kiadó, Budapest.
- KISS JENŐ szerk. 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- KÓSA LÁSZLÓ 2025. *A néprajztudomány szolgálatában*. Magyar Néprajzi Társaság – Magyar Néprajzi Múzeum, Budapest.
- VALUCH TIBOR 2005. A paraszti társadalomtól a falusi társadalomig. In: Ugyanó, *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris Kiadó, Budapest. 188–212.

New tasks in Hungarian dialectology

Given that traditional peasant farming and peasantry as a social class have ceased to exist, the most important life-giving medium of rural dialects has also come to an end. It is an open issue whether Hungarian rural dialects are indeed on the verge of disappearance. Experience shows that they do not disappear despite their convergence to the standard, even though their domain of use has

decreased significantly, and has receded to the area of familiar language use in most cases. The study of its present-day situation is one of the most important tasks of dialectology, if not the single most important task. The main questions are: 1. How can synchronic dialectal data be collected today under these radically changed circumstances? 2. What has become of the former native language variants that existed between the standard language and the regional dialects? 3. What is the most pressing task for dialectology today?

Keywords: dialectology, traditional peasant farming, social changes, dialect data collection, historical overview, description of dialects today.

KISS JENŐ

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Mítoszok helyett – Szentkatolnai Bálint Gábor és az Akadémia viszonya

Szentkatolnai Bálint Gábor (1844–1913) alakja és emlékezete igen ellentmondásos. Kivételes nyelvtelenségének köszönhetően a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából 1871-ben Ázsiába utazott, hogy Reguly Antal nyomdokain haladva élőnyelvi adatokat gyűjtsön az altáji nyelvcsalád török–mongol ágából. Az út sikeréhez nagy reményeket fűztek: az utat indítványozó (és nagyrészt finanszírozó) Fogarasi János a magyar és mongol nyelv között rokon szálakat feltételezett, ennek bizonyításához a helyszíni nyelvészeti gyűjtés konkrét eredményeket ígért. Másrésztől, a finn MATTHIAS ALEXANDER CASTRÉN burjátok között végzett kutatómunkája (CASTRÉN 1857) a mongol nyelv szinkron állapota fordította a tudós közvélemény figyelmét, így Bálint mongolok között végzett munkája a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága számára új tudományos eredményekkel kecsegtetett. A kutatóút sikeres volt, Bálint Gábor értékes volgai, kazáni tatár és mongol népköltészeti alkotásokkal, nyelvtani és beszéltnyelvi feljegyzésekkel tért vissza Magyarországra, ám öt évvel később a mongol anyagok feldolgozását félbehagyva sértődötten külföldre távozott. S mivel a magyar nyelv finnugor származását mindvégig határozottan elutasította, hamar elterjedt az a mítosz, hogy a nyelvzseneinek tartott Bálint tudományos előmenetelét az Akadémia idegenszívű nyelvészei akadályozták meg, és így válhatott a finnugor nyelvrokonságot tagadók egyik hősi alakjává és egyúttal a finnugrista „elnyomás” szimbólumává.

Az internet közönsége Bálint Gábor tudományos működéséről a következő tartalmú megfogalmazások sokaságával találja magát szembe:

„Az 1870-es évek végén azonban elmérgesedett a »finn nyelvészek«, vagyis Hunsdorfer (Hunfalvy) és Budenz, valamint Bálint Gábor között a vita. Előbbiek az akadémiai pozíciójukat felhasználva, minden tudományos közegből kiszorították Bálintot, és nem

engedték műveinek megjelentetését. [...] Erre Bálint Gábor 1879-ben bejelentette önkéntes száműzetésének tervét, és el is hagyta az országot” (OBRUSÁNSZKY 2007: 16).

„Paul Hunsdorfer (1810-1891) német gyermek csak hároméves korában tanult meg magyarul, nevet változtatott, lett belőle ipszilonos Hunfalvy Pál és az Akadémia mindenható főkönyvtárosa, a »török- finn háborúban« a finn–magyar nyelv és néprokonítás atyamestere, és főként beláthatatlan nyelvtudású Szentkatolnai Bálint Gábornak és munkásságának legnagyobb ellensége” (CZEGŐ 2013: 3. bekezdés).

Jelen dolgozatomban az Akadémiai Értesítőben megjelent, valamint MTA Kézirat-tárában őrzött korabeli dokumentumokra támaszkodva megkísérlem rekonstruálni Bálint Gábor és az Akadémia közötti viszonyt. Céloom mindezzel, hogy Bálint tudományos munkásságát és a kiegyezés kori Akadémia működését tisztábban lássuk, és ezáltal emlékeztük megtisztuljon azoktól a politikai és érzelmi indíttatású, sokszor a magyar őstörténet vitájának álcázott tudománytalan diskurzusoktól, melyek még ma is virágkorukat élik.

1. Bálint első pártfogói: Vámbéry Ármin és Toldy Ferenc

A magyar nyelvtudomány intézményesülésének korszakában a keleti nyelvek és a magyar nép eredete iránt komoly érdeklődést mutató Bálint Gábor egy kis székely faluból, Szentkatolnából indult útnak, hogy – kerülő utakon és folyamatos anyagi nehézségekkel küszködve – eljusson a pest-budai tudományos élet főszereplőjéhez, ahol kivételes nyelvtelhetségének köszönhetően hamar befolyásos pártfogókra talált.

Bár szülei papnak szánták, figyelmét már a gimnáziumi évek alatt is a nyelvtanulás kötötte le, önszorgalomból megtanult franciául, angolul, olaszul és újjörögül, a székelyudvarhelyi orvosi szemináriumban töltött évek alatt pedig megjött a kedve a keleti nyelvek tanulmányozásához is. Ebben nagy szerepet játszott Vámbéry Ármin, aki a Vasárnapi Újságnak írt konstantinápolyi leveleiben a török nyelv tanulására szólította fel olvasóit. Még utolsó kísérletként két évet papnövendékként töltött el Nagyváradon (ahol az arab, török nyelveket is tanulmányozta), következő állomása azonban már Bécs, ahol végül jogi tanfolyamra iratkozott be, miközben lelkesen látogatta a császárváros perzsa és arab nyelvi előadásait és a török nagykövetséget. Mindezeket, és azt, hogy már nagyváradi tanulmányai során felvette a kapcsolatot Vámbéry Árminnal, a Toldy Ferenc részére elküldött önéletrajzából tudhatjuk meg: „A török nyelvben csak akkor tehettem nagyobb előrehaladást, midőn, mint kispap levélben Vámbéry urat igyekeztem gyámolítására föl-kérvén, Budenz úr az akadémiai könyvtárból olvasmánnyal ellátni szíves volt.”¹

A korszak ünnepezt tudósának, Toldy Ferencnek imponált Bálint nyelvtelhetsége és elszántsága, ezért az Akadémia tagjainál rögtön pénzgyűjtésbe is fogott a számára. S bár az adakozókedv mérsékelt volt, figyelemreméltó, hogy az Akadémia részéről Bálint szakmai és anyagi támogatása már igen korán elkezdődött.

¹ Bálint Gábor önéletrajza, MTA KIK Kézirattár, Történelem 2r 26.

1. ábra

Toldy Ferenc gyűjtése

Forrás: Toldy Ferenc gyűjtése a M. Tud. Akadémia tagjai között Bálint Gábor segítségével
(MTA KIK Kézirattár, Történelem 2r 26.)

12

A Magyar Akadémia Tagjai közzel
Bálint Gábor által az Akadémia Bizottságának ajánlása
márcsati gyűjtés.

I. Állami Is. a Magyar nyelv névén. Toldy Ferenc

Név	Év	Év	Év
Bálint Gábor	1840	1841	1842
Toldy Ferenc	1843	1844	1845
Hunfalvy Pál	1846	1847	1848
Balogh Mihály	1849	1850	1851
Hunfalvy Pál	1852	1853	1854
Arany János	1855	1856	1857
Jókai Mária	1858	1859	1860
Hunfalvy Pál	1861	1862	1863
Farkas István	1864	1865	1866
Priglyos István	1867	1868	1869
Balogh Mihály	1870	1871	1872
Jókai Mária	1873	1874	1875
Mátyás István	1876	1877	1878
Balogh Mihály	1879	1880	1881
Balogh Mihály	1882	1883	1884
Balogh Mihály	1885	1886	1887
Balogh Mihály	1888	1889	1890
Balogh Mihály	1891	1892	1893
Balogh Mihály	1894	1895	1896
Balogh Mihály	1897	1898	1899
Balogh Mihály	1900	1901	1902
Balogh Mihály	1903	1904	1905
Balogh Mihály	1906	1907	1908
Balogh Mihály	1909	1910	1911
Balogh Mihály	1912	1913	1914
Balogh Mihály	1915	1916	1917
Balogh Mihály	1918	1919	1920
Balogh Mihály	1921	1922	1923
Balogh Mihály	1924	1925	1926
Balogh Mihály	1927	1928	1929
Balogh Mihály	1930	1931	1932
Balogh Mihály	1933	1934	1935
Balogh Mihály	1936	1937	1938
Balogh Mihály	1939	1940	1941
Balogh Mihály	1942	1943	1944
Balogh Mihály	1945	1946	1947
Balogh Mihály	1948	1949	1950
Balogh Mihály	1951	1952	1953
Balogh Mihály	1954	1955	1956
Balogh Mihály	1957	1958	1959
Balogh Mihály	1960	1961	1962
Balogh Mihály	1963	1964	1965
Balogh Mihály	1966	1967	1968
Balogh Mihály	1969	1970	1971
Balogh Mihály	1972	1973	1974
Balogh Mihály	1975	1976	1977
Balogh Mihály	1978	1979	1980
Balogh Mihály	1981	1982	1983
Balogh Mihály	1984	1985	1986
Balogh Mihály	1987	1988	1989
Balogh Mihály	1990	1991	1992
Balogh Mihály	1993	1994	1995
Balogh Mihály	1996	1997	1998
Balogh Mihály	1999	2000	2001
Balogh Mihály	2002	2003	2004
Balogh Mihály	2005	2006	2007
Balogh Mihály	2008	2009	2010
Balogh Mihály	2011	2012	2013
Balogh Mihály	2014	2015	2016
Balogh Mihály	2017	2018	2019
Balogh Mihály	2020	2021	2022
Balogh Mihály	2023	2024	2025

2. Hunfalvy Pál és a hazai nyelvrokonság-kutatás helyzete

Mielőtt rátérnék Bálint Gábor pályafutásának további alakulására, szükségesnek tartom röviden bemutatni nemcsak az „ellenfél,” Hunfalvy Pál munkásságát, hanem azt a tudományos közeget is, amelyben a magyar nyelv eredetének kutatása megkezdte leválását a romantikus őshazakeresési koncepciókról, és a hangtörténetet előtérbe helyező hasonlító nyelvészetben talált új utakra.

A hazai nyelvtudomány életében „felsőzázados tétovázásnak” nevezi ZSIRAI MIKLÓS a SAJNOVICS JÁNOS munkásságát követő időszakot (ZSIRAI 1994: 506). Az elnevezés igen találó, mivel a lapp–magyar nyelvrokonság bemutatása utáni lelkesedés nem tartott sokáig, PRAY GYÖRGY és GYARMATHI SÁMUEL munkái után további előremutató munkák hosszú ideig nem születtek a témában. A magyar nyelv eredete iránti érdeklődés a harmincas években kapott új erőre a CZUCZOR GERGELY és FOGARASI JÁNOS-féle A magyar nyelv szótára előkészületi munkái révén. A magyar nyelvészet intézményesített formában az Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának 1856-os megalapítása után született meg. A Bizottság alapító tagjai között ott találjuk a Bálint tudományos pályafutásában szerepet játszó valamennyi nyelvészt: Toldy Ferencet, Fogarasi Jánost és Hunfalvy Pált is (FRÁTER 1974: 81).

Hunfalvy vált végül a magyar nyelvrokonság-kutatás egyik fő alakjává, elkötelezettsége a német egyetemeken már népszerű összehasonlító nyelvtudomány irányába pedig évről évre hangsúlyosabbá vált. Ennek fontos lépéseként a német származású Budenz Józsefet Magyarországra csábította, majd 1855-ben megalapította a Magyar Nyelvészet című folyóiratot, melyben a fő irány a finnugor nyelvek tanulmányozása volt. S bár a cikkek egynegyede tőle származott (STEMLER 2004: 19), a folyóirat folyamatos megjelenést biztosított a magyar nyelv más nyelvekkel való kapcsolatairól szóló kutatásoknak is. HUNFALVY közel másfél évtizedig képviselt nézete szerint a magyar nyelv szoros kapcsolatban áll a finnugor nyelvekkel, de nem a mai ismert meghatározás szerint, hanem mint egy nagyobb, altájinak nevezett nyelvcsalád tagjaként, amelybe a török és a mongol nyelv is beletartozik. Mindezeket A nyelvtudomány jelen helyzete című iránymutató munkájában foglalta össze: „A magyar nyelv legközelebbi az urali finn csoporthoz tartozik, a kapcsoló szem a nyugati finn és török-tatár között. Innen magyarázható, hogy némelyikben közelebb áll a nyugati, másban a keleti vagy urali finn nyelvekhez, még másban a török-tatárhoz” (HUNFALVY 1858: 105).

A történeti összehasonlító nyelvészet azonban egyre nagyobb figyelmet kapott a Nyelvtudományi Bizottságban. Ennek elősegítésére megalakult a Nyelvtudományi Közlemények című folyóirat, melynek a HUNFALVY által szerkesztett első tizennégy kötetét MELICH JÁNOS „a magyar és az ural-altáji nyelvtudomány hazai művelésének minden időkre szép és alapvető emlékének” nevezte (FRÁTER 1974: 83). Noha a finnugor nyelvek kutatása hangsúlyosabbá vált a következő tíz év során, egyeduralomról nem beszélhetünk. Jól érzékelteti ezt a Bizottság 1872-i évre kijelölt kutatási terve is: „(ti. magyar nyelvtudomány) feladata: a magyarral hason alkotású altáji nyelveket s ezek között elsősorban finn-ugor, másodikban pedig török-tatár nyelveket behatóan tanulmányozni, s amennyiben módjában áll, ismertetőket, nyelvtanok és szótárak útján is köztünk előmozdítani” (FRÁTER 1974: 85).

3. Bálint Gábor keleti útja

Ebbe a tudományos környezetbe érkezett meg Bálint Gábor 1868-ban, élvezve nemcsak Toldy, hanem Vámbéry támogatását is, aki török nyelvleckéket adott neki. Budenz az MTA könyvtárát bocsátotta rendelkezésére, és hamarosan a várva várt feladat is megtalálta: Fogarasi még ugyanabban az évben, mikor Bálint Toldy támogatását kérte, a mongol nyelvről tartott értekezést az Akadémián, s előadása befejeztével tett bejelentéséről Hunfalvy tudósításából olvashatunk: „Ugyan Fogarasi János r. t. a mongol és magyar nyelv rokonságának kinyomozása tekintetéből, egy fiatal nyelvtudós kiküldetését hozza indítványba, ki előbb Oroszország valamely intézetében, később a mongolok, tatárok és sinaiak közt tanulmányozná azon nyelveket, melyek rokonságuknál fogva fényt derítenek a magyar nyelvre; egyszersmind négy évre, évenként száz darab aranyat ajánl fel az indítványozó, ha találkozik hazánkfiak között oly egyén, ki némi előkészületekkel, s az Akadémiai történelmi és nyelvtudományi bizottságaitól adandó utasítás szerint, a nevezett cél kivételére magát elszánná” (Negyvenegyedik ... ülés 1868: 234).

Az Akadémia számára ez a gyűjtőút komoly szakmai elismeréssel kecsegtetett, így természetesen támogatták Fogarasi előterjesztését, és a bejelentés után két évvel már a jelölt is megvolt Bálint Gábor személyében. Az út sikerét meghatározó további anyagi támogatásért még a vallás- és közoktatásügyi minisztert is felkereste az Akadémia, báró Eötvös József

100 arannyal támogatta a nyelvi expedíciót². Bálint 1868 júniusában útnak is indult, Odeszszán és Moszkván át érkezett meg a Volga menti Kazán (Kazany) városába, hogy a híres kazáni egyetemen a tatár, a mongol és a mandzsú nyelvet tanulmányozza terepmunkája előtt.

4. A sikeres expedíció – Bálint karrierje csúcsán

Bálint ázsiai útjáról, értékes nyelvi és folklór gyűjtéséről most nincs alkalmam szólni³, a terepmunka részletei Bálint Gábor Fogarasi Jánoshoz, illetve az Akadémiához írt leveleiből első kézből is megismerhetők (BÁLINT 1974). Biztosan elmondható azonban, hogy Bálint Gábor feladatát, miszerint „Castrén nyomozásait kiegészítse és befejezze”, azaz, hogy élőnyelvi adatot gyűjtsön a tatár és mongol nyelvekből, maradéktalanul elvégezte. Hazatérte után az Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága lelkesen szorgalmazta a gyűjtött anyag mielőbbi kiadását, így további anyagi támogatást kérvényeztek neki: „Bálint Gábor visszatérvén Ázsiai utazásából, s terjedelmes gyűjteményeket és jegyzéseket hozván magával, a Nyelvtudományi Bizottság kiváló feladatának tartja gondoskodni arról, amennyiben rajta áll, hogy a majdan feldolgozott anyag a Magyar Akadémia révén jusson az európai tudományos irodalomba. E tekintetből a visszatért utazónak anyagi állapotját meggondolván, mely addig is, míg Bálint neki és tudományának való alkalmazásba juthat segélyezést nem nélkülözhet, az Akadémia I. osztályát arra szólítja fel, méltóztassék lépést tenni a' akad. igazgatóságánál, hogy ez Bálint Gábornak előlegezéseképen valami segélyt rendelne ki, a melly őt arra képesítené, hogy nyugottan dolgozhassék, míg reményelhető alkalmazást találанд.”⁴

Nemcsak pénzt és lakást, de megfelelő szakmai támogatást is kapott a mongol anyagok feldolgozásához, egy pár hónappal későbbi bizottsági határozat tudósít mindenről: „A Nyelvtudományi Bizottság felszólítandó, hogy válasszon a' maga kebeléből egy kis bizottságot, a mely megbeszéli Bálint Gáborral a feldolgozásban követendő rendszert, különösen az átírást. Ezen felszólítás következtében a Bizottság

a. egy a Bálint Gábor feldolgozását tanáccsal segítő bizottságot Fogarasi János, Budenz József és Vámbéry Ármin tagokból állva, kik is mindnyájan közreműködésüket ajánlják.

b. Meghallgatván Bálint Gábort arra nézve, hogy mit és milyen alakban, azaz milyen írással hozott el, s megtudván, hogy a Kalmuk szövegeket Kalmukul írva elhozta, továbbá, hogy a Keleti vagy halha mongol szövegeket pusztán a kiejtés szerint jegyezte föl: a bizottság azt határozza, hogy a halha-mongol szövegeket csak a kiejtés szerint, tehát mongol írás nélkül kell kiadni, de a kalmuk szövegeket mind mongol írással mind transcriptióval

² „Az osztály javaslata minden pontjaiban elfogadtatván, az Akadémia fölkéri az Igazgató Tanácsot, hogy az évenkénti száz-száz aranyat 1871-1874 éveken át a költségvetésbe folyvást fölvenni, ha pedig ez a pénztár állapota miatt meg nem történhetnék, a közoktatási minister úr ő nagyméltóságát, az osztály javaslata szerint, e teher viselése iránt megkeresni méltóztassék.” (Harminczhatodik akadémiai ülés... 1870: 289.)

³ Volgai tatár gyűjtéseit BERTA ÁRPÁD dolgozta fel és adta ki (BERTA 1988), az elmúlt évtizedekben pedig BIRTALAN ÁGNES a kéziratban maradt mongol anyagát dolgozta fel és publikálta több alkalommal (például BÁLINT 2009).

⁴ A Nyelvtudományi Bizottság 1874. február 28-i ülésének HUNFALVY PÁL által írt jegyzőkönyve. A Nyelvtudományi Bizottság jegyzőkönyvei és iratai 1871–1877. MTA KIK Kézirattár, K1567.

lesznek kiadandók. A transcripto pedig azon rendszer szerint történjék, amelyet a Nyelv-közlemények követnek” (Hunfalvy Pál)⁵.

Ezekből a szövegekből is jól érzékelhető, hogy az Akadémia részéről nagy hajlandóság volt a gyűjtött mongol anyagok közlésére. Először azonban a kazáni tatár gyűjtések kiadását kezdték meg, melyet 1875–77 között három kötetben jelentetett meg az Akadémia (BÁLINT 1875, 1876, 1877). Bálintot ekkoriban már nemcsak szakmai körökben övezte elismerés és megbecsülés, de országosan is ismertté vált, 1875 őszén például a Vasárnapi Újság címlapján tűnt fel:

2. ábra
Bálint Gábor a Vasárnapi Újság címlapján
(Forrás: Vasárnapi Újság 1875. november 28. 22/48. 1.)



1876-ban megszűnt a mentora, Fogarasi János által folyósított juttatás, ezért Hunfalvy Pál, Ballagi Mórral és Vámbéry Árminnal közösen az év márciusában Bálintot az Akadémia levelező tagjává terjesztette fel. Ez nem járt sikerrel, de a gyűjtések kiadásának reményében Bálint további támogatást kapott⁶: a Nyelvtudományi Bizottság 1876-ban számára évi 1000 forintot folyósított. Összehasonlításképp Budenz a magyar–ugor szótár-ára szintén ugyanennyit kapott (A M. T. Akadémia költségvetése...), az 1877-es esztendőben a kazáni tatár nyelvtan kiadására 600 forintot, Bálint Gábor segélyezésére 1000 Ft-ot különített el az Akadémia (11. Igazgatósági ülés... 1877).

⁵ A Nyelvtudományi Bizottság 1874. április 10-i ülésének Hunfalvy Pál által írt jegyzőkönyve. Nyelvtudományi Bizottság jegyzőkönyvei és iratai 1871–1877. MTA KIK Kézirattár, K1567.

⁶ A Nyelvtudományi Bizottság jegyzőkönyvei és iratai 1871–1877. MTA KIK Kézirattár, K1567.8 – 1. kötet.

5. Bálint egyetemi állása és a félresikerült magyar–mongol szótár

BUDENZ JÓZSEF az ötvenes években még osztotta HUNFALVY nézetét, miszerint a magyar nyelv egyfajta láncszemnek tekinthető a finnugor és török–mongol nyelvek között, ám REGULY gyűjtéseinek feldolgozása közben átértékelte mindezt: a magyar és a finnugor nyelvek közötti kapcsolatot szorosabbnak ítélte. 1867–68-ban, Bálint Pestre kerülésének idején jelent meg a Magyar és finn-ugor nyelvekbeli szó-egyeztések című munkája, 1872-ben pedig kinevezték a pesti egyetem „altáji (finnnugor) összehasonlító” nyelvészeti tanszék tanárává, mely az első ilyen jellegű tanszék volt Európában.

Bálint 1875-ben mandzsu és mongol magántanári kinevezést kapott ezen a Budenz által is felügyelt tanszéken. A tanszékek működése kapcsán nemcsak a tanárokról maradtak fel feljegyzések Budenz kéziratos hagyatékában, hanem a tanárok jelentései alapján a diákok számáról is. Innen tudhatjuk például, hogy az 1875/76, illetve az 1876/77-es tanévben, az ő altáji (finnnugor) összehasonlító előadásait 30–40 diák, az olasz nyelvi előadásokat 6–8, a keleti nyelvek és irodalom előadásokat „lelkes két hallgató” látogatta, addig Bálint mongol–mandzsu nyelvórái mellé egy nulla volt bejegyezve.⁷

Az egyetem vezetése és a minisztérium akkoriban heves vitákat folytatott, hogy az egyetem működésének célja a tanárképzés mellett milyen arányban egészüljön ki a tudósképzéssel. A Budenz-hagyatékban ezzel kapcsolatban is maradtak fenn olyan feljegyzések, melyekből világosan látszik, hogy Budenz a mongol nyelv oktatásának, így Bálint magántanári működésének is fontos jelentőséget tulajdonított: a tanári szakképesítést nem adó, „országos érdekűnek” nem nevezhető stúdiumok közé sorolt mongol nyelv oktatását a „a magyar nyelv rokonságához származható nyelv tüzetesebb ismertetésének” egyik eszközének tartotta.

A magántanári állás mellett Bálint fő feladata (a kazáni tatár anyaghoz hasonlóan) a mongol gyűjtések feldolgozása, átírása lett volna, emellett az Akadémia egy mongol nyelvtant is várt tőle. Ő azonban 1877 elején a magyar–mongol nyelvrokonság demonstrálására váratlanul megjelentette a Párhuzam a magyar és mongol terén címet viselő összehasonlító szótárát (BÁLINT 1877), ezzel pedig elkezdődött az Akadémiától való eltávolodás, ami Hunfalvyval és Budenzcel való nyílt szembeszállásával nyilvánult meg. Említett szótárában több mint 1000 magyar szót hasonlított az általa rokonnak tartott mongol megfelelőivel, az előszóban pedig igen éles kritikával illette a finnugristákat, és kijelentette, hogy a magyar nép nem lehet jelentéktelen, halászó–vadászó népecskék leszármazottja, egyedül a mongol tűnik olyan eredetinek, történelme olyan jelentősnek, hogy az a magyarral rokonítható. Hogy mi állhatott e munka hirtelen, saját költségen való megjelentetésének hátterében, egyelőre nem ismert.

A Párhuzam szakmai szempontból nem sikerült jól. Míg Budenz vogul–magyar összehasonlító szótárában már erősen számol a ténnyel, hogy a szavak hangalakja az évszázadok során erősen megváltozhatott, és ezek a változások valamiféle szabályt követnek, addig Bálintnál továbbra is az akkor már elavultnak számító nyelvészeti gyakorlat, az egyforma hangzású szavak elnagyolt összehasonlítását látjuk. A szótár előszavában megfogalmazott véleményének azonban talán nagyobb visszhangja lett, mint a magyar–mongol nyelvhasználati kísérletének. Budenz kritikája, mely töredékben maradt fenn hagyatékában, nem fukarkodik a vitriolos megfogalmazásokban: „Ebben aztán jó székely

⁷ Budenz József kéziratos hagyatéka, MTA KIK Kézirattár, Nyelvtudomány 4-r 154./4, 17–18. lap.

módra kitesz magáért, s tönkre veri (?) az ostoba vagy plane hazafiellenes szellemű finn nyelvészeket (csodálom, hogy csak H-t nevezi meg, engem is azért), a kik a finn v egyéb csipcsup (t.i. a nyomorúságos ugor népek által beszélt) nyelvektől származtatják a magyar, – természetesen nagy gyalázatára a nemzetnek, mert hiszen, hogy szerepet vittek őseink amíg a Kalevalás finnek – vadászatnak? úgy látszik csak hadi dicsőség a székely nyelvésznek ideálja, a nyelv is csak úgy ér valamit, ha derék buzogányos kaczagányos nép beszéli, mert különben csip csup.”⁸

HUNFALVY PÁL is meglehetősen indulatosan reagált a Párhuzamban írottakra, ennek ellenére a tudományos életből való kirekesztéséről nem beszélhetünk, továbbra is elismert nyelvtudósnak számított, az Akadémia Könyvtári Bizottsága a Firenzei Nemzeti Könyvtárnak például Hunfalvy Pál, Budenz József és Bálint Gábor nyelvtudományi munkáit küldte el 1877-ben (Harmincznyólczadik akadémiai ülés... 1877).

6. A Széchenyi-expedíció után

Bálint 1877 nyarán mint tolmács csatlakozott Széchenyi Béla kelet-ázsiai expedíció-jához, ahol két hónapos bangalori tartózkodást követően már a helyiek nyelvét, a tamilt tekintette a magyar rokonának. Az Akadémia távolléte alatt továbbra is támogatta: Bálint külön kérésére a gyűjtött mongol anyagok kiadására ítélt járandóságot a családjá kapta meg (Igazgatósági ülés... 1877). Bár 1878 nyarán betegen tért haza, a Nyelvtudományi Bizottság részére ősszel már előadta dravida nyelvhasznításait, ennek köszönhetően szakmai tekintélye végérvényesen megkérdőjeleződik. HUNFALVY PÁL BÁLINT új elméletét nyilvánosan „svihákságnak” nevezte, BÁLINT pedig SZILÁDY ÁRONNAK írott 1878. novemberi levelében HUNFALVY és BUDENZ köreit „lebuj klikk-ként” emlegette. A levél azonban egy másik érdekes momentumot is tartalmaz. A konfliktus egyik forrása az a vita lehetett, amely a publikálni kívánt mongol anyag tudományos átírása körül zajlott: „Körülbelül bejelentett mongol gyűjteményemet sem akarják elfogadni, pedig eleget kínlódtam vele. Ezt azonban még per útján sem hagyom annyiban, mert én ingyen nem írtam át Bud. tótos átírása szerént az egészet”⁹.

BÁLINT GÁBOR mint az altáji összehasonlító nyelvészeti tanszék mongol és mandzsu magántanára, rendkívüli tanári kinevezését és egy mongol tanszék felállítását kérte BUDENZ JÓZSEFTŐL, ám nem járt sikerrel. BUDENZ így indokolta döntését: „Az egy ügyben kiküldött érdekezlet (bizottság) többsége ellenében, alulírt főnntartja eltérő különvéleményét, hogy t.i. e kinevezés, illetőleg a mongol nyelv előadására való tanszék állítása nem javasolható. A mongol nyelv előadásának a mi egyetemünkön csak összeh. ált. nyelvtudományi szempontjából van némi fontossága. Mert nincs e nyelvnek oly irodalma, melyet tartalmának becsénél fogva nálunk tanulmányozni kellene. [...] A mongol nyelv (v. mongol és tatár) előadásával nálunk nem lehet egy egész tanszékot betölteni: akkor csak oly jogon lehetne a szamojéd nyelvek számára tanszékot kívánni. Különösebb, sürgösb érdek nélkül a mi egyetemünk, úgy mint a legtöbb más egyetem is, tanszékeket nem állíthat, - legalább addig nem, míg többféle közelebb fekvő szűkségünk (pl. a szláv nyelvek tanítása) kielégítést nem talált. A mondottak után már nem is kell folyamodó m. tanárnak eddig egyetemünkön kifejtett munkásságát működésének

⁸ Budenz József akadémiai működése, MTA KIK Kézirattár, Nyelvtudomány 4-r 153/1-2a-d.

⁹ Bálint Gábor levele Szilády Áronnak, MTA KIK Kézirattár, Ms. 4426/155.

mutakozó sikerét, szakmabeli dolgozatainak tudományos értékét bővebben vizsgálunk – Mellőzhetjük e pontokat, melyek némelyike úgy szintén szóban forgó tanársága megadása ellen volna fölhozható¹⁰

Mongol gyűjtéseinek kiadása egyre sürgetőbbé vált, az átírás körül jelentkezett bizonyodalmak ellenére az Akadémia továbbra is támogatta Bálintot, az 1879-es évre 500 forintot ítéltek meg neki az anyag kiadására (A M. T. Akadémia költségvetése... 1879).

7. Bálint távozása az országból

Bálint megélhetési problémáit azonban ez az évi 500 forint nem oldotta meg, rendes állása nem volt, magántanári kinevezése megszűnt, csak magántanári segélyért folyamodhatott. Egy tolmács állásra is jelentkezett a külügyminisztériumnál, de az sem sikerült, ahogy az akadémiai tagfelvételi je sem, emellett a mongol anyag kiadása, melynek problémái főleg a tudományos átírása körül keletkeztek, továbbra is konfliktusforrást jelentett. A bizottsági jegyzőkönyvek igen pontosan örökítették meg az ezt követő eseményeket:

1879. február 27.

„Előadó főlemlíti, hogy Bálint Gábor mongol közleménye kiadását is ideje korán kelle megkezdeni, de úgy tudja, hogy az osztály titkárhoz benyújtott kézirat még nincs kellőleg felszerelve (bevezetéssel, fordítással), Gyulai Pál biz.tag és osztálytitkár fölkérendő, hogy szólítsa fel Bálint urat a kellő fölszerelés pótlására, s általában részletesebb kiadás terv beadására.”¹¹

1879. március 26.

„Előadó (Thewrewk Emil) felolvasta Bálint Gábor nyilatkozatát, »Mongol Szövegek« című gyűjteménye kiadását illetőleg. A Bság elfogadja Bálint úr abbéli szándékát, hogy a m. szöveghez való előszót ezek kinyomtatása után írja meg, v egyszersmint felkéri Gyulai Pál (itt a titulusa, vmilyen titkárt) hogy a szövegek kinyomtatását elkezdhesse” (BUDENZ JÓZSEF jegyzetelte). (Uo.)

Bálint Gábor szóban forgó nyilatkozata, 1879. március 23.

„A tek. Akadémiai I-es Osztályának titkára, Ngys. dr. Gyulai Pál úr által értesültem, hogy a »Mongol Szövegek« című gyűjteményem nyomtatását idáig azért nem kezdhették meg, mert az bevégezetlennek állították. Én ennek ellenében kinyilvánítom, hogy említett gyűjteményemből csupán egy rövid előszóféle hiányzik, a melyben csakis a gyűjtemény létrejöttének körülményeit, czélát, helyeit, miből álltát és végre miként olvasását szándékozom röviden érinteni. Ezt pedig nem tehetem addig, mig a nyomtatás vége felé nem látom, mennyi anyag megy ez önálló kötet vagy füzetbe.

Egy bővebb előszót a jövő évre készen leendő szövegfordításhoz csatolok, ki akarván egészíteni a mongol életnek azon mozzanatait, a melyek a gyűjteménynek »Mongol nyelv tanulmányok« czímet a K. Tatar Nyelvtanulmányok mintájára nem adhatok, mert a mongol nyelvtan és szótár megjelenésének sem idejét sem lehetőségét nem tudom.” (Uo.)

¹⁰ Budenz József egyetemi tanári működésével kapcsolatos iratok, MTA KIK Nyelvtudomány 4-r 154/1.

¹¹ A Nyelvtudományi Bizottság jegyzőkönyvei 1877–1919. MTA KIK Kézirattár, K1567.

1879. április 28.

„Előadó fölhozza, hogy Bálint Gábor úr itt hagyván a fővárost, sőt, hír szerént Magyarországot is, hogy valamely messzeországra kivándoroljon, – a tőle kiadásra elfogadott mongol szövegek kinyomatása, kivált a javíttatás miatt, meg van nehezítve vagy épen lehetetlenné vált, ha az említett hír megvalósult. Hozzá járul, hogy Bálint úr a mongol szövegekhez való előszót csak későbbre ígérte, a Bizottság ezt elfogadván, Gyulai Pál osztálytitkárt már a nyomtatás elkezdésére is kérte föl. A Bizottság a körülményeket sajnálattal tudomásul veszi, s fölkéri Gyulai P. osztálytitkárt, hogy Bálint G.hoz a további eljárás ügyében levelet intézzon.” (Uo.)

Bálint végül Konstantinápolyba távozott, ám előtte a Pesti Naplóban megjelentetett egy írást Egy távozó számadása címmel (BÁLINT 1879), amelyben távozásának okát egyrészt az őt cserbenhagyó akadémiai közeggel, másrészt a magyar kormány vele szemben tanúsított közömbös viselkedésével magyarázza.

8. Összegzés

A fenti dokumentumok szó szerinti idézésével megpróbáltam elkerülni az egyéni interpretáció nyújtotta lehetőségeket. Céloom az volt, hogy tényszerűen bemutassam az Akadémia meghatározó szereplői és Bálint Gábor közötti viszony egyes fejezeteit.

Karrierje bár ígéretesnek indult, Bálint nem részesült olyan szakmai képzésben, amely lehetővé tette volna számára a kor meghatározó nyelvészeti irányába való bekapcsolódását. Ebben szerepe volt Vámbéry Árminnak is, aki szintén autodidakta módon fogott a nyelvhasználatba, és nem tudott megfelelő szakmai segítséget nyújtani számára. (Bálint Szilády Áronnak írott levelében elátkozza a percet, amelyben Vámbéryt megismerte.)

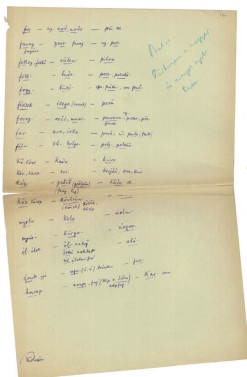
Bálint ázsiai kutatóútjának köszönhetően a kor neves kutatója lett, a pesti egyetemen mandzsu és mongol magántanári állást kapott, munkáját, gyűjtéseinek kiadását az Akadémia végig támogatta. Sarkos nézetei, a mongol gyűjtései feldolgozásához nyújtott szakmai támogatás elutasítása, melyek mögött vélhetően inkább személyes, mint szakmai okok álltak, és nem utolsósorban félresikerült nyelvrokonság-elméletei miatt a Hunfalvy Pál és Budenz József által uralt nyelvtudományos közeg végül nem fogadta be. A magyar altáji összehasonlító nyelvészet megszületésében betöltött szerepe azonban megkérdőjelezhetetlen: Budenz a magyar nyelv altáji jövevényszavainak kutatását Bálint Párhuzamában szereplő mongol szavak alapján kezdte el.¹²

¹² Budenz József egyes mongol jegyzetei: Nyelvtan, példamondatok, szójegyzékek, magyar-mongol, MTA KIK Kézirattár, Nyelvtudomány 4-r 148/2.

3. ábra

Budenz mongol feljegyzései

Forrás: Budenz József vegyes mongol jegyzetei: Nyelvtan, példamondatok, szójegyzékek, magyar–mongol (MTA KIK Kézirattár, Nyelvtudomány 4-r 148/2)



„Bálint Gábor tevékenysége – írta róla találóan KARA GYÖRGY – mégis inkább a felvilágosodás, a reformkor, a nemzetté válás, a befejezetlenül bukott forradalom és a Bach-korszak, röviden: a 18. század végében és a 19. század első felében gyökerező őshazakeresésekhez kapcsolódik inkább, mint a dualista Magyarország egyrészt józanabb, biztosabb alapú tudományos törekvéseihez (melyet olcsón németnek és habsburginak ítélni ma is divat némelyős- és honkereső körökben)” (BÁLINT 1974: 5).

Hivatkozott irodalom

- A M. T. Akadémia költségvetése az 1878-ik évre. *Akadémiai Értesítő* 12/1. 1878: 33.
- A M. T. Akadémia költségvetése az 1879-ik évre. *Akadémiai Értesítő* 13/1. 1879: 31.
- BÁLINT GÁBOR 1875–1877. *Kazáni-tatár nyelvmutatványok I. Kazáni-tatár szövegek*. MTA Könyvkiadó Hivatala, Budapest. – *Kazáni-tatár nyelvtanulmányok II. Kazáni-tatár szótár*. MTA Könyvkiadó Hivatala, Budapest. – *Kazáni-tatár nyelvmutatványok III. Kazáni-tatár nyelvtan. Hang-, alak- és mondattan*. MTA Könyvkiadó Hivatala, Budapest.
- BÁLINT GÁBOR 1877. *Párhuzam a magyar és a mongol nyelv terén. Madsar Monghol khojor khele adalikhakho bicsik*. Hornyánszky Kiadó, Budapest.
- BÁLINT GÁBOR 1879. Egy távozó számadása. *Pesti Napló* 30/107. 1879. május 2., 1.
- BÁLINT, GÁBOR OF SZENTKATOLNA 2009. *Romanised Grammar of the East- and West-Mongolian Languages with Popular Chrestomathies of Both Dialects*. Szerk. BIRTALAN ÁGNES. Budapest Oriental Reprints Series B 3. Library of the Hungarian Academy of Sciences – Csoma de Kőrös Society, Budapest.
- BÁLINT GÁBOR 1974. *Bálint Gábor keleti levelei. Jelentése Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról. Értekezése a mandsuk szertartásos könyvéről*. Szerk. KARA GYÖRGY. Kőrösi Csoma Társaság, Budapest.
- BERTA ÁRPÁD szerk. 1988. *Wolgatatarische Dialektstudien. Textkritische Neuausgabe der Originalsammlung von G. Bálint 1875-76. Keleti Tanulmányok. Oriental Studies 7*. Library of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest.
- CASTRÉN, MATTHIAS ALEXANDER 1857. *Versuch einer burjätischen Sprachlehre: nebst kurzem Wörterverzeichnis*. Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg.

- CZEGŐ ZOLTÁN 2013. Akit élve is, holtában is elrejtettek. *Erdélyi Napló* <https://erdelyinaplo.ro/elo-emlekezet/akit-elve-is-holtaban-is-elrejtettek> (2025. 09. 16.)
- FRÁTER JÁNOSNÉ 1974. *A Magyar Tudományos Akadémia Állandó Bizottságai, 1854-1949*. MTA Könyvtárának Kiadványai, Budapest.
- Harminczhatodik akadémiai ülés. Összes akad. ülés. 1870. decz. 19-én. 1870. *A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője* 4/18: 289.
- Harmincznyolczadik akadémiai ülés. Összes ülés. 1877. december 17-én. 1877. *Akadémiai Értesítő* 11/16: 223.
- HUNFALVY PÁL 1858. A nyelvtudomány jelen helyzete. *Budapesti Szemle* 3/7–8, 87–139.
- Igazgatósi ülés. 1877. márcz. 26-én. 1877. *Akadémiai Értesítő* 11/6: 86.
- Igazgatósi ülés. 1877. május 26. 1877. *Akadémiai Értesítő* 11/10: 145–146.
- Negyvenegyedik [nyelv- és széptudom, osztály-, egyszersmind összes-] ülés. 1868. dec. 21-én. 1868. *A Magyar Tudományos Akadémiai Értesítője* 2/20: 334.
- OBRSÚSÁNSZKY BORBÁLA 2007. Egykori nagy keleti utazónk nyomában. Bálint Gábor, a harminc nyelven beszélő tudós zseni. *Partium* 16/nyár 16–19.
- STEMLER ÁGNES 2004. *Nyelvrokonság és nyelvtörténet, Mátyás Flórián nyelvtudományi munkássága*. Országos Széchényi Könyvtár – Gondolat Kiadó, Budapest.
- ZSIRAI MIKLÓS 1994. *Finnugor rokonságunk*. Trezor Kiadó, Budapest.

Instead of myths: The relationship between Gábor Bálint and the Academy

Gábor Bálint of Szentkatolna (1844–1913) began his career as a promising linguist, but he did not receive proper professional training to integrate into the prevailing linguistic trends of his time. His fieldwork in Asia made him a recognized scholar, but his fanciful theories of linguistic relationships were not accepted by the leading linguists of the time. As an outspoken opponent of Finno-Ugric linguistic affinity, it was widely held that his scientific advancement was hindered by the Academy's "foreign-hearted" linguists. The aim of this paper is to reconstruct the relationship between Gábor Bálint and the Academy, based on documents found in Academic Gazette and the Archives of the Hungarian Academy of Sciences. Through this, our aim is to gain a clearer understanding of both Bálint's work and the operation of the Academy in the era of the dual monarchy of Austria-Hungary.

Keywords: Gábor Bálint, Pál Hunfalvy, Hungarian Academy of Sciences, mongolistics.

CSONTOS SÁRA
Magyarságkutató Intézet

Emlékezés Derek Bickertonra (1926–2018)*

DEREK BICKERTON a modern antropológiai nyelvészet, a többnyelvűség szocio-lingvisztikája és az evolúciós ihletésű nyelvelmélet egyik vezető alakja. Munkásságának elméleti jelentőségével a nyolcvanas évek elején ismerkedtem meg egy bécsi nyelvfilo-

* 2023-ban a Magvető Kiadónál megjelent Árnay c. kötetemben több nyelvészről is írtam. Derek Bickerton is szerepelt a kéziratban, de a sok anyag miatt kimaradt a megjelent kötetből. Köszönöm a lehetőséget, hogy most megjelenhet.

zófiai szemináriumon, ahol a diákok olvasmánylistájában szerepelt egy cikke a Scientific Americanból. Ennek lényegi érvrendszere az volt, hogy naiv hit az, mely a nyelvi rendszer veleszületettségét, a CHOMSKY hirdette innátista programot a mai írásbeliséggel rendelkező bonyolult történetű nyelvek rendszerszerű kutatásával és elsajátításának vizsgálatával akarja igazolni. Ehelyett úgynevezett primitív nyelvek kialakulását kell vizsgálni az ún. kreolizációs kontinuum egyik végén. Ezek a pidgin nyelvek mindig nagyon egyszerű szervezési elveket követnek, s mivel az átadás, a tradíció összeomlása nyomán keletkeznek, ők adják a nyelvalkotó képesség, a nyelvi bioprogram igazi bizonyítékát. Ehhez képest a mai kulturális nyelvek a bioprogram és a hagyomány kettős eredményei. Lelkesen el is olvastam BICKERTON klasszikus könyvét (*The roots of language*, 1981), sokat írtam is róla (lásd pl. PLÉH 1987, 2014).

BICKERTON a kreol nyelvek kiváló kutatójaként fölismerzte azt, hogy a nyelvi szocializációt biztosító folyamatos hagyomány összeomlásakor az új nemzedékekben új nyelvek jelennek meg. Olyan ültetvényes kultúrákban, ahol egyik forrásnyelv sem domináns, az utódok első vagy második nemzedékében a töredékes angol, portugál stb., vagyis az úgynevezett pidzsin nyelvek helyett egy új jellegzetes nyelvtanú kreol nyelv jön létre. Ezek a kreol nyelvek a gyermekek újabb nemzedékeinek alkotásai, ahol a hagyomány fölbomlása és megtörése miatt a nyelvi bioprogram érvényesül. Megjelenik egy „egyszerűbb nyelvtan”. Nyelvtani jelöléseikben ezek a nyelvek elég következetesek, miközben sokezer kilométer választja el őket egymástól. A nyelvtani viszonyokat szórenddel igyekeznek kifejezni, ennek megfelelően szórendjük kötött, és igen ritkák bennük a kihagyásos szerkezetek. Az újabb nemzedékek itt a nyelvtanremtő képességről tesznek tanúbizonytságot. Vagyis a nyelvnek nem pusztán önfejlődése van a gyermeknél, hanem a nyelvalkotás sajátos biológiai lehetősége mindannyiunkban megvan (BICKERTON 1992).

Ezt ismertem és használtam BICKERTONból, a távoli Hawain élő nagy tekintélyből, amikor egyszer csak élő emberként megjelent életemben. 2001-ben a Collegium Budapestben SZATHMÁRY EÖRS vezetésével dolgoztunk egy csoportban a megismerés evolúciós keretein, amikor néhány hónapra megjelent Bickerton, csodálatos kedves feleségével, a táncos és gyógytornász Yvonne-nal. Családi barátokká váltunk. Pesten még az akkor nyüzsgő kínai piacra is elvittük őket, kis antropológiai nyelvészeti kirándulásra, megfigyelni a magyar kreolizációját a kínai kereskedőknél. Derekben egy igen komplex embert ismertem meg eközben. Sokoldalú nyelvész volt, aki a terepmunka mellett egyre jobban elmélyült az izmosodó bionyelvészetben is, mely evolúciós és neurobiológiai megfontolásokkal értelmezhetővé tette az ő eredeti bionyelvészeti koncepcióját.

Kiderült azonban az is, hogy Derek mögött kalandos élet is áll. A brit akadémiai karriert megszakítva a nyelvészet előtt tengerész volt, és vízi élményeire alapozó sikeres krimiszerző (pl. Bickerton 1963). Életét közelről is megismertük. Mikor másodszor tanítottam Bloomingtonban, Yvonne-nal meghívtak, hogy feleségemmel és lányunkkal töltsünk nálunk Hawaii egy tavaszi szünetet. A hullám, a virágok, vulkánok és egzotikus ételek közt sokat beszélünk DEREK evolúciós nyelvészeti koncepciójáról is. Meg megismertük magát a nyelvi változatosságot a Hawaii-szigeteken. Az elmélyülést DEREK munkáiban volt alkalmam megismételni, mikor DEREK BICKERTON és SZATHMÁRY EÖRS kezdeményezésére vagy 10 napot töltöttünk együtt Frankfurtban egy igen ambiciózus munkakülésen a „szintaxis evolúciós alapjairól” (BICKERTON–SZATHMÁRY eds. 2009).

BICKERTON, aki önjellemzése szerint afféle utcai nyelvész volt, saját bioprogram felfogását lépcsőzetesen beillesztette a modern bionyelvészet keretébe. BICKERTON felfogásában a mai emberi nyelv kialakulásakor három nagy váltás volt. A bioprogram lenne az a korlátrendszer, mely a hagyományozás esetlegességei, a sztenderd társadalomtudományi modellnek megfelelő „nyitott és tanulásalapú” kibontakozás kereteit megadná. BICKERTON szerint fel kell tételeznünk, hogy volt egy valamilyen értelemben vett ősnyelv a mai értelemben vett nyelv előtt. Ez a protoyelvi rendszer a közlésben olyan kategóriákat alkalmazott, mint a cselekvő, cél, eszköz, hely. A modern nyelv felé vezető átalakulás során megjelentek a produktív nyelvtani műveletek. Formaivá váltak a nyelvtani viszonyok, először a szórendben, majd megjelennek a ragok, a nyelvtani morfémák. A jelentés eltérései egyre inkább formai szerepekben rögzítődnek. Végül pedig megjelennek az üres nyelvtani szerepek, mint a névmások.

BICKERTON felfogásában a mai emberi nyelv kialakulásakor három nagy váltás volt.

1. Az egyik döntő mozzanat a kommunikáció megváltozása, a displacement, a leválás a helyzettől. Az állati kommunikációhoz képest az emberi nyelv különlegessége az, hogy nem csak az itt és most világról tud beszélni. Ez egy biológiai szelekciós folyamat eredménye.

2. Van egy belső folyamat is, az agy újjászervezése, amely lehetővé teszi a komplex agyi szemantika létrejöttét. BICKERTON értelmezésében a komplex multimodális agyi szemantika alapja az idegrendszeri folyamatok belső újraszerveződése.

3. Egy harmadik mozzanat elsősorban kulturális eredetű: a nyelvi és gondolati szintaxis összekapcsolódása, a gondolati világ nyelvivé tétele (vö. BICKERTON 2005).

DEREK ezt az igen sokrétű modern gondolati rendszert rendkívüli egyszerűséggel képviselte. A sokrétű múltbeli rendszer a mai „utcai nyelvész” hétköznapi megfigyeléseit kapcsolja össze a modern evolúciós és idegtudományi elméletalkotással. Életműve az élő példa arra, hogy a szociológiai és antropológiai nyelvészet nem idegen a modern bionyelvészeti gondolkodástól.

Hivatkozott irodalom

- Bickerton, Derek 1963. *Tropicana*. Constable & Company Limited, London.
- BICKERTON, DEREK 1981. *The roots of language*. Karoma Press, Ann Arbor.
- BICKERTON, DEREK 1992. A reprezentációs rendszerek kezdetei. *Café Babel* 3–4: 83–95.
- DEREK BICKERTON 2005. *Nyelv és evolúció*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- BICKERTON, DEREK – SZATHMÁRY, EÖRS eds. 2009. *Biological Foundations and Origin of Syntax*. MIT Press. <https://doi.org/10.7551/mitpress/9780262013567.001.0001>
- PLÉH CSABA 1987. A nyelvi kompetencia evolúciója. In: BALOGH TIBOR szerk., *A tudat evolúciója mai szemmel*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 43–48.
- PLÉH CSABA 2014. *A nyelv evolúciója*. In: PLÉH CSABA – LUKÁCS ÁGNES szerk., *Pszicholingvisztika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 2: 1033–1088.

SZEMLE

Marek Stachowski, *Turkologia, etymologia i ja* (*Wspomnienia wybrane*)

Księgarnia Akademicka, Kraków, 2025. 483 oldal¹

MAREK STACHOWSKI, a krakkói Jagelló Egyetem professzora – és nem mellesleg folyóiratunk nemzetközi tanácsadó testületének tagja – rendhagyó memoárkötettel lepte meg az olvasót. A magyar fordításban *A turkológia, az etimológia és én* (Válogatott visszaemlékezések) címet viselő könyv a szerző korábbi, szigorúan szaktudományos, például a jakut és dolgán nyelv hangtanát és szókincsét vizsgáló monográfiáitól vagy török nyelvtanától (l. NÉMETH 2017), illetve török etimológiai szótárától (STACHOWSKI 2019, vö. DANKA 2022) eltérően nem szakkönyv, hanem szubjektív hangvételű szakmai önéletrajz.

Az 1957-ben született Marek Stachowski a krakkói Jagelló Egyetemhez kötődő nyelvész dinasztia második nemzedékéhez tartozik. Édesapja a szlavista, turkológus és balkanista Stanislaw Stachowski (1930–2021) tudományszervezői munkásságának eredményeképpen alakult meg 1987-ben a krakkói Magyar Filológiai Tanszék, amelynek 1989–1991 között vezetője is volt (SIEMIENIEC-GOŁAŚ 2005: 12). Maga Marek Stachowski is vezette később e tanszékot egy válságos periódusban 1999–2002 között, amiről röviden be is számol visszaemlékezéseiben (130). Megjegyzendő, hogy a tanszék jelenlegi vezetője – Michał Németh professzor, a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2014. évi Gombocz-díjasa – az ő tanítványa volt mind a mesterképzésben, mind pedig doktori tanulmányai során, és így személyében továbbra is egybefonódik a krakkói egyetemen a magyar nyelvészet a turkológiával. Marek Stachowski fiai – Kamil és Olaf – orientalisták lettek és szintén a Jagelló Egyetem különböző részlegein dolgoznak.

A könyv dokumentumok és hozzájuk fűzött megjegyzések, valamint naplószerű visszaemlékezések sajátos keveréke. A számos érdekes emlék közül ebben az ismertetésben elsősorban a magyar vonatkozásúakat emeljük ki.

A bevezető fejezet (*Wprowadzenie do wspomnień*, 7–20) személyes emlékek felidézésével indokolja a visszaemlékezések megjelentetését. A szerző nem kívánta sem „kiönteni a lelkét” múltbeli sérelmei okán, sem csupán a szépre emlékezni, ezért az arany középutat választotta „az élőkrol jót vagy semmit” elv alapján: a negatív színben feltűnő szereplők nevét többnyire kipontozta. Itt emlékezik meg az egyetemi felvételi vizsgájáról is. Számos nyelvet tanult már egészen fiatal kora óta, többek között finnugor nyelveket, így magyart is, de végül az orientaliztikát és azon belül a török nyelveket választotta fő szakterületévé. Nem volt az egyetemen egyetlen mestere, talán édesapja volt az, aki érdeklődését efelé irányította.

Egyetemi tanulmányainak szenteli a következő fejezet (*Kartkując indeks i inne wspomnienia*, 21–84) első részét, amelyben mintegy leckekönyvét lapozgatva emlékezik meg

¹ <https://www.academia.edu/144542638>

tanáiról, majd több szorosabban ismert kollégájáról ír. Szoros barátság fűzte Evgenij Chelimszkij (Eugen Helimski) orosz uralistához, akiről megtudjuk, hogy Moszkvában az egyetem elvégzése után nem volt munkája, de megtudta, hogy a balkanisták keresnek magyarul tudó szakembert, s ha a nyári szünet alatt megtanul magyarul, akkor oda felveszik. Nem lett tökéletes ez a nyelvtudás ilyen rövid idő alatt, de tudott vele dolgozni, így lett állása. Később érdeklődése az uráli nyelveken belül a szamojéd nyelvek felé fordult, egy Tajmir-félszigeti expedícióra Marek Stachowskit is magával vitte, ami tipikusan szobatudós szerzőnknek hatalmas élményt jelentett (115–118). Stachowski Krakkóba is meghívta Helimskit egy félévre előadásokat tartani 1997-ben; ekkor dőlt el, hogy az orosz tudós elnyerte a hamburgi finnugor professzori állást és már nem tért vissza Oroszországba. Barátságuk szomorú véget ért: 2007 novemberében Helimski hívta Stachowskit, hogy látogassa meg őt Hamburgban, mert haldoklik. Ekkor adta át Stachowskinak a magyar nyelv legrégebb szláv jövevényszavaira vonatkozó anyagát azzal a kéréssel, hogy publikálja azt ő, mert neki már nincs ereje. Nem sokkal később, 2007 karácsonyán Helimski el is hunyt, és az anyagot Stachowski az általa szerkesztett folyóirat Helimski emlékének szentelt kötetében gondosan meg is jelentette (STACHOWSKI 2009; vö. ZOLTÁN 2011). Ebben a fejezetben ír még Ago Künnap tartui uralistáról, akit 2001-ben egy Pusztay János által szervezett szombathelyi konferencián ismert meg személyesen. Künnapot és Pusztayt is „uralisztikai enfant terrible”-nek jellemzi, de mindkettőjüket megkedvelte és tudományos felfogásukat is egyre meggyőzőbbnek találta. Pusztay Jánosról később is szimpátiával, de némi aggodással ír, mert pesszimista híreket hallott tőle, amikor 2015-ben felelevenítette vele a kapcsolatot (170–171).

A könyv nagyobb részét az 1984–2024 évek naplói és visszaemlékezései teszik ki (Dzienniki i wspomnienia 1984–2024, 85–306). 1989-ben Oslóban ismerkedett meg többek között Berta Árpáddal, Róna-Tas Andrással és Sinor Dénessel, akikkel később is tartotta a kapcsolatot (87–88).

Stachowskiban magyarországi kapcsolatai tüskéket is hagytak. 1988-ban megvédett doktori disszertációját (Westeuropäische Lehnwörter im Osmanisch-Türkischen) két évnyi várakozás után 1990-ben közlésre fogadta el a budapesti Akadémiai Kiadó (90), végül az akkor egyébként szintén turkológus Hazai György által vezetett intézmény 1994-ben olyan technikai feltételeket támasztott az addig évekig fektetett kézirattal szemben, amelyeket Stachowski már nem tudott vállalni és inkább lemondott a mű ottani megjelenítéséről (109). Hazai memoárjait is igen kritikusan említi (268–269); egyébként Hazai az egyetlen negatív színben feltüntetett magyar szereplő a kötetben.

Igen kedvező benyomást keltett viszont a szerzőben Szeged, ahol Berta Árpád meghívására töltött egy hetet 1990-ben, és főleg Németh Gyula hagyatékában kutatott (93). Szegedre többször is ellátogatott, három konferencián is részt vett ott (1993, 1996, 2002), míg Debrecenben és Szombathelyen – mindkét helyen 2011-ben – csak egyszer járt konferencián (érdekes módon Budapesten egyszer sem, 418; fővárosunk neve csak átutazó állomásként bukkan fel a szövegben).

A szlovák oldali Komáromban járva 2024-ben két Jókai-szoborra is felfigyel, és némi meghatódottsággal idézi fel az első magyar regényt, amelyet még középiskolás korában olvasott (És mégis mozog a föld, 290).

A könyv fontos részét képezi a szerző kommentált műjegyzéke (Bibliografia z komentarzami 1984–2024, 313–414). A 320 tételes bibliográfia nagyobb részét természete-

sen a turkológiai munkák teszik ki, de az etimológiai tárgyú cikkek között számos magyar tárgyú vagy magyar vonatkozású tételt is találunk benne. Néhány példa a teljesség igénye nélkül a megfelelő tételszámokkal: 53, 152. *agár*, 128. *mamut*, 141–142. *cigány* és *sze-gény*, 144. magyar eredetű lengyel szavak, 159. *szablya*, 164, 172. a kárpáti szókincs és benne a magyar elemek, 228. Miechowita és a magyarok szláv neve, 264. a *bárány* szláv előzményének (**baranь*) török eredetéről.

A továbbiakban az olvasó böngészhet a szerző által tartott konferencia-fellépések és egyéb előadások (Konferencje, odczyty i wykłady 1987–2023, 417–427) és a szerző által Krakóba meghívott külföldi előadók (Goście zagraniczni, których zapraszałem do Krakowa 1989–2017, 429–430) listájában. Ezután következik az idézett szakirodalom felsorolása (Literatura cytowana, 439–450), a rövidítésjegyzék (Wybrane skróty, 451–454). Mivel ugyanaz a személy gyakran többször, különböző összefüggésekben fordul elő a könyvben, nélkülözhetetlen a névmutató használata (Indeks osób, 455–466). A könyvet családi és szakmai fényképek gyűjteménye (Galeria, 467–483) zárja.

A szerző a 2024. év eseményei közé fűzve felsorolja terveit (még hét könyv megírását tervezi, 294–295), s e visszaemlékezés-kötet írásáról is beszámol (301), megemlítve, hogy felvették a tudóátültetésre várók listájára (302). Kívánom, hogy egy mielőbbi sikeres transzplantáció segítse hozzá a szerzőt, hogy terveiből a lehető legtöbbet megvalósíthassa az etimológiai kérdések iránt érdeklődő olvasók legnagyobb hasznára és örömeire.

Hivatkozott irodalom

- DANKA BALÁZS 2022. [Ismertetés erről: STACHOWSKI 2019]. *Magyar Nyelv* 118: 91–94.
- NÉMETH, MICHAL 2017. Professor Marek Stachowski's evolving academic profile over the years 1984–2016. In: NÉMETH, MICHAL – PODOLAK, BARBARA – URBAN, MATEUSZ eds. *Essays in the History of Languages and Linguistics: Dedicated to Marek Stachowski on the occasion of his 60th birthday*. Księgarnia Akademicka, Kraków. 11–29. <https://doi.org/10.12797/9788376388618.01>
- SIEMIENIEC-GOLAŚ, EWA 2005. Profesor Stanisław Stachowski. In: SIEMIENIEC-GOLAŚ, EWA – POMORSKA, MARZANNA eds. *Turks and Non-Turks. Studies on the History of Linguistic and Cultural Contacts*. Studia Turcologica Cracoviensia 10. Special Issue Presented to Professor Stanisław Stachowski on His Seventy Fifth Birthday. Księgarnia Akademicka, Kraków. 11–13.
- STACHOWSKI, MAREK 2009. Eugen Helimskis Materialien zur Erforschung der ältesten slawisch-ungarischen Sprachkontakte. *Studia Etymologica Cracoviensia* 14: 35–107.
- STACHOWSKI, MAREK 2019. *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache*. Księgarnia Akademicka, Kraków 2019. <https://doi.org/10.12797/9788381381581>
- ZOLTÁN ANDRÁS 2011. *Studia Etymologica Cracoviensia* 14 (2009). Condit et moderatur Marek Stachowski. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, 2009. 312 lap. (Ismertetés.) *Magyar Nyelv* 107: 104–107.

ZOLTÁN ANDRÁS

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2025. évet záró közgyűlése

1. A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2026. március 3-án az ELTE BTK Kari Tanácstermében tartotta meg a 2025. évet lezáró közgyűlését.

2. J u h á s z D e z s ő e l n ö k megnyitotta a közgyűlést, és köszöntötte a megjelenteket. Tájékoztatót adott arról, hogy a Társaság 2026. február 24-én 15:00 órára összehívott közgyűlése a megjelent rendes tagok kellő számának hiányában határozatképtelen volt, így került sor a megismételt közgyűlés összehívására. Megállapította, hogy a Társaság alapszabálya szerint a jelen megismételt közgyűlés határozatképes. Jelezte, hogy a meghirdetett napirendhez nem érkezett előzetesen módosító javaslat, majd ismertette a tervezett napirendi pontokat, melyekhez hozzászólás nem hangzott el. A közgyűlés egyhangúlag elfogadta napirendet.

Ezt követően C s e r A n d r á s egyetemi tanár megtartotta A mássalhangzó-gyengülések rejtélyes világa című közgyűlési előadását.

3. Az előadás elhangzása után F a r k a s T a m á s főtitkár terjesztette elő jelentését a Társaság legutóbbi rendes közgyűlése óta eltelt időszakról.

Tisztelt Közgyűlés!

1. A Magyar Nyelvtudományi Társaság a legutóbbi rendes közgyűlése, azaz a 2025. március 4. óta eltelt időszakban – ide értve a jelen közgyűlést előkészítő, 2025. január végi alkalmat is – három v á l a s z t m á n y i ü l é s t tartott.

A 2025. július 2-án megtartott választmányi ülés témáit a társasági tagdíjfizetés, tagnyilvántartás és levelezés kérdésköre, a felolvasóülések és köszöntők szervezésének gyakorlata, valamint a társasági hírek közzétételének lehetőségei jelentették.

A 2025. november 25-i választmányi ülés döntött a díjakat odaítélő bizottságok és a megemlékezési bizottság kiküldéséről, továbbá tárgyalt a programszervezés aktuális tapasztalatairól.

A 2026. január 27-i választmányi ülés fő feladata a 2025. évet lezáró közgyűlés előkészítése, illetve a díjakra javaslatot tevő bizottságok és a megemlékezési bizottság előterjesztéseinek megtárgyalása és elfogadása volt.

Mindhárom választmányi ülésen esett szó a Társaság folyóiratairól, illetve kiadványairól, és tagfelvétellel kapcsolatos döntésekre is sor került.

2. A Társaság s z a k o s z t á l y a i n a k é s t a g o z a t a i n a k munkájáról az alábbiakban adhatok számot.

a) 2025-ben a Társaság 19 felolvasó ülést tartott B u d a p e s t e n. Közülük 4 az Általános nyelvészeti szakosztály, 2 a Finnugor szakosztály, 12 a Magyar nyelvi szakosztály, 1 pedig ez utóbbi és az Idegen nyelvi szakosztály közös szervezésében valósult meg. Az előadások jelenléti formában és online egyaránt követhetők voltak.

b) A Társaság tagozatai szintén a korábbiakhoz hasonlóan folytatták munkájukat.

A Magyar tanári tagozat hagyományaihoz híven rendezte meg többfordulós tanulmányi versenyeit. Az 5–8. osztályos tanulók számára a XXVIII. Simonyi Zsigmond Kárpát-medencei helyesírási versenyt (döntője: KRE, Budapest, 2025. máj. 24.), melynek fordulóján mintegy 1350 oktatási intézmény 24 ezer diákja (negyedük határon túlról) vett részt. A 9–12., illetve nyelvi előkészítő évfolyamos diákok számára a XVII. Eötvös József középiskolai szónokverseny (döntője: ELTE, Budapest, 2025. ápr. 12.) megszervezésére került sor. Mindkét verseny során ezúttal is számos kísérőtanár és szervező működött közre, a versenyprogramot pedig sokszínű programlehetőségek egészítették ki. A Magyar tanári tagozat szervezésében valósult meg a IX. Vályi András anyanyelv-pedagógiai konferencia is (online, 2025. dec. 13.) az élményalapú anyanyelvi nevelés témakörében. A Tagozat gondozza az Anyanyelv-pedagógia című online szakfolyóiratot.

A Névtani tagozat működését – egy felolvasóülés megszervezésében való közreműködés mellett – az Alkalmazott Névkutatás 2025 konferencia (ELTE, Budapest, 2025. máj. 26.) megvalósítása fémjelzte, mely a földrajzi nevek problematikájával foglalkozott. A tagozat tevékenységéhez kapcsolódik a Névtani Értesítő folyóirat megjelenítése is.

A Pragmatika tagozat az Újdonságok a szemantikai és pragmatikai kutatásokban konferenciasorozat aktuális alkalmát (SZTE, Szeged, 2025. ápr. 25.) szervezte meg.

Az említett konferenciák és versenyek további közreműködő intézményekkel való, immár hagyományos együttműködések keretében valósultak meg. A közös munkát a jövőben is folytatjuk.

3. A Társaság regionális csoportjai szintén több szakmai program szervezésében és megvalósításában működtek közre.

A debreceni csoport a tavaszi és az őszi félévben 2-2 felolvasóülést tartott társasági programsorozatának keretében.

Az egri csoport 3 ünnepi, illetve felolvasóülést szervezett, s részt vett a XII. Kárpát-medencei anyanyelvtanítási verseny (2025. márc. 19–21.), az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Magyar Szakhete (2025. ápr. 7–11.), valamint a Változatos magyar nyelv III. konferencia (2025. nov. 3.) megrendezésében.

A nyíregyházi csoport 1 felolvasóülést, illetve könyvbemutatót tartott, s a Magyar Tudomány Ünnepeéhez kapcsolódó programsorozat keretében közreműködött a Szövegek, mondatok, szavak: utak a múltból, utak a jövőbe című konferencia (2025. nov. 11.) megvalósításában.

A szegedi csoport a szokott módon és színvonalon gondoskodott az Implom József Középiskolai Helyesírási Verseny (döntője: 2025. febr. 26–27.) több száz hazai és határon túli résztvevőt érintő programjának lebonyolításáról.

A veszprémi csoport 2 előadást, illetve szakmai tárgyú beszélgetést rendezett, s ezúttal is megszervezte a Nyelvész Lélek című, középiskolás diákoknak szóló tanulmányi versenyt.

Mellettük a jászberényi, a pécsi és a szombathelyi csoport tagjai egyénileg szintén többféle szakmai programban vettek részt.

4. Társaságunk a már említett rendezvények mellett két nemzetközi szakmai konferencia: a 46th International Child Phonology Conference (ICPC 2025; ELTE, Budapest, 2025. máj. 28–30.), valamint a Felelős nyelvészet – Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia /

Socially responsible linguistics – Applied Linguistics Conference (ResLing.; ELTE, Budapest, 2025. nov. 27–28.) megvalósításában működött közre.

5. A Társaság folyóiratai közül elsőként említendő Magyar Nyelv 2025-ben a 121. évfolyamát (évi négy szám) jelentette meg a szokott terjedelemben és módon: a nyomtatott kiadás mellett megjelenő elektronikus változat a folyóirat korszerű, OJS-es honlapján olvasható. A Névtani Értesítő hasonlóképpen, a 47. számával (évfolyamával) jelentkezett, nyomtatásban és online, OJS-es oldalát további tartalmakkal is gazdagítva. A Társaság Magyarantánári tagozatának online folyóirata, az Anyanyelv-pedagógia 18. évfolyamát adta közre, s dinamikus fejlesztésének köszönhetően immár minden korábbi száma elérhető megújult formában és módon (DOI-azonosítókkal és oldalszámokkal ellátva) a folyóirat új, OJS-es platformján.

Mindhárom folyóirat teljes (aktuális és archív) anyaga szabadon (open access) elérhető az interneten az adott folyóirat kétnyelvű (magyar és angol) OJS-es oldalán, illetve repozitóriumi elhelyezésük révén. A Magyar Nyelv és a Névtani Értesítő egyaránt (2012 óta) Scopus-jegyzett folyóirat. Folyóirataink fejlesztése a továbbiakban is aktuális feladat.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorozat új kötetet sajnos nem jelentett meg az elmúlt időszak során. Korábbi kiadványaival a Társaság továbbra is rendszeresen támogatja az egyes kutatóhelyeken folyó munkát, valamint szakmai rendezvények és tanulmányi versenyek megvalósítását.

6. A Társaság továbbra is feladatának tartja 70., 80. és 90. életévüket betöltő tagtársaink köszöntését, valamint az elhunytakról való megemlékezést. Jubilánsainkat a budapesti felolvasóülések, illetve a regionális csoportok rendezvényeinek alkalmával vagy levélben köszöntöttük. Az elhangzott laudációkat és a nekrológokat a Magyar Nyelv folyóirat Társasági ügyek rovata teszi közzé.

7. Társaságunk honlapja elsősorban az alapvető és állandó tartalmak közvetítésére szolgál. A friss, aktuális, új információk közzétételének gyorsabb és rugalmasabb módját a Társaság Facebook-oldala igyekszik biztosítani.

8. A Társaság működésével és adminisztrációjának terheivel összefüggő számos feladatról az elmúlt időszakban is elsősorban szervezőtitkárunk, Bakonyiné Tóth Gabriella gondoskodott. Kitartó munkáját ezúton és ezúttal is köszönjük!

Beszámolóm végére érve kérem a tisztelt tagságot a jelentés elfogadására.

4. A főtítkári jelentéshez kérdés, kiegészítés nem érkezett a megjelentek részéről. Ezután Gerstner Károly pénztáros ismertette a pénztárosi jelentést. A Társaság pénzügyei 2025-ben a következőképpen alakultak:

Bevételek:

2024. évi maradvány:	8.175 Ft
MTA-támogatás:	831.000 Ft
SZJA 1% felajánlása:	112.452 Ft
Tagdíjbefizetés:	217.000 Ft
Pártolói tagdíj:	80.000 Ft
Kiadványértékesítés:	11.500 Ft

Egyéb (pályázatok, versenyek, folyóirat-támogatás, konferenciák):	15.197.000 Ft
Összes bevétel:	16.457.127 Ft
Kiadások:	
Személyi kiadások:	7.383.000 Ft
Ebből:	
Munkabér, szerkesztői és egyéb megbízási díjak:	5.980.000 Ft
Kifizetéseket terhelő járulékok:	1.403.000 Ft
Dologi kiadások:	9.070.000 Ft
Ebből:	
Bérleti díj:	288.000 Ft
Bank- és postaköltség:	619.265 Ft
Egyéb (nyomda, tárhely, rendezvények dologi költségei):	8.162.735 Ft
Kiadások összesen:	16.453.000 Ft
Maradvány:	4.127 Ft

A pénztárosi jelentésre vonatkozóan kérdés, kiegészítés nem hangzott el.

A számvizsgáló bizottság jelentését Haader Lea, a bizottság tagja ismertette. A jelentés szerint a bizottság a Társaság dokumentumait rendben lévőnek találta. Ezzel kapcsolatban kérdés, kiegészítés nem merült fel.

A Társaság közhasznúsági jelentését Farkas Tamás főtitkár ismertette. Az elhangzottakkal összefüggésben kérdés, kiegészítés nem hangzott el.

Az elnök szavazásra bocsátotta az elhangzott beszámolókat. A közgyűlés egyhangúlag elfogadta a főtitkári beszámolót, a pénztárosi jelentést, a számvizsgáló bizottság jelentését és a közhasznúsági jelentést.

5. Az előző közgyűlés óta három fő kérte felvételét a Társaság tagjai közé. A közgyűlés egyhangúlag támogatta a jelentkezők felvételét a tagság soraiba.

A közgyűlés utolsó napirendi pontjaként került sor ezúttal is a társasági díjak átadására. A választmány a díjakat odaítélő bizottságok előterjesztése alapján négy társasági díj odaítéléséről döntött. A díjak indoklását Juhász Dezső elnök ismertette. A Bárczi-díjat C. Vladár Zsuzsa, a Réger-díjat Bartha Csilla, a Zsirai-díjat F. Gulyás Nikolett kapta, míg a Gombocz-díjat utólagosan Szabó Gergely vehette át.

6. Juhász Dezső elnök megköszönte a jelenlévőknek a részvételt, majd berekesztette a közgyűlést.

Összeállította: FARKAS TAMÁS
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Simoncsics Péter 80 éves*

Ha lenne a tudományos teljesítménynek egy sajátos mértékegysége: az a *scientific production* lenne, rövidítésében **SP**, amely voltaképpen nem más, mint éppen Simoncsics Péter nevének a két kezdőbetűje. De nevezhetném őt (Madách Imre nyomán) az uralisztika Luciferjének is, e g y r é s z t annak alapján, hogy egy 150 oldalas, angol nyelven írt *On Negation in Uralic* című (saját kiadásban: „in editio propria”, saját költséggel megjelentetett) munkájában ő foglalta először össze az uráli nyelvek tagadásával kapcsolatos tudnivalókat. „Hol a tagadás lábát megveti, világodat meg fogja dönteni” – mondja Lucifer az Ember tragédiája első színében. Simoncsics Péternek nem kellett a világot megdöntenie, m á s r é s z t ő sem kerülhette el a sanyarú luciferi sorsot: szakmai pályafutása során neki is meg kellett tapasztalnia a mások rosszindulatából eredő kizárásokat (előbb 1992-ben a budapesti, majd 2003-ban a veszprémi egyetemen is).

Simoncsics Péter 1946. január 17-én született Győrben, de Szegeden nőtt fel, itt végezte általános iskolai és gimnáziumi tanulmányait, és 1964-ben itt lett a szegedi egyetem, az akkori JATE Bölcsészettudományi Karának magyar–angol szakos hallgatója, majd 1966-ban – Hajdú Péter meghívására – felvette harmadik szakként a finnugor B szakot is.

A Simoncsics-életmű másik gyöngyszeme a Párhuzamos életrajzok, amely két tudós nagyság, Hajdú Péter és Robert Austerlitz életpályáját, tudományos munkásságát állítja párhuzamba. Hozzájuk hasonlóan a mi kettőnk életpályája is több szempontból párhuzamokat mutat. Igaz, eltérő indulásokkal: Péter életútja a szokásos módon haladt (általános iskola, gimnázium, egyetem); míg az én életutam meglehetősen másképpen alakult. Hajdú Péter legfőbb törekvése az volt, hogy Szegeden szamojéd nyelvészeti iskolát hozzon létre. Ketten, Márk Tamás és Simoncsics Péter akkor már túl voltak az északi szamojéd (nyenyec) tanulmányokon, így velem együtt a szölkup nyelvvel folytattuk, ez határozta meg az én szűkebb szakmai irányultságomat: én a szamojéd nyelveken belül is mindenképp az szölkup nyelv kutatójának tartom magam.

Simoncsics Péterhez kapcsolódik egy közös anekdotikus élményünk is, amikor is egy véletlen találkozás során egy csemegeboltban mi ketten adtunk „szakmai tanácsot” Kalmár László professzor úrnak, a szegedi kibernetika atyjának, a számítástechnikai képzés szegedi megszervezőjének, akinek a tiszteletére vette fel a számítástechnikai laboratórium a KL ~ KL-nevet (Kalmár László ~ Kibernetikai Laboratórium). A nevezetes „szakmai tanács” azonban csak annyi volt, hogy abban adtunk neki tippetet, mivel vendégelje meg a lakására meghívott tanulmányi csoportjának a hallgatóit: – *De jó, hogy jöttetek! Segítsenek nekem!* – fordult hozzánk. (Pétert, aki szegedi és botanikus édesapja révén „egyetemen belüli” is volt, személyesen is ismerhette.)

Péter 1969-ben fejezte be egyetemi tanulmányait. Friss diplomásként előbb Budapesten, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársaként kezdte meg szakmai életpályáját, 1971-ben azonban Hajdú Péter visszahívta Szegedre, az általa akkor alapított akadémiai kutatócsoportba. Két év elteltével azonban, 1971-ben Hajdú Péter engem is átvett

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság ülésén, Budapesten, 2026. március 31-én.

a tanszékére tanársegédnek, így Simoncsics Péternek nemcsak barátja, hanem kollégája is lettem. Hajdú Pétert 1974-ben kinevezték az MTA Nyelvtudományi Intézet igazgatójának, és 1975-ben vitte magával a Domokos Péterből, Csepregi Mártából és Simoncsics Péterből álló kutatócsoportját is.

Ha szakmai életpályáinkban további párhuzamokat keresek, az mindenképpen azok közé kívánkozik, hogy szegedi oktatói és tudományos ténykedésünk mellett mindketten „külszolgálati” lehetőséget is kaptunk: egy sikeres pályázat alapján Simoncsics Péter 1973–1974-ben a bloomingtoni Indiana Egyetem magyar lektoraként dolgozhatott, majd 1976-tól 1981-ig a Turku Egyetem magyar nyelvi oktatója is lett, én pedig 1975–1978 között három tanévben a párizsi INALCO (Keleti Nyelvek és Civilizációk Nemzeti Intézete) magyar lektora voltam. Péter mindezt még megfejlte egy 1988–1992 közötti dániai magyar vendégtanári alkalmazással az aarhusi egyetemen.

Egy újabb párhuzamot mutat az, hogy mindkettőnknek egy-egy válságos időszakban Hajdú Péter őszinte és igaz barátja, Szépe György volt a segítségünkre: amikor 1996-ban – a Bokros-csomag következményeként – a pécsi egyetem megszüntette az én oktatói (fél)állásomat is, Szépe professzor úr volt az, aki engem elkommendált Kecskemétre, Pétert viszont a 2003-as egy tanévnyi veszprémi oktatói kitérőt követően arra biztatta, hogy pályázza meg a kolozsvári egyetem magyar vendégtanári állását. Így mindketten a finnugrisztikától kissé távolabb, más intézményekben, egyfajta „száműzetésben és némi számkivettség-érzésben”, K-kezdetű városokban és végül teljesen egyidőben, 2008 nyarán zártuk le a nyugdíjazásunk előtti aktív munkavállalói időszakunkat.

De rátérve az **SP** lényegére: aki Simoncsics Péter széles körű és sokirányú tudományos munkásságáról akar tájékozódni, annak igen sokfelé kell tekintgetnie. Legcélszerűbb azonban magához az ünnepelthez fordulnia: a Nyelv – művészet – társadalom. Önéletrajzi mozaik, ami pályám Möbius-szalagjának másik oldaláról lemaradt címet viselő összeállításához, amely a Tinta Könyvkiadónál jelent meg 2021-ben a Kiss Gábor által szerkesztett Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához elnevezésű sorozat 220. köteteként. Az abban leírtak tömör összefoglalását adja a Libri könyvkiadó és könyvkereskedő cég online könyvajánlója:

„**Simoncsics Péter** (1946–) tanult szakmája az összehasonlító nyelvészet nekünk, magyaroknak jutó szelete: az uralisztika, elterjedtebb nevén a finnugrisztika. E mesterség birtokában jutott el több országba – az Egyesült Államokba, Finnországba, Dániába és Romániába (Erdélybe) – lektorként és vendégtanárként magyar nyelvet és nyelvészetet, valamint finn nyelvet és finnugor nyelvészetet tanítani. Külföldi útjai során akaratlanul is »belebotlott« a hazai és európai művelődés más területeibe, és találkozott szakmájával érintkező, sőt olykor távolabbi területek (irodalom, nevelés, társadalom, történelem) témáival is. Némely írása emlékezés élő vagy már elhunyt barátokra, pályatársakra, de tudományos igényű írásait is átszövik rokonokhoz, barátokhoz, kollégákhoz fűződő érzelmei, jelzéséül annak, hogy szakmaiság és emberség egymást nem kizáró, hanem kiegészítő minőségek. (...)”

Kedves Péter, drága barátom, a Magyar Nyelvtudományi Társaság finnugor szakosztálya, valamint a magam és minden téged szerető ember nevében kívánok neked még sok-sok szellemi izgalmakban gazdag alkotóévet, jó egészséget, de mindenképpen azt, hogy még épen és egészségesen megérjed kétszer a végtelent (**88**), majd azon túllépve még más új világdimenziókat is!

Haader Lea 80 éves*

Tíz évvel ezelőtt, Haader Lea hetvenedik születésnapja alkalmából KOROMPAY KLÁRA tanárnő összefoglalta Ünnepeletünk munkásságát, azokat a csomópontokat és elágazásokat, amelyek Haader Lea szakmai útját odáig jellemezték. Így megtehetem, hogy mint Lea tanárnő tanítványa, doktorandusza, csak a saját személyes élményeimről beszéljek, mintegy a 10 évvel ezelőtti köszöntőt kiegészítve, folytatva. A hallgatók szemszögéről Korompay tanárnő annak idején a következő szavakkal emlékezett meg: „A fenti kutatásoknak természetesen pedagógiai vetülete is van. Diákjai tudnának mesélni Haader Lea élvezetes óráiról; a BMH (Biblia Mediaevalis Hungarica) műhely tagjai, illetve a Guary-kódex kiadásán dolgozó csapat a közös munka öröméről, a doktoranduszok arról, hogy tanárunktól, témavezetőjüktől vagy az amúgy elég szigorú hírben álló bírálótól milyen alapvető dolgokat tanultak. Ne feledkezzünk meg a kirándulótársakról sem, hiszen Lea a nyelvjárásgyűjtő utaknak lelkes és állandó résztvevője” (MNY. 2016: 374). Tanulságos szakmai és önismereti utazás volt a „mesélnivalóimom” gondolkodni az elmúlt hetekben, amelynek során egyre inkább megfogalmazódott bennem, hogy – talán senki esetében sem – de Haader Lea kapcsán különösen nem lehet elválasztani a *m b e r t*, a *k u t a t ó t* és a *t a n á r t*, hiszen éppen azok a tulajdonságok teszik kiváló kutatóvá, amelyek nagyon jó tanárrá és kivételesen értékes emberré is: többek között a figyelem, az őszinte érdeklődés és a nyitottság.

Haader tanárnővel a kapcsolatunk 2009 tavaszán kezdődött, amikor másodéves egyetemistaként a folyosón egy plakátba botlottam, amely a BMH, vagyis a Biblia Mediaevalis Hungarica nyelvtörténeti adatbázis építésében való részvételre hívta az érdeklődő hallgatókat. Az órák (éveken keresztül) a hetem fénypontjai voltak, a 229-es szoba egy kis szigetet jelentett számomra – és sokunk számára – az egyetemi létben. Kicsit megállt az idő, nem kellett rohanni sehova, és mégis számtalan tartalmas dolog történt, miközben szaporodtak a kulcsszavak, amelyeknek az előállítása volt a házi feladatunk hétről-hétre. Haader tanárnő módszere ezeken az órákon egyfajta „indirekt” oktatás volt. Bevezetésnek természetesen mesélt kicsit a kódexekről, a bibliafordításokról, amelyekkel dolgoztunk, de utána a félév során az egyes órák tematikáját kvázi spontán módon a feldolgozott anyag, az abban, abból előkerülő „problémák” határozták meg. Haader Lea zöldségünk ellenére partnernek kezelte minket. A kérdéses helyeket rendszerint együtt szótárastuk ki, ezzel tanulva a módszertant is: átbeszéltük a különféle lehetőségeket, és sokszor kollektíven döntöttünk ezek fényében egy-egy adat sorsáról. Eközben kisebb-nagyobb kitérőkkel beszélt azokról a nyelvi vagy kulturális jelenségekről, amelyek a szövegekhez kapcsolódtak. Inspiráló volt látni, hogy ennyi év után is friss szemmel néz ezekre az adatokra, mintegy velünk együtt újra felfedezi őket; változatlanul lenyűgözi, izgatja az ómagyar kódexek és másolók világa, és az, hogy az íráson, írásképen keresztül lehetőségünk van öt-hatszáz évvel ezelőtt élt emberek fejébe „bekukucskálni”. Mindeközben arra is volt idő, hogy érdeklődjön a hallgatók egyetemi és mindenféle ügyes-bajos dolgai felől. Figyelt ránk, adott esetben tanácsot is adott.

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság ülésén, Budapesten, 2026. május 5-én.

A BMH műhelye azért is fontos Haader Lea munkássága szempontjából, mert a párhuzamos bibliai szakaszokkal való szisztematikus foglalkozás vezette el egy új felfedezéshez: miszerint a DöbrK. és a SzékK. bibliafordítási szövegei egy igen korai (14. század közepénél nem fiatalabb) fordítás nyomait őrzik. Egy ilyen fordítási hagyománynak a létét mások is pedzegették előtte, de a kicsi nyomok rendszerbe helyezéséhez szükséges volt az anyagismeretnek olyan – a grammatikai jelenségeket is komolyan számba vevő – szintje és mélysége, amelyre Haader Lea az évtizedek során szert tett, valamint egyfajta különös, a részletekre és az apróságokra is jó érzéssel felfigyelő látásmód. E látásmód kapcsán többször volt az az érzésem (és felteszem, másoknak is), hogy bár ugyanazt nézzük, mégsem ugyanazt látjuk – nemcsak a nyelvtörténeti források és adatok világában, hanem az élet egyéb területein is. Biztosan többen tudják – nyelvjárásgyűjtéseken részt vevők pedig maguk is meggyőződhetnek róla –, hogy Lea tanárnő szívesen és jó érzéssel fotóz. Képeit nézve egyértelművé válik, hogy mennyivel többet és mást lát, és tud is rögzíteni, mint amit a felületes szemlélő észrevesz. Ezeken keresztül is az tükröződik vissza, hogy Haader Leát nemcsak az öt-hatszáz évvel ezelőtt élt emberek, hanem a maiak is ugyanannyira érdeklik, és a pillanatot megragadva szinte művészi portrékat készít ismerős vagy ismeretlen emberekről; hogyan szavakkal ómagyar scriptorokról is. Egészen biztos vagyok abban, hogy jóval szegényebb lenne az ómagyar kor íráskultúrájával kapcsolatos tudásunk Haader Lea gondolkodás-, szemlélet- és látásmódja, érdeklődő tekintete és szintetizáló talentumai nélkül.

Egy kicsit más jellegű szakmai műhely volt, az a részben Haader Lea körül kialakult, hallgatókból, doktoranduszokból és régi tanítványokból álló két csoport, amelyek tagjai az Apor-kódex, majd a Guary-kódex szövegének átírását készítették. Az Apor-kódex ellenőrzése egy nagyobb, négyfős munkaközösségben történt, a Guary-kódex átíratát pedig Haader Leával ketten véglegesítettük. A kiadói munkák alatti együtt dolgozás nagy tanulsága számomra a pontos megfogalmazásra törekvés. A filológiai jegyzetek „gyártása” során nem lehet köntörfalazni: a cél az általunk látott és kibogozott biztos információk pontos és minél tömörebb átadása; egy-egy megfogalmazás mögött sok esetben hosszas mérlegelés, keresgélés, összevetések és tanácskozások állnak – láthatatlanul. Haader Lea hat ómagyar kódex közreadója, és ezeken kívül még legalább három kódex átíratának készítésével foglalkozott. Már ez hatalmas grafémáról grafémára áttanulmányozott anyagmennyiséget jelent, amely kiegészül még kisebb és más típusú nyelvemlékek anyagával, valamint a középmagyar források normalizálásával, elemzésével. Az anyagismeretnek ez a mélysége alapozza meg minden kijelentését, ebből, ezekből virágozhattak ki a nagy felismerések. A közreadói munka ágyazott meg az ómagyar másolók hibatipológiájának feltárásához, és a módszer kidolgozásához, amely később régi kérdéseket is meggyőző, új megvilágításba helyezett. Az utóbbi tíz év kutatásaiból elsősorban a HB. *feze* szavának új értelmezésére, és a német kontaktushatás milyenségére gondolhatunk.

Egyik kedves személyes emlékem Leával ezekhez a kódexátírás időkhöz kapcsolódik. Megható volt részese lenni izgalmanak, várakozásának, majd későbbi megkönnyebbulésének és örömeinek, amikor kézbe vehettük az MTA kézirtatárában a Lányi-kódexet, amelynek a szövegét addig csak átíratban ismertük. A kódex egyik scriptorának hibázásai alapján Lea már szinte biztos volt benne, hogy a kéz azonos az Apor-kódex egyik másolójával. Az a pillanat (és pillantás...), amikor a látottak megerősítették az addigi feltevélezt, egyben igazolta azt is, hogy Haader Lea hibatipológiai elmélete – miszerint

a hibák annyira jellemzőek egy-egy másolóra, hogy kézazonosításra is lehet őket használni –, valójában nemcsak elmélet, hanem működő, használható módszer is.

Ezzel az anyagismerettel is összekapcsolódik az utóbbi évek új kutatási területe: a hátlapi feljegyzések világa. A középkori latin oklevelek hátuljára írt zömmel egy mondatnyi magyar nyelvű szövegek felfedezése által új nyelvelméletcsoportot ismerhettünk meg. Haader Lea íróasztalára és monitorára a téma korábbi szakmai kapcsolatok és együttműködések nyomán került. E szövegek üzenetének megfjtése új megközelítésmódot, ezáltal új szakmai kihívást jelentett. Az Ünnepelet elszántságát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy addig nem nyugodott, míg a feljegyzések létrejötteként valószínű okát nem tisztázta, valamint készítői közül az egyik sokat író ismeretlen kézhez nevet nem tudott rendelni. Szerénységének jele, hogy erre a hatalmas munkára egy erről szóló cikkében mindössze két félmondatot utal: „...az 1450 utáni latin oklevélszövegeket kezdtem el vizsgálgatni. Így találtam rá a DL 15118. számú oklevélre...” (HAADER LEA, A hátlapi feljegyzésekkel kapcsolatos módszertani kérdések – válaszokkal. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS, A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei XII. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 2024. 69).

A doktori órákra utólag visszatekintve, olvasószemináriumi jelleggel a közös anyagfeldolgozás és megbeszélés során egyfajta esszenciáját kaptuk annak, amit Haader tanárnő a nyelvtörténeti és mondatnapi kutatásokról módszertanilag és szemléletileg fontosnak tart. Mindezt úgy felépítve és elosztva, hogy ki-ki a személyes témájához is érdemben tudjon belőle meríteni. Az az alaposság és részletgazdagság, amely kutatásait és cikkeket jellemzi, ugyanúgy jelen van Lea tanárnő oktatói és témavezetői tevékenységében is.

Szoros közelségből figyelve Haader Leát, példaértékű látni, hogy az élete különböző területei szerves egységet alkotnak, az egyes szerepei látható harmóniában vannak egymással: a kutatás mellett intenzíven vesz részt kollégái, barátai, kiterjedt családjuk és közelebb-távolabb álló ismerősök életében. Nyitottsága, érdeklődése és figyelme ezekben a kapcsolatokban is megnyilvánul. Én magam is nemcsak szakmai kérdésekben és témákban tanultam tőle, hanem akár pogácsareceptet vagy éppen nem szakmai könyvajánlásokat is kaptam, és számos mondatával, életbölcességével élek együtt. Ezek közül a leghasznosabb (és legrealistább), hogy „meg kell tanulni töredékidőben dolgozni”, a legmegnyugtatóbb pedig, hogy „a dolgok majd kiforogják magukat” (ez a mondás Lea számára is örökség a TESz.-időkből, Czeglédy Katalintól).

Kedves Lea! Nemcsak a dolgok, hanem az évek és az évtizedek is forognak, fordulnak. Sok szeretettel kívánom, hogy a következő évtizedben is foglalkozhass tovább régi és új témáiddal a magad és mások öröme, és minőségi módon lehessetek jelen egymás életében azokkal, akik igazán fontosak számodra.

P. KOCSIS RÉKA
ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya diktált levelei*

1. Nádasdy Tamás (1498–1562) nádor és felesége, Kanizsai Orsolya (1521–1571) a 16. századi Magyar Királyság legfontosabb személyei közé tartoztak, levelezésük fontos helyet foglal el a középmagyar misszilisananyagban. Missziliseik kifejezései, stílusjellemzői ismertek, azonban hangjelölési, helyesírási, nyelvjárási vonatkozásairól keveset tudunk (TERBE 2017: 85). Ennek oka az, hogy a levelezésből még alig közöltek betűhű átiratot, amely a hangjelölési és helyesírási sajátosságok megfigyelését lehetővé tenné (l. még SURÁNYI 2024).

A Középkori leveleink 1541-ig (HEGEDŰS–PAPP 1991) tartalmazza néhány misszilis kritikai kiadását, azonban csak a legkorábbiakat. A korábban megjelent, irodalmi és történeti igényű munkák pedig – például: KÁROLYI–SZALAY (1882), MÁLYUSZ (1923), ERDÖDY (1978), HARGITTAY (1981), VIDA (1988) – csupán körültekintéssel alkalmazhatók nyelvészeti kutatásokhoz, hiszen elsődlegesen nem erre a célra készítették őket.

Céлом ezért – készülő PhD-értekezésemhez kapcsolódva – a teljes Nádasdy–Kanizsai-levelezés betűhű átiratának elkészítése. Továbbá, mivel nem csupán nyelvészek számára jelentenek fontos forrást ezek a misszilisek, jelen publikációban az átiratok olvasatát és olvasóbarát értelmezését is közlöm. Az átirásban a HEGEDŰS–PAPP (1991) szerinti kiadási elveket követtem. Az olvasat készítése során – bizonyos megszorításokkal – a fonológiai interpretáció mellett döntöttem, mert a céloom egy nem nyelvészek számára is jól befogadható olvasat elkészítése volt. A megszorításokról annyit, hogy a többletfonémák teljes bizonyossággal való megállapítása a hangjelölési rendszer korlátai miatt többnyire nem lehetséges, különös tekintettel például az *e*, *ĕ*, *ē* vagy *é* hangokra. Ezekben a kérdéses esetekben egységesen a mai standard nyelvallapotot vettem alapul. Azokon a szöveghelyeken, ahol alternatív olvasatok lehetségesek, ezeket / jellel elválasztva adtam meg¹. Az értelmezésben hű maradtam az eredeti szövegekhez, addig, ameddig ez a megértést nem akadályozta.

2. A levelezés feldolgozása során elsőként az 1540–1561 közötti időszakból választottam ki százötven misszilist. Ezek túlnyomó többsége saját kezű, Kanizsai Orsolyának mindössze négy levelét, Nádasdy Tamásnak pedig húsz levelét jegyezte le írődeák. Mivel kiterjedt betűhű forrásközlés korábban nem állt rendelkezésre, a nem saját kezű levelek írnokainak meghatározása eddig nem képezte vizsgálat tárgyát, a kezek elkülönítésére és jellemzésére nem került sor. E forrásközlés egyik kiemelt célja ezért Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya deákjainak bemutatása a jelzett időszakból.

* A Kulturális és Innovációs Minisztérium EKÖP–25 kódszámú Egyetemi Kutatói Ösztöndíj Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

¹ Az alternatív olvasatokkal kapcsolatban köszönöm JUHÁSZ DEZSŐ észrevételeit.

A leveleket lejegyző kezek meghatározása során a paleográfia, helyesírástörténet és a hibatipológia egyaránt segítséget jelentett számomra. Hat deákot különítettem el és láttam el D1, D2, D3, D4, D5 és D6 jelöléssel. Nádasy Tamás egy D1 által írt levél kivételével minden levelét D3-nak diktálta az 1540–1561 közötti időszakban. Kanizsai Orsolya minden diktált levele különböző deáktól származik, egy-egy levelet jegyzett le neki D2, D4, D5 és D6 is.

Jelen forrásközlés tíz levelet tartalmaz: D1, D2, D4, D5 és D6 leveleit; három levelet D3-tól, aki a legtöbb diktált levél írója volt; valamint egy-egy saját kézzel írt levelet Nádasy Tamástól és Kanizsai Orsolyától a diktált és a saját kézzel írt szövegek összevetetősége érdekében. A misszilisek kronologikus sorrendben követik egymást.

1. levél

Csurgó, 1556. szeptember 30.

Nádasy Tamás Kanizsai Orsolyának. A deák (D1) által lejegyzett levél alatt Nádasy saját kezű írása és aláírása található.

- KÁROLYI–SZALAY 1882: 16.

A) Átirat

Spectabilis et Magnifica domina consors nostra charissima | post salutem, ezt irhatom
 hoǵ az vr isten | io voltabol mind feienkenth eghessegben | vaǵunk, azthys irhatom hoǵ Alǵ
 Bassa² az | Bwdaǵ³, es Kazon Bassa⁴ az Themeswarǵ⁵ | es az Boznaǵ⁶ Pecheth⁷ egǵwth
 vadnak | varǵak Beglerbegethys, mǵ it vaǵunk | Mǵes Nezunk Ew reǵaok, Ewkis mǵ |
 reiank. vaǵ kǘ nezek Ewketh, vaǵ | kǘ Neznekinned, az szandekunk hoǵ ha | reiank Jw
 meg vǵunk vele, Jol leheth | miert hoǵ az kǵral fia⁸ velunk vaǵon | oua chelekezunk, es ha
 esmerhethyek | hoǵ oll modon Jwne az Tǵrǵok hoǵ | Nalunknal Ewresb lenne, hath által |
 Mennenk az murakewzbe⁹ e[s]¹⁰ ot vǵ | lennenk mint eg varba. De ezt chak | Magadnak
 irom, valamit ad az vr | isten Ew fewlsegetwl kell varnunk | De thǵ mindeǵ haszatok
 nepewel istent | Jmadiatok hoǵ az vr isten agǵon | diadalmat az kerezthǵeneknek | Eadem
 valent feliciter ex churgo¹¹ vltima 7bris | 1556.

² Chadim Ali boszniai pasa, kamarániai pasa, 1551–1553 között és 1556–1558 között budai pasa (GÉVAY 1841: 6).

³ Buda, Pest vármegye.

⁴ Kaszim (Kászon) mohácsi, pécsi, székesfehérvári bég, temesvári és boszniai pasa; budai pasa 1548–51 között, illetve 1557–1558 között (GÉVAY 1841: 6).

⁵ Temesvár, Temes megye, Románia (ma Timișoara).

⁶ Bosznia.

⁷ Pécs, Baranya vármegye.

⁸ Habsburg Ferdinánd (1529–1595) osztrák főherceg, I. Ferdinánd császár és Jagelló Anna második fia, 1547-ben csehországi kormányzó, 1564–95-ben Tirol főhercege (GONDA–NIEDERHAUSER 1998: 343).

⁹ Muraköz.

¹⁰ Tintafojtos s.

¹¹ Csurgó, Somogy vármegye.

Megh¹² boczaþd edes fiam hoğ massal | iratam, akarnam ertem mint iart | ferko¹³
az „v̄y”¹⁴ Daikaua, eș az kellese | haza ne warȳ ha ollan hȳtvan vağh

Címzés:

Spectabili et Magnificae dominae Vrsule de Kanisa, Regni | hungariae palatinisse etc.
domine | et contorali nostre charissime

B) Olvasat

Spectabilis et Magnifica domina consors nostra charissima post salutem, ezt írhatom, hogy az Úristen jóvoltából mind fejenként egészségben vagyunk. Azt is írhatom, hogy Ali bassa, az budai, és Kászon bassa, az temesvári és az bosznai Pécssett együtt vadnak, várják beglerbéget is. Mi itt vagyunk, mi es nézünk őrejájok, ők is mirejánk. Vagy künézzek őket, vagy künéznek innéd. Az szándékunk, hogy ha rejánk jú, megvíunk vele. Jóllehet, miért hogy az királ fia velünk vagyon, óva cselekezünk, és ha esmerhetjek, hogy ol módon júne az török, hogy nálunknál öresb/erősb lenne, hát általmennénk az Muraközbe, é[s] ott úgy lennénk, mint egy várba. De ezt csak magadnak írom. Valamit ad az Úristen, őfelségétől kell várnunk, de ti minden hászatok népével Istent imádjátok/imádjatok, hogy az Úristen adjon diadalmat az keresztyéneknek. Eadem valent feliciter ex Csurgó vltima 7bris 1556.

Megbocsásd, édes fiam, hogy mással íratám. Akarnám érte[ne]m, mint járt Ferkó az új dajkával és az keléssel. Haza ne várj, ha ollan hitván vagy.

Címzés:

Spectabili et Magnificae dominae Vrsule de Kanisa, Regni hungariae palatinisse etc. do-
mine et contorali nostre charissime

C) Értelmezés

Spectabilis et Magnifica domina consors nostra charissima post salutem, ezt írhatom, hogy az Úristen jóvoltából mindannyian egészségesek vagyunk. Azt is írhatom, hogy Ali basa, a budai, és Kászon basa, a temesvári és a boszniai Pécssett együtt vannak, várják a beglerbéget is. Mi itt vagyunk, mi is nézünk őrajuk, ők is miránk. Vagy kinézzük őket, vagy kinéznek minket innét. Az a szándékunk, hogy ha ránk jön, megvívunk vele; jóllehet mivel hogy a király fia velünk van, óva cselekszünk, és ha tudomásunkra jut, hogy oly módon jönne a török, hogy nálunk erősebb lenne, hát átmennénk a Muraközbe, és ott úgy lennénk, mint egy várban. De ezt csak neked írom. Bármit is ad az Úristen, ő felségétől kell várnunk; de ti minden házatok népével imádkoztatok, hogy az Úristen adjon diadalmat a keresztyéneknek. Eadem valent feliciter ex churgo vltima 7bris 1556.

Megbocsásd, édes feleségem, hogy mással íratam; akarnám tudni, mint járt Ferkó az új dajkával és a keléssel. Haza ne várj, ha olyan hitványul vagy.

¹² Nádasdy Tamás saját kezű írása.

¹³ Nádasdy Ferenc (1555. október 6. – 1604. január 4.), Kanizsai Orsolya és Nádasdy Tamás fia, Báthory Erzsébet férje, a „fekete bég”. Hadvezér, Vas vármegye főispánja, királyi főlovászmester, dunáninneni főkapitány (NAGY 8: 23).

¹⁴ Interlineáris betoldás.

Címzés:

Spectabili et Magnificae *dominae* Vrsule de Kanisa, Regni *hungariae* palatinisse *domine* et contorali *nostrae charissime*

2. levél

Sárvár, 1557. március 31.

Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak. Deák (D2) által lejegyzett levél.

• –

A) Átirat

Tekenthes Nagisagos Es Ennekem Berelmes | vram Eöröke walo zolgalatomnak vtanna | Jòwò En hozzam Zalaÿ Peterne Azzoniom¹⁵, Ennekem | könyörge hogÿ valamy egÿ fÿat Bochattÿa | .k. valamÿ dolgaert, es¹⁶ hogÿ .k. Jrnek | mÿllette hogÿ .k. minden Jo valaszt tenne Nekÿ | Ennekem Nem len Mit Tennem Jrnom kelle .k. | Mellette Az kegelmes vristen Tarcha megÿ .k. | Minden Jowal nagÿ io Egessegbÿen nagÿ sok | Jdeigh datum Ex castro Nostro¹⁷ sarwar¹⁸ vltima | de Marci 1557

Kanÿssaÿ orsolla *etc.*

Címzés:

Spectabili et Magnifico domino Comitti | Thome de Nadasd Palatino | Regni *hungariae* et Locumtenenti | sacre regiae *maiestattis etc.* domino et Marito | Nostro charissimo *etc.*

B) Olvasat

Tekéntetes, nagyságos és énnkem szerelmes uram, örökkévaló szolgálatomnak utána: jövö énhozzám Szalai Péterné asszonyom, énnkem könyörge, hogy valami egy fiát bocsáttya kegyelmed valami dolgáért, és hogy kegyelmed írék mellette, hogy kegyelmed minden jó választ tenne neki. Énnkem nem len mit tennem, írnom kelle kegyelmednek mellette. Az kegyelmes Úristen tartsa meg kegyelmed minden jóval, nagy jó egészségben, nagy sok ideig. Datum Ex castro Nostro Sárvár vltima de Marci 1557

Kanissai Orsolla *etc.*

Címzés:

Spectabili et Magnifico domino Comitti Tome de Nadasd Palatino Regni *hungariae* et Locumtenenti sacre regiae *maiestattis etc.* domino et Marito Nostro charissimo *etc.*

C) Értelmezés

Tekintetes, nagyságos és szeretett uram, örökkévaló szolgálatom ajánlása után: jött énhozzám Szalai Péterné asszonyom, könyörgött nekem, hogy majd valamelyik fiát hadd bocsássa kegyelmednek valami dolgáért, és hogy kegyelmed írjon is, jó választ tegyen neki. Énnkem nem volt mit tennem, írnom is kellett kegyelmednek. A kegyelmes Úristen

¹⁵ Kerecsényi Szalay Péter berzencei birtokos felesége (NAGY 10: 462).

¹⁶ Elötte áthúzza: *Ennek.*

¹⁷ Elötte áthúzza: *M.*

¹⁸ Sárvár, Vas vármegye.

tartsa meg kegyelmedet minden jóval, nagyon jó egészségben, nagyon sok ideig. Dátum:
Ex castro Nostro Sárvár vltima de Marci 1557

Kanizsai Orsolya etc.

Címzés:

Spectabili et Magnifico domino Comitti Tome de Nadasd Palatino Regni hungariae et Locumtenenti sacre regiae maiestatis etc. domino et Marito Nostro charissimo etc.

3. levél

Bécs, 1558. október 10.

Nádasdy Tamás Kanizsai Orsolyának. A deák (D3) által lejegyzett levél alatt Nádasdy saját kezű aláírása található, és a levél szövegén saját kezű javításokat végzett.

• KÁROLYI–SZALAY 1882: 26; VIDA 1988: 209–210.

A) Átirat

Spectabilis et Magnifica domina consors nostra nobis charissima. Salutem. | et nostri commenda[tion]em.¹⁹ Jm külthem három lég fogo | ýwegeth. Kýkben [...] az légeketh ekkeppen kel fogný. | Hoğ eg kewes mezes Vyzeth kel az ýwegek fenekere töltený | ęs azth á wýzeth az ýweghben megh kel locholný²¹, Azonkeppen | az ýweghnek az zăýates kówól „mezes vizez”²² eg kewesse megh | kel keńný. Jğ mynd bele mennek az légek ęs walamellyk | bele megen, azokban čhak eg sem tud kŵ ýoný. hanem | mykron leggel megh rakadyk az ýwegh. kŵ kel wýńný. | ęs más Vyzzel kŵ kel belólók mosný.

Thowabba. Jm kültünk eg lakatoth. ęs eg retezth „feieve egbe”²³ kýtth | magaddal wýsel hoğ mykron törtinik Vton ýarnod, ęs | walamel ýobbagodnal megh zallanod. myndýarasth ra | wethessed az Aýtora, hoğ marhad²⁴ býzwasban lehessen | az hazban. Az Selem felől Valazth warok túled | ęs myhelen megh ýrod. Azontul megh wetettóm. ęs ala | küldöm. Jsten tharčhon megh ýo egesseghben. Datum | Viennę²⁵ 10 octobris 1558

Az te Nadafdýd

Címzés:

Spectabili et Magnificae dominae Vrsulae | de Kanýsa Palatinissae Regni²⁶ Hungariae etc. | Dominae consorti nostrę nobis charissimae etc.

B) Olvasat

Spectabilis et Magnifica domina consors nostra nobis charissima. Salutem. et nostri commenda[tion]em. Ím, küldtem három légyfogó iveget, kikben [...] az legyeket ekképpen kell fognyi: hogy egy kevés mézes vizet kell az ivegek fenekére töltenyi, és azt a vizet

¹⁹ Lyukas a papír.

²⁰ Lyukas a papír.

²¹ *Locsol*: 'lötyögtet' (TESz. **locsol**).

²² Nádasdy saját kezű javítása: interlineáris betoldás, alatta áthúzott *mezel*.

²³ Nádasdy saját kezű javítása: interlineáris betoldás.

²⁴ *Tintafoltos d.* – *Marha*: 'vagyon, kincs, ingóság, áru' (TESz. **marha**).

²⁵ Bécs (Vienna), Ausztria.

²⁶ *Tintafoltos i.*

az ivergben meg kell locsolnyi, azonképpen az ivergnek az száját es kővöl mézes vízzel egy kevésbé meg kell kennyi. Így mind belemenek az legyek, és valamellik belemegy, azokban csak egy sem tud küjőnyi. Hanem mikoron léggyl megrakadik az iverg, kü kell vinnyi, és más vízzel kü kell belölök mosnyi.

Továbbá: ím, küldtünk egy lakatot és egy reteszt fejéve egybe, kit magaddal viselj, hogy mikoron törtinik úton járnod és valamely jobbágyodnál megszállanod, mindjárást rávetessed/ az ajtóra, hogy marhád bizvásban lehessen az házban. Az selyem felől választ várok tőled, és mihelen megírod, azontúl megvetettöm/megvetetöm és aláküldöm. Isten tartson meg jó egészségben. *Datum Viennę 10 octobris 1558*

Az te Nádazsdid

Címzés:

Spectabili et Magnificae dominae Vrsulae de Kanisa Palatinissae Regni Hungariae etc.
Dominae consorti nostré nobis charissimae etc.

C) Értelmezés

Spectabilis et Magnifica domina consors nostra nobis charissima. Salutem. et nostri commenda[tion]em. Ím, küldtem három légyfogó üveget, amelyekben [...] a legyeket eképpen kell fogni: egy kevés mézes vizet kell az üvegek fenekére tölteni, azt a vizet az üvegben meg kell lötyögtetni, és az üveg száját is kívül mézes vízzel egy kevésbé meg kell kenni. Így mind belemenek a legyek, és amelyik belemegy, azok közül egy sem tud kijönni. Hanem amikor megtelik léggyl az üveg, ki kell vinni, és más vízzel ki kell belőle mosni a legyeket.

Továbbá: ím, küldtünk egy lakatot és egy reteszt a fejével együtt, ezt magaddal viseld. Amikor úton jársz és valamelyik jobbágyodnál megszállsz, rögtön rátetessed az ajtóra, hogy a kincseid biztonságban lehessenek a házban. A selyemről választ várok tőled, és mihelyt megírod, azonnal megvetetem és aláküldöm. Isten tartson meg jó egészségben. *Datum Viennę 10 octobris 1558*

A te Nádasyd

Címzés:

Spectabili et Magnificae dominae Vrsulae de Kanisa Palatinissae Regni Hungariae etc.
Dominae consorti nostré nobis charissimae etc.

4. levél

Bécs, 1558. október 12.

Nádasyd Tamás Kanizsai Orsolyának. A deák (D3) által lejegyzett levél alatt Nádasyd saját kezű aláírása és írása található, valamint saját kezű írás látható a bal margón is, a szövegre merőlegesen.

- KÁROLYI–SZALAY 1882: 28; VIDA 1988: 213–214.

A) Átirat

Spectabilis et Magnifica domina consors nostra nobis charissima atque honoranda Salutem et | nostri commendationem. Szerelmes áthamfia küld fel mindyarást mind

| az neğ olaz Galamboth uğan azon kosarba akÿbe ala Vÿttek. Merth | Chazarnak²⁷ ŵ fölsegenek walakÿ megh mondottha ŵketh ęs ŵ fölsege | kęre enghem. hoğ az fÿaiba adnek nekÿ Ęn felelek ŵ fölsegenek | hoğ ęn akarok warnom az fÿaiba ŵ fölsegetól De ŵ fölsege | meghis azonth wÿtatta. Jnkab ÿllÿk azęrth annak leńńÿ. hoğ | mÿ Varÿunk ŵ tôle az fÿaiba hoğ nem minth ŵ fölsege mÿ | tólónk. Kűld fel azerth ŵketh mindÿarasth az kÿs hÿnthon. | ęs azon Jnastol kűld ŵketh, akÿ ÿnneÿd wÿtte ŵketh ala, merth | ÿmmar ŵ ÿol tud welek bańńÿ. Az Gerlÿczeketis ŵ fölsegenek | megh emletetthem wala. De azokkal semmÿtth nem gondola. azth | monda, hoğ kóz az. Jsten tharčhon megh ÿo eghesseğhben nağ sok | eztendeigh. Datum Vienneğ 12 octobris .1558.

Az²⁸ te Nadağdÿd *etc.*

kerlek²⁹ edes fiam³⁰ | ne bankogal | az galanbokonn, ha³¹ ŵ .f. | ne add az fiaiba bizon igaz | olasz orszagbol mast hozatok | az moga azt mutafa hoğ | nem sokaig kesel itt | .v.f. bizon nağ .k.messeghel | tudakozott ŵ .f. mind te | rulad smind fiunkrul

[Pÿ?]³² foghağa Jsten kegesnek³³ hoğ az bor követ³⁴ | lengel³⁵ kezebe atta, Az szűl[e] fü³⁶ gőkeret | Mast kel assnÿ

Címzés:

Spectabili et Magnificae dominae Vrsulae Kanÿsaÿ | Palatinissae Regni Hungariae *etc.*
Dominae | consorti nostrę charissimę atque honorandę *etc.*

B) Olvasat

Spectabilis et Magnifica domina consors nostra nobis charissima atque honoranda Salutem et nostri commendationem. Szerelmes atyámfia, küldd fel mindjárt mind az négy olasz galambot ugyanazon kosárba, akibe alávittek. Mert császárnak üfölségének valaki megmondotta űket, és üfölsége kere engem, hogy az fiaiba adnek neki. Én felelek üfölségének, hogy én akarok várnom az fiaiba üfölségétől. De üfölsége mégis azont vitatta. Inkább illik azért annak lenni, hogy mi várjunk űtöle az fiaiba, hogynemmint üfölsége mi tölönk. Küldd fel azért űket mindjárt az kis hintón, és azon inastól küldd űket, aki innejd vitte űket alá, mert immár ű jól tud velek/vélek bannyi. Az gerlicéket is üfölségének

²⁷ I. Habsburg Ferdinánd (1503–1564), V. Károly öccse, 1526-tól magyar és cseh király, 1556-tól német-római császár (GONDA–NIEDERHAUSER 1998: 342).

²⁸ Saját kezű aláírás.

²⁹ Saját kezű szöveg.

³⁰ Az aláírás miatt hely hiányában rövidítve.

³¹ Előtte áthúzott *de*.

³² Nem azonosítható szövegrész. – Az oldal bal margójára, a szövegre merőlegesen betoldott saját kezű szöveg.

³³ Kegyes, Nádasdy Ferenc dajkája (TAKÁTS 1922: 47).

³⁴ *Borkő*: 'a must erjedésekor a hordó stb. aljára vagy falára rakódó szilárd anyag' (TESz. **borkő**). Feloldva a bor savtartalmának növelésére és káposztasavanyításra használható; a népi gyógyászatban a borköves vizet terhes asszonyoknak hűsítő italként vagy enyhe hashajtóként adták (MNL. **borkő**).

³⁵ Lengyel Márton (KÁROLYI–SZALAY 1882: 257).

³⁶ Az *l* után feltehetőleg tintafoltos *e*. – *Szülefü*: talán a *sülyfü* alakváltozata (vö. SZABÓ T. 2005: 185); a *sülyfü* nevet minden olyan növényre alkalmazták, amely keléseket, duzzanatokat gyógyította (VÖRÖS 2008: 363).

megemléctem vala, de azokkal semmit nem gondola. Azt mondá, hogy köz az. Isten tartson meg jó egészségben nagy sok esztendeig. *Datum Viennę 12 octobris .1558.*

Az te Nádazsdid *etc.*

Kérlek, édes fiam, ne bánkódjál az galambokon, ha úfölsége ne add az fiaiba, bizon igaz Olaszországból mást hozatok. Az módja azt mutatja, hogy nem sokáig késlel itt úfölsége. Bizon nagy kegyelmességgel tudakozott úfölsége mind terülad, s mind fiunkról.

Bifogadja Isten Kegyesnek, hogy az borkövet lengyel kezébe adta. Az szülefű gyökeret mast kell ásni.

Címzés:

Spectabili et Magnificae dominae Vrsulae Kanýsáý Palatinissae Regni Hungariae etc. Dominae consorti nostrę charissimę atque honorandę etc.

C) Értelmezés

Spectabilis et Magnifica domina consors nostra nobis charissima atque honoranda Salutem et nostri commendationem. Szeretett társam, küldd fel máris mind a négy olasz galambot ugyanabban a kosárban, amiben alávittek őket. Mert császár öfelségének valaki beszélt róluk, és öfelsége arra kért engem, hogy adjam őket neki, hogy a fiókáikat megtarthassa. Én azt feleltem öfelségének, hogy várni szeretnék a fiókákra, és majd azokat adnám öfelségének. De öfelsége mégis ragaszkodott a kéréséhez. Inkább illik azért az, hogy mi várjunk a fiókákra őtőle, mint hogy öfelsége várjon rájuk mitőlünk. Küldd fel azért a galambokat máris a kis hintón, és azzal az inassal küldd őket, aki innen vitte őket alá, mert ő már jól tud velük bánni. A gerlicéket is említettem öfelségének, de azok nem érdekelték. Azt mondta, hogy azok hétköznapiak. Isten tartson meg jó egészségben nagyon sok esztendeig. *Datum Viennę 12 octobris .1558.*

A te Nádasyd *etc.*

Kérlek, édes feleségem, ne bánkódj a galambok miatt: ha öfelsége nem ad a fiókákból, bizony, Olaszországból újakat hozatok. Úgy tűnik, hogy nem sokáig időzik itt tovább öfelsége. Bizony, nagy kegyelmességgel tudakozott öfelsége mind terölád, mind a fiunkról.

Isten áldja Kegyest³⁷, hogy a borkövet Lengyel kezébe adta. A szülefű gyökeret most kell ásni.

Címzés:

Spectabili et Magnificae dominae Vrsulae Kanýsáý Palatinissae Regni Hungariae etc. Dominae consorti nostrę charissimę atque honorandę etc.

5. levél

Sárvár, 1559. január 9.

Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak. Saját kezű levél.

- KÁROLYI–SZALAY 1882: 102; VIDA 1988: 168.

³⁷ Olvasati problémák miatt a tagmondat értelmezése bizonytalan.

A) **Átirat**

Tekentes Naagsagos tiztelendõ szerelmes vram az | en szolgalatomnak ayanlása vtann, kivanom az | .k. eghesseget hallanom mi az vr Jstennek | io voltabol mind az .k. kis ferkojavaval egetem|=be eghessegebe vagvnk az vr³⁸ Jsten engegen .k. is³⁹ | io eghesseget haomas̄y lestar vram⁴⁰ mi valaszt | tet az .k. levelere meg ert̄y⁴¹ .k. az v̄ .k. levelébõl | en azon koñorgok „k⁴² hogy⁴³ ha immar fel ment | volna⁴⁴ szolna .k. hog⁴⁵ s̄ietne az leannak⁴⁶ marht | ala kv̄lden̄y mert ighen rov̄yd az v̄do aze | legeñnek⁴⁷ sem „tudom⁴⁸ h̄ire tennem⁴⁹ adig az meñgzo⁵⁰ | napot hvshago vasarnap elõt valo vasarnapra | kelene hadnvnk mert az szemcezy laszloeis⁵¹ | hvshago vasarnap leszen ha ot meg nem kezv̄lh|=etneis it en hamar meg keszettetnem | tovabba im kv̄ltem .k. tizen ket tvna⁵² balad|=yat⁵³ három tvna tenta halat eḡ⁵⁴ pvton⁵⁵ | bris⁵⁶ almat eḡ tvng⁵⁷ mvskatal⁵⁸ | almat k̄inek az aľaba eḡ keves makarya⁵⁹ | vagon sos teyet eḡ faszekal tiz melesztet⁶⁰ | kōver kapant az hatalmas vr Jsten tarca | meg .k. Datum Az .k. sarvaraba .9. ianvari | .1559.

Az .k. med orsollaĳa

Címzés:

Tekentes Naagsagos | tiztelendõ nadrispan | vramnak az nagsagos | nadasd̄y thamasnak | nekem tiztelendõ | szerelmes vramnak

³⁸ Tintafoltos v.

³⁹ Interlineáris betoldás az oldal szélén hely hiányában.

⁴⁰ Hagymásy Lestár Zala vármegyei birtokos. Lánya Hagymásy Margit, akinek a második férje Bocskai István erdélyi fejedelem volt (SZABÓ 2008: 174).

⁴¹ Tintafoltos j̄.

⁴² Interlineáris betoldás.

⁴³ Utána áthúzott betoldásjel.

⁴⁴ Tintafoltos v.

⁴⁵ Tintafoltos ḡ.

⁴⁶ Az első *n* felett elmosódott vonás. – Frangepán (Szlúny) Anna, Kanizsai Orsolya udvarló-leánya. Apja Frangepán György; bátyja Frangepán Ferenc törökverõ hadvezér, horvát bán; nagybátyja, Frangepán Kristóf Kanizsai Orsolya mostohaapja volt (SÖPTEI 1996: 7).

⁴⁷ Oláh Császár Miklós. Nagybátyja Oláh Miklós humanista tudós, Mária királyné titkára, zágrábi, egri püspök, esztergomi érsek, kancellár, majd királyi helytartó (SÖPTEI 1996: 7).

⁴⁸ Interlineáris betoldás.

⁴⁹ Áthúzott *tennem* fölé betoldva.

⁵⁰ *Menyegző*: Kanizsai Orsolya a leánynézõre gondolhatott (SÖPTEI 1996: 9).

⁵¹ Szemcsey László Nádasdy Tamás szolgálatában állt (DOMINKOVITS 2017: 4).

⁵² *Tonna*: 'hordó', német eredetű darabmérték (TERBE 2014: 95).

⁵³ *Szaladja*: 'sózott hering' (BENDA 2004: 244).

⁵⁴ Elõtte feltehetőleg áthúzott graféma.

⁵⁵ *Puttony*: 'tartóedény' (TESz. **puttyony**).

⁵⁶ Elõtte áthúzott *birisalmat* vagy *br̄risalmat*.

⁵⁷ *Tung*: ürmérték vagy 'hordócska' (TERBE 2014: 97).

⁵⁸ Elõtte törölt graféma.

⁵⁹ *Makaria*: körtefajta (VIDA 1988: 342).

⁶⁰ *Melleszt*: a madár mellén levõ tollakat, pilléket kitépi, tágabb értelemben: megkopasztja (SZEMKÉNYI 2009: **galamb**).

B) Olvasat

Tekéntetes, nagyságos, tisztelendő, szerelmes uram, az én szolgálatomnak ajánlása után kívánom az kegyelmed egészségét hallanom. Mi az Úristennek jóvoltából mind az kegyelmed kis Ferkójával egyetembe egészségbe vagyunk. Az Úristen engedjen kegyelmednek is jó egészséget! Hagymásy Lestár uram mi választ tett az kegyelmed levelére, megérti kegyelmed az ű kegyelme leveléből. Én azon könyörgök kegyelmednek, hogy ha immár felment volna, szólna kegyelmed, hogy sietne az leánnak marhát alákülden, mert igen rövid az üdő. Azé[rt] legénynek sem tudom hírré tennem addig. Az menyegző napot húshagyó vasárnap előtt való vasárnapra kellene hadnunk, mert az Szemcsey Lászlóé is húshagyó vasárnap leszen. Ha ott még nem készülhetne is, itt én hamar megkészíttetném. Továbbá: im, küldtem kegyelmednek tizenkét tuna zsaladját, három tuna téntahalat, egy putton brisalmát, egy tung muskatál almát, kinek az aljába egy kevés Makaria vagyon, sós tejet egy faszékkal, tíz mellyesztett kövér kappant. Az hatalmas Úristen tartsa meg kegyelmedet. Datum Az kegyelmed Sárvárába .9. ianvari .1559.

Az kegyelmed Orsollája

Címzés:

Tekéntetes, nagyságos, tisztelendő nádrispán uramnak, az nagyságos Nádasdy Tamásnak, nekem tisztelendő, szerelmes uramnak

C) Értelmezés

Tekintetes, nagyságos, tisztelendő, szeretett uram, az én szolgálatomnak ajánlása után kívánom kegyelmed egészségét hallani. Mi az Úristennek jóvoltából mind a kegyelmed kis Ferkójával egyetemben egészségesek vagyunk. Az Úristen engedjen kegyelmednek is jó egészséget! Hogy Hagymásy Lestár uram milyen választ tett kegyelmed levelére, megérti kegyelmed az őkegyelme leveléből. Én azért könyörgök kegyelmednek, hogy ha már felment, szóljon kegyelmed, és siessen a leánynak a kincseket alákülden, mert igen rövid az idő. A legénynek sem tudok hírt adni addig. A leánynéző napját a húshagyó vasárnap előtti vasárnapra kellene hagynunk, mert Szemcsey Lászlóé is húshagyó vasárnap lesz. Ha ott még nem rendezhetnék is meg, itt én hamar megrendezném. Továbbá: im, küldtem kegyelmednek tizenkét hordó sózott heringet, három hordó tintahalat, egy edény birsalmát, egy hordócska muskotály almát, aminek az aljában egy kevés Makaria-körte van, sós tejet egy fazékkal, és tíz, mellén megkopasztott kövér kappant. A hatalmas Úristen tartsa meg kegyelmedet. Dátum: kegyelmed Sárvárában, 1559. január 9.

Kegyelmed Orsolyája

Címzés:

Tekintetes, nagyságos, tisztelendő nádrispán uramnak, nagyságos Nádasdy Tamásnak, nekem tisztelendő, szeretett uramnak

6. levél

Pozsony, 1559. január. KÁROLYI–SZALAY (31) közlése szerint 1559. január 2.

Nádasdy Tamás Kanizsai Orsolyának. Saját kezű levél.

- KÁROLYI–SZALAY 1882: 31.

A) **Átirat**

Szerelmes orsikam, Ertem az te leveledből hoǵ | ferko nathas, eş hurut Jsten ágon eghesseghet | neki, kerlekis hoǵ ird megh mint vaǵon

Az ide fel íovesedrűl azt hiszem hoǵ nem | leszen gondod,

Az Doktor⁶¹ felől irtam volt azt, hoǵ | csak nem szeghen pal wramma⁶² | len, annira el busetotak vala, | de immar megh tert az menegző | vtan,

Az Daika⁶³ aszon [l]eaña felől reghenn | valasztot [...]⁶⁴, aztis hyszem⁶⁵ | reghenn ot vaǵon az leañnal | mert nekem lestar wram az[t]⁶⁶ | monta vala, hoǵ megh irta | feleseghenek⁶⁷ hoǵ oda külǵo,

Az gűlesth tennap kezdetek⁶⁸ el | Valamikor veghezhetek el, | felek raǵta hoǵ veghe lehessen | ez farsangba, ||

Török csaszar⁶⁹ fiaǵ között maǵak | kőz hýrrel, hoǵ valamý igenetlensegh | volna, ha bizon volna haznalna | nekűnk, de az bizon hoǵ Persiaǵ kiral⁷⁰ | megh verte az Tatart, az is haznal | valamit nekűnk⁷¹, De viszont | eşmegh ighen art nekűnk, hog az | Törököt⁷² tiz ezer spaniolt vagtak | le Afrikaba, Jsten seghecen | bennűnk, [e]s⁷³ tarczon .v.sz.f. | mind fe[rkoyal]⁷⁴ egetembe, Datum | Poǵont⁷⁵ [...]⁷⁶ January 1559

Az te Nadaǵdyd

czoda sok dolgokat kývan csaszar | ez gűlesenn ez orszaghtul⁷⁷ | De ighen őztöver az peczeñe | keves jira⁷⁸ czőpőgheth

Címzés:

Thekēntetes, Naǵssaghos, eş | Thýztelendő Kanýsai Orsollanak | etc. Nekem szerelmes felesse= | ghemnek etc.

⁶¹ A Nádasyak közelében több doktor is előfordult, a levélből nem azonosítható, hogy Nádasy melyik doktorra gondolt.

⁶² A levél alapján nem azonosítható személy.

⁶³ Nádasy Ferencnek több dajkája is volt, a levélből nem azonosítható, hogy Nádasy melyik dajkára gondolt.

⁶⁴ Lyukas a papír.

⁶⁵ Lyukas a papír.

⁶⁶ A papír széle szakadás miatt hiányzik.

⁶⁷ Csáby Katalin, Hagymásy Lestár felesége (SZABÓ 2008: 175).

⁶⁸ Előtte áthúzott *vegh*.

⁶⁹ I. Szulejmán (1494–1566) oszmán szultán (1520–1566) (B. SZABÓ – FARKAS 2020: 22).

⁷⁰ I. Tahmásp (1514–1576) perzsa sah (1524–1576) (B. SZABÓ – FARKAS 2020: 22).

⁷¹ *Neki*, -ből javítva: az *i* ű-vé alakítva, az *-nk* utólag betoldva az első vessző fölé. Az új vessző is a sor alatt található helyhiány miatt.

⁷² Az első ő tintafoltos.

⁷³ Lyukas a papír.

⁷⁴ Lyukas a papír.

⁷⁵ Pozsony (ma Bratislava, Szlovákia).

⁷⁶ Lyukas a papír.

⁷⁷ Előtte áthúzott *gu*.

⁷⁸ Előtte áthúzott *szir*.

B) Olvasat

Szerelmes Orsikám, értem az te leveledből, hogy Ferkó náthás és hurut/hurút. Isten adjon egészséget neki, kérlek is, hogy írd meg, mint vagyok.

Az ide feljövésedről, azt hiszem, hogy nem leszen gondod.

Az doktor felől írtam volt azt, hogy csaknem szegén Pál urammá lén, annyira el búsították vala, de immár megtért az menyegző után.

Az dajka asszon [l]eánya felől régen választot [...]m. Azt is hiszem, régen ott van az leánynál, mert nekem Lestár uram az[t] mondta vala, hogy megírta feleségének, hogy oda küldjö.

Az gyűlést tennap kezdték el. Valamikor végezhetjék el, félek rajta, hogy vége lehessen ez farsangba.

Török császár fiai között, mandják közhírral, hogy valami igyentlenség volna. Ha bizony volna, használna nekünk, de az bizony, hogy persiai királ megverte az tatárt, az is használ valamit nekünk. De viszont ésmég/esmég igen árt nekünk, hogy az törökök tízezer spanyolt vágtak le Afrikába. Isten segítsen bennünk, [é]s tartson ű szent felsége mind Fe[rkóval] egyetembe, Datum Pozsont [...] Januárj 1559

Az te Nádazsdid

Csoda sok dolgot kíván császár ez gyűlésen ez országtúl, de igen ösztövér az pecsenye, kevés zsírja csöpöghet.

Címzés:

Tekéntetes, nagyságos és tisztelendő Kanisai Orsollának etc., nekem szerelmes feleségemnek etc.

C) Értelmezés

Szeretett Orsikám, értem a leveledből, hogy Ferkó náthás és köhög. Isten adjon egészséget neki; kérlek is, hogy írd meg, hogyan van.

Az ide feljövéseddel, azt hiszem, hogy nem lesz gondod.

A doktrorról írtam, hogy csaknem olyanná vált, mint szegény Pál uram, annyira elbúsították; de már jobban van a menyegző után.

A dajka asszony leánya felől már rég választ adtam. Azt is hiszem, régóta ott van a leánynál, mert nekem Lestár uram azt mondta, hogy megírta feleségének, hogy oda küldje.

A gyűlést tegnap kezdték el. Nem tudom, mikor fejezik be; remélem, hogy vége lesz a farsang alatt.

A török császár fiai között, azt mondják közhírként, hogy valami egyet nem értés van. Ha igaz lenne, az használna nekünk; de az bizonyos, hogy a perzsiai király megverte a tatárt, az is használ valamit nekünk. De viszont: ismét igen árt nekünk, hogy a törökök tízezer spanyolt vágtak le Afrikában. Isten segítsen bennünket, és tartson meg ő szent felsége mind Ferkóval egyetemben. Dátum: Pozsony, 1559. január.

A te Nádasyd

Csoda sok dolgot kíván császár e gyűlésen ez országtól; de igen sovány a pecsenye, kevés zsírja csöpöghet.

Címzés:

Tekintetes, nagyságos és tisztelendő Kanizsai Orsolyának etc., nekem szeretett feleségemnek etc.

7. levél

Bécs, 1559. május 16.

Nádasdy Tamás Kanizsai Orsolyának. A deák (D3) által lejegyzett levél alatt, valamint a bal margón, a szövegre merőlegesen Nádasdy sajátkezű írása található.

• –

A) Átirat

Thekentetes, Nağságos, Týzthelendő, ęs Szerelmes feleseghem, | Kőzönetemnek Vtanna. Jol ertöm, hoğ čhak ęn | ream hattad, hol kellessek laknod. Ha az Kerbelý | azalo ház, megh kezülheth wala, tahath mýnd | Veled egetemben, ott akartam laknom. ha kębzed | azerth hoğ megh čhýnalthatod⁷⁹, lęg erte. De | kęrlek az istenertis, hoğ ha az árok megh kezd | býzödný, ęs g[...]z⁸⁰ ęgh kezd leńńý, mýnd az | ğýermekkel egetembe, mýndýarasth meńnel | onnaýd Vala[ho]wa.⁸¹ Ęn nem tudom mýkron | lęzen ýnneyd [f]w⁸² zabadulassom, ęn mýnd | addęgh sem kez[...]h⁸³ haza mehetnem, mýgh | čhazartol, amaz dologhrol, Kýt⁸⁴ twcz. Valasztom | nem ýw. Te azon kőzbe az pęnzerth mýnden|=fele lęg erte. ęs ha eęeb nem leheth benne. | mýgh az feýer Thwlkotis megh ne kemeld, hoğ megh ne fógathkozwnk pęnznekól. Jsten |Tharčhon megh mýnd Ferenczel egetembe ýo | eghesseęghben sok eztendeigh. Kólth Bečhbe | 16 Maý .1559.

Jrd⁸⁵ megh mit vugek ferkonak,⁸⁶ | Az Daikanak, kegesnek, ęs | ekesnek⁸⁷, mert vķ forgodnak | ferko kőřul, ird megh nekedis | mit vűgek

Ferkot⁸⁸ sies megh tanetaný, az | v̇ neuet meghierni, mert az kitul, az penzt | kőlczōn fel veszek, azt kiuanák, az en, ęs | az⁸⁹ te, ęs ferko keze irasa, raita legen az levelen

Címzés:

Spectabilj et Magnificae dominae | Vrsulae de Kanýsa, Palatinae | Regni Hungarię et Domine | consorti nostrę charissimę atque honorandę

B) Olvasat

Tekéntetes, Nagyságos, Tisztelendő és szerelmes feleségem, köszönetemnek utána: jól értöm, hogy csak énreám hattad, hol kellessék laknod. Ha az kerbéli aszalóház meg-

⁷⁹ Tintafoltos o.

⁸⁰ Lyukas a papír.

⁸¹ Lyukas a papír.

⁸² Lyukas a papír.

⁸³ Lyukas a papír.

⁸⁴ A K a-ból javítva.

⁸⁵ Saját kezű szöveg.

⁸⁶ Utána áthúzott ę.

⁸⁷ Ékes, Nádasdy Ferenc dajkája (TAKÁTS 1922: 47).

⁸⁸ Saját kezű szöveg a bal margón, a szövegre merőlegesen.

⁸⁹ Előtte áthúzott te,.

készülhet vala, tehát mind veled egyetemben ott akartam laknom. Ha képzéd azért, hogy megcsináltatod, légy érte. De kérlek az Istenért is, hogy ha az árok meg kezd bizódnyi, és g[...]z ég kezd lennyi, mind az gyermekkel egyetembe mindjára menjél onnadj vala[ho] va. Én nem tudom, mikoron leszen innejd [f]űszabadulásom, én mindaddég sem kez[...] hazamehetnem, míg császártól amaz dologról, kit tudsz, választom nem jű. Te azonközbe az pénzért mindenfelé légy érte, és ha egyéb nem lehet benne, míg az fejér tulkot is meg ne kéméld, hogy meg ne fogyatkozzunk pénz nékül. Isten tartson meg mind Ferenczel egyetembe, jó egészségben, sok esztendeig. Költ Bécsbe 16 Mai .1559.

Írd meg, mit vügyek Ferkónak, az dajkának, Kegyesnek és Ékesnek, mert űk forgódnak Ferkó körül. Írd meg, neked is mit vügyek.

Ferkót siess megtanítani az ű nevét megírnyi, mert az kitűl az pénzt kölcsön felvesszek, azt kívánják, az én, és az te és Ferkó keze írása rajta legyen az levélen.

Címzés:

Spectabilj et Magnificae dominae Vrsulae de Kanÿsa, Palatinae Regni Hungarię et Domine consorti nostrę charissimę atque honorandę

C) Értelmezés

Tekintetes, nagyságos, tisztelendő és szeretett feleségem, köszönetem után: értem, hogy csak rám hagyta, hol kelljen laknod. Ha a kerti aszalóház elkészül, veled együtt ott akarok lakni. Ha úgy látod azért, hogy megcsináltatod, tégy érte. De kérlek, az Istenért is, hogy ha az árok bűzölni kezd, és rossz kezd lenni a levegő, a gyermekkel együtt mindjárt menj onnan máshova. Én nem tudom, mikor lesz innen szabadulásom, mindaddig nem mehetek haza, amíg császártól arról a dologról, amit tudsz, válaszom nem jön. Te eközben a pénzt bárhonnán próbáld előkeríteni, és ha egyebet nem lehet tenni, még a fehér tulkot se kéméld, nehogy megfogyatkozzunk pénzben. Isten tartson meg Ferenczel együtt, jó egészségben, sok esztendeig. Kelt Bécsben, 16 Mai .1559.

Írd meg, mit vigyek Ferkónak és a dajkáknak, Kegyesnek és Ékesnek, mert űk forogódnak Ferkó körül. Írd meg, hogy neked is mit vigyek.

Ferkót siess megtanítani leírni a nevét, mert akiktől a pénzt kölcsön vesszük, azt kívánják, az én, a te és Ferkó keze írása is rajta legyen a levélen.

Címzés:

Spectabilj et Magnificae dominae Vrsulae de Kanÿsa, Palatinae Regni Hungarię et Domine consorti nostrę charissimę atque honorandę

8. levél

Sárvár, 1559. május 16.

Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak. A deák (D4) által lejegyzett levél alatt Kanizsai saját kezű aláírása található. A deák által írt címzés után egy saját kézzel írt sor látható, valamint címzés bal oldalán, a szövegre merőlegesen is.

• –

A) **Átirat**

Tekentes nasagos es nekem zerelmes vram | Bolgalotomnak vtanna kÿvanom az .k. | Jo ekesseket hallanom mÿ istennek jo | voltabol mint az .k. ferkeÿvel jo | ekessekre vagionk az isten kegelmessekiu | bol az zemem annira vagion hog nem | faj⁹⁰ chak hog mek nem eres ha⁹¹ zel | erÿ mek nehezen zenvedem mik | mek varom eg nihan napon ÿt | sarvarot hog jobollon az zemem | mihelt annira esmerem az zememit | nem kesem el megek az .k. paranchologia | zerent Lewkara⁹²

touaba banfÿ lazo⁹³ vram jet vala hozzam | mint azzonommal⁹⁴ egetembe ÿde Sorvara | emlekezek az pez felel az kÿt .k. | kert volt tele en kerdem ha latta | gabriel deakot⁹⁵ monda hog Lenvan⁹⁶ | az varos veken talalta volt hog | ide Je volt kerdette gabriel deak | telÿ hog hova megen felt neki banfi | lazlo vram ezt monta hog jde Sarvara || Je gabriel deak chak ezt monta hog | Jo helre megen .k. mert ha uram | hon nincz azzonom othn vagion | ÿw .k. nekem ÿg zola az pez felel | hog ÿw .k. nem ketes es hog⁹⁷ | en magamat avol kinalom vala hog | ha en telem kilÿp leuelÿt kivan az | kegelmedetol kÿz voltam volna mek | hanom⁹⁸ ÿw kegelmenek az .k. | paranchologia zerent de azt monda | hog mek hÿtte k. vtan enkemet | .kegelmedet azon keveli hog .k. mek | bocassa hog az eg napot el vetelte | az tonnapi napot chak az volt az | oka hog ez reni⁹⁹ uramnak az kissebÿk | fia mek holt oda kellÿt menni | mÿrt nag keseresekeit mieltik mint | ÿw maga mint az azzon || az ki vesarnap je az masikon .k. kÿnchet¹⁰⁰ | bolondosba¹⁰¹ az kegelmit embere | kezebe agia az ezer forentot eg ezert | az az zent jvan havanak neget napian | agia neki lazlo vram az pezt bolondosba | valakit .k. erte kÿvlt azt mongia hog | aba .k. semmi fogiatkozasa ne[m]¹⁰² lezen | az hatalmas vrÿsten tarcha mek [.]k.¹⁰³ | minden jowal ez leuel kÿvlt az .k. | Saruaraba 16 maj 1559 Az¹⁰⁴ .k.med | orsollaÿa etc.

⁹⁰ Sor elejére betoldva.

⁹¹ A *h* talán *a*-ból javítva.

⁹² Léka, Burgenland tartomány, Ausztria (ma Lockenhaus).

⁹³ Bánffy László (–1583) főajtónálló, főlovászmester, zalai főispán (1569–1579) (MONOK 2005: 62).

⁹⁴ Somi Borbála, Bánffy László felesége (MONOK 2005: 63).

⁹⁵ Szentgyörgyi Gábor (1520–30 k.–1593 után), Nádasdy Tamás titkára. 1554-ben került Nádasdy szolgálatába, ahol a nádor titkáraként a családi udvartartás egyik vezető figurájává vált. Nádasdy életrajzának és sírfeliratának írója (GULYÁS 2018: 63).

⁹⁶ A deák feltehetően az egy sorral fentebb található *latta* szót kezdte el írni. Az *a*-t *e*-re javította, a *t*-t félbehagyta, az *n* interlineáris betoldás. – Alsólendva, Pomurska régió, Szlovénia (ma Lendava).

⁹⁷ Utána feltehetőleg *enmag* áthúzva.

⁹⁸ Az *a* után félbehagyott betű.

⁹⁹ A levél alapján nem azonosítható személy.

¹⁰⁰ A szó vége a papír szélén rosszul látható, az olvasata bizonytalan.

¹⁰¹ Bolondóc vára, Trencsényi kerület, Szlovákia (ma Beckov). A vár Bolondos néven is ismert (KOVÁCS 2017: 43). Házasság által került Alsólindvai Bánffy Pálhoz (NAGY 1: 158), majd öröklés útján leszármazottja, Bánffy László birtokába.

¹⁰² Egy papírdarab takarja.

¹⁰³ A *k* előtti pontot papírdarab takarja.

¹⁰⁴ Saját kezű aláírás.

Címzés:

Tekentetes nagsagos | tiztelende¹⁰⁵ nader | espan vramnak | nagsagos¹⁰⁶ nadasdi | tamasnak nekim | zerelmes vramnak | orsika¹⁰⁷ levele
Banffy¹⁰⁸ lazlo | vramrul

B) Olvasat

Tekéntetes, nasságos és nekem szerelmes uram, szolgálotomnak utána kívánom az kegyelmed jó ekéssékét hallanom. Mi Istennek jóvoltából mint az kegyelmed Ferkóével jó ekéssékbe vagyunk. Az Isten kegyelmességéből az szemem annyira vagyunk, hogy nem fáj, csak hogy mék nem erés, ha szél éri, mék nehezen szenvedem. Mík mekvárom egy nihan napon itt Sárvárrott, hogy jobollon az szemem. Mihelt annyira esmerem az szemem, nem késem, elmegyek az kegyelmed parancsolaggya szerint Lókára.

Továbbá: Bánfi László uram jett vala hozzám, mint asszonommal egyetembe, ide Sárvárra. Emlékezek az péz felél, az kit kegyelmed kért volt téle. Én kérдем, ha látta Gábrriel deákot. Mondá, hogy L[?ök]ján az város vékén találta volt, hogy ide jé volt. Kérdette Gábrriel deák téli, hogy hova megyen. Fel[el]t neki Bánfi László uram, ezt mondta, hogy ide Sárvárra jé. Gábrriel deák csak ezt mondta, hogy jó helre megyen kegyelmed, mert ha uram hon nincs, asszonom otthon vagyunk. Őkegyelme nekem így szóla az péz felél, hogy őkegyelme nem kétes, és hogy én magamat avvol kínálok vala, hogy ha én télem kilip, levelit kíván az kegyelmedtől. Kisz voltam volna mekhannom őkegyelmének az kegyelmed parancsolaggya szerint, de azt mondá, hogy mekhítte kegyelmed után enketem. Kegyelmedet azon kéreli, hogy kegyelmed mekbocsássa, hogy az egy napot elvétette, az tennapi napot. Csak az volt az oka, hogy ez Rényi uramnak az kisebbik fia mekholt, oda kellitt menni, mírt nagy keserésekit mieltik, mint ő maga, mint az asszon. Az ki vasárnap jé az másikon, kegyelmed kincset Bolondosba az kegyelmit embere kezébe adja, az ezer foréntot. Egy ezert azaz Szent Iván havának negyet napján adja neki László uram. Az pézt Bolondosba valakit kegyelmed érte költ, azt mondja, hogy abba kegyelmednek semmi fogyatkozása ne[m] leszen. Az hatalmas Úristen tartsa mek kegyelmed minden jóval. Ez levél költ az kegyelmed Sárvárába 16 maj 1559

Az kegyelmed Orsollája *etc.*

Címzés:

Tekéntetes, nagyságos, tisztelendé náderespán uramnak, et? nagyságos Nádasdi Tamásnak, nekim szerelmes uramnak. Orsika levele Bánfi László uramról

C) Értelmezés

Tekintetes, nagyságos és szeretett uram, szolgálatom után kívánom a kegyelmed jó egészségét hallanom. Mi Istennek jóvoltából mind a kegyelmed Ferkójával jó egészségben vagyunk. Isten kegyelmességéből a szemem úgy van, hogy nem fáj, csak még nem erős, ha szél éri, még nehezen viselem. Még várok néhány napot itt Sárvárban, hogy javuljon a szemem. Mihelyt elég jónak érzem hozzá a szememet, nem késlekedek, elmegyek a kegyelmed kérése szerint Lékára.

¹⁰⁵ A z javított vagy szárában megerősített betű.

¹⁰⁶ Előtte félbehagyott z.

¹⁰⁷ Az *orsika levele* saját kezű.

¹⁰⁸ Saját kezű, a címzés bal oldalán, a szövegre merőlegesen írva.

Továbbá: Bánfi László uram jött hozzám, asszonyommal együtt, ide Sárvárra. Emlékeztetett a pénzre, amit kegyelmed kért tőle. Megkérdeztem, hogy látta-e Gábriel deákat. Mondta, hogy Lékán [?] a város végén találta idefelé jövet. Kérdezte Gábriel deák tőle, hogy hova megy. Felelt neki Bánfi László uram, hogy ide Sárvárra jön. Gábriel deák erre csak azt mondta, hogy „jó helyre megy kegyelmed, mert ha uram otthon nincs is, asszonyom otthon van”. Őkegyelme nekem úgy szólt a pénzről, hogy nem kételkedik benne, hogy megkapja, és én magam felajánlottam, hogy ha tőlem elmegy, levelet kap kegyelmedtől. Kész lettem volna meghagyni ezt őkegyelmének a kegyelmed kívánsága szerint, de azt mondta, hogy megbízik kegyelmed után bennem is. Kegyelmedet arra kéri, hogy kegyelmed bocsássa meg, hogy egy napot elvesztegetett, a tegnapi napot. Csak az volt az oka, hogy Rényi uram kisebbik fia meghalt, oda kellett mennie, mert nagyon keseregtek, mind ő maga, mind az asszony. Aki vasárnap jön a másikon (kocsin?), kegyelmed kincsét a Bolondosban (Bolondócon) a kegyelmed embere kezébe adja, az ezer forintot. Egy ezret Szent Iván havának negyedik napján ad neki László uram. Ami pénzt a Bolondosba (Bolondócba) valakinek kegyelmed küld, azt mondja, hogy abban kegyelmednek semmi kára nem lesz. A hatalmas Úristen tartsa meg kegyelmedet minden jóval. E levél kelt kegyelmed Sárvárában, 16 maj 1559

Kegyelmed Orsolyája *etc.*

Címzés:

Tekintetes, nagyságos, tisztelendő nádorispán uramnak, nagyságos Nádasdi Tamásnak, szeretett uramnak. Orsika levele Bánfi László uramról

9. levél

Sárvár, 1559. június 4.

Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak. Deák (D5) által lejegyzett levél.

• KÁROLYI–SZALAY 1882: 105; VIDA 1988: 232–233.

A) Átirat

Örökke walo szolgálatomnak uthanna Az en szömeým | allapattýa dolgarol FerencZ uram¹⁰⁹ en hagýasombul | beuöbben ýr Jstennek akarattýabol vgýan yol walek¹¹⁰ | megh es kezdöttek wala tÿßtulny, hanem az keth nap | kezde esmet mynd az kettönek az heýa wörössödnÿ | snağ wýszketegh wağon raÿtok, kequalthkeppen az szömeýmnek | az belsö szegletýbe, kýk embernek az orra felerol | wannak, ameñere lehet walasztýgh tartosztatom magha=|=moth az szemeým törlesëtü, de neha kýwaltkeppen | beszëd közöth magham felettëbe nem myndenkor ohatom | megh maghamat tüle, sfelök hoğ ha sokath tarth. hoğ | az szemeým heýay kýës ne fordullanak myatta, kýtü | Jsten oltalmazzon, [...]e¹¹¹ hallottam, slattam es affele törtënetöketh. De eczör lattam en nemýnemew ýreth, | kýnek szüene szýntën ollán minth az ruha porae, azzal | az ýrrel chak az weghe^{t112} kentek az embernek szömeýnek | megh, smondhatatlan ighen hasznalth az wýszketögh el | wetelrül. De nem

¹⁰⁹ Sennyey (Zsennyey) Ferenc kapuvári prefektus, majd kapuvári, sárvári és lékai prefektus (SZATLÓCZKI 2016: 135–136).

¹¹⁰ A k g-ből javítva.

¹¹¹ Nem azonosítható szövegrész.

¹¹² A g feltehetően javított betű.

tudom micsoda newe. Azērth keg.deth | kērōm, mŷnth Berelmes wramath, hog the keg.ed | tudakolnĕk errul ez ŷrrul, ęs wag azth wag walamŷ | egeb orwossaghot kŷlgŷōn. kŷ az wŷzketegōth el | wegŷe rolam, merth ighen gonoszul wagok mŷatta. | Jsten tarcha megh kg.deth minden ŷowawal. kōlth | Saarwarath 4 Junŷ 1559.

Kegeđ | szolgálōŷa

Belōl¹¹³ az szemeŷmnek semmŷ | ŷawalŷŷok nŷnch, hanem | chak az szemōm heŷaŷn | wagōn az wōrōssęgh, ęs | az wŷzkethegh.

Az¹¹⁴ kged Orsjkaja

Címzės:

*Exemplum litterarum Dominae | Palatinissae ad Dominum | maritum suum datarum [ronc?]*¹¹⁵ *oculorum | Dolentium*

B) Olvasat

Örökkėvaló szolgálatomnak utána. Az én szōeim állapotja dolgáról Ferenc uram én hagyásombul bėvōbben ír. Istennek akaratjából ugyan jól valék, meg és/es kezdōttek vala tisztulni. Hanem az két nap kezdė esmėt mind az kettōnek az hėja vōrōsōdni, s nagy viszketeg vagyon rajtok, keváltkėppen az szōeimnek az belsō szegletibe, kik embernek az orra felėrōl vannak. Amennyėre lehet, vālasztig tartōztatom magamot az szemeim tōrlėsėtul, de nēha, kiváltkėppen beszėd kōzōtt, magam feledtėbe nem mindenkor óhatom meg magamat tūle. S félōk, hogy ha sokat tart, hogy az szemeim hėjai ki és/es ne fordullanak miatta, kitul Isten oltalmazzon. [...]e hallottam s láttam és/es affėle tōrtėnetōket. De egyszōr láttam én nėminemŷ íret, kinek szūne szintėn ollan, mint az ruha poráė. Azzal az írrel csak az végėt kentėk az embernek szōeimnek meg, s mondhatatlan igen használt az viszketōg elvételrul. De nem tudom, micsoda neve. Azėrt kegyelmedet kėrōm, mint szerelmes uramat, hogy te kegyelmed tudakolnėk errul ez írul, és vagy azt, vagy valami egyėb orwossāgot kŷldjōn, ki az viszketegōt elvegye rōlam, mert igen gonoszul vagyok miatta. Isten tartsa meg kegyelmedet minden jovával. Kōlt Sārváratt, 4 Juni 1559.

Kegyelmed szolgálōja

Belōl az szemeimnek semmi nyavalājok nincs, hanem csak az szemōm hėjain vagyon az vōrōssęg és az viszketeg.

Az kegyelmed Orsikāja

Címzės:

Exemplum litterarum Dominae | Palatinissae ad Dominum | maritum suum datarum [ronc?] oculorum | Dolentium

C) Értelmezės

Örökkėvaló szolgálatom ajánlása után. A szemeim állapotáról Ferenc uram a kėrėsemre bōvebben ír. Istennek hāla jól vagyok, tisztulni kezdtek a szemeim. Hanem két napja ismėt vōrōsōdni kezdett mindkėt szemhėjam, és nagyon viszket, fōleg a szemem belsō szegletėben, ami az ember orra felōl van. Amennyire lehet, visszatartom magam

¹¹³ A papír alján bal oldalon írt szōveg.

¹¹⁴ A papír alján jobb oldalon írt szōveg.

¹¹⁵ Nem azonosítható szōvegrész. – A leveltől eltėrō íráskėpŷ két sor.

a szemeim törlésétől, de néha, főleg beszéd közben magamról elfeldkezeve nem mindig tudom megállni. És félek, hogy ha ez sokáig tart, a szemhéjaim ki fognak fordulni miatta, amitől Isten oltalmazzon. Hallottam és láttam is ilyen történéseket. De egyszer láttam egyfajta gyógyírt, aminek a színe olyan, mint a ruha poráé. Ezzel a gyógyírral csak a végét kenték be az ember szemének, és kimondhatatlanul sokat használt a viszketés elmulasztására. De nem tudom, mi a neve. Azért kegyelmedet kérem, mint szeretett uramat, hogy kegyelmed tudakozzon e felől a gyógyír felől, és vagy ezt, vagy valami egyéb orvosságot küldjön, ami a viszkétést elmulasztja, mert igen rosszul vagyok miatta. Isten tartsa meg kegyelmedet minden javával. Kelt: Sárvárban, 4 Juni 1559.

Kegyelmed szolgálója

Belül a szemeimnek semmi baja nincs, hanem csak a szemhéjaim vörösek és viszketnek.

Kegyelmed Orsikája

Címzés:

Exemplum litterarum Dominae | Palatinissae ad Dominum | maritum suum datarum [ronc?] oculorum | Dolentium

10. levél

Léka, 1560. július 24.

Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak. Deák (D6) által lejegyzett levél.

• KÁROLYI–SZALAY 1882: 107–108.

A) Átirat

Az oruosságokath el felettem Volth láttá isten | de Jm wtanna küldöttem Kegyelmednek:

Towabba az ferencz Ruhájarul Valo | Barsonrulis el feletköztem Volth Emlékezný | kegyelmed El ne felegge Bator Valami | fekete barsonth Vegyen kegyelmed egý | dolmankanak Valoth: Az Aranyasrul se | feletkeszek kegyelmed Towabba bator Valamý | Arañfonalatis kulgyön kegyelmed es Pillagotis¹¹⁶ | Jonastis¹¹⁷ el ne felegge kegyelmed Ala kuldenj | Az Vristen Viselle Kegyelmedet Nagý Jo | Szerenczaval Jo Eghesseggel Datum Et Lewka | 24 Julý 1560.

Kanýsaý orsolýa.

Címzés:

Tekentetes es Nagýsagos. Vramnak. | Nadasdi Thamasnak.¹¹⁸ Magar orszagnak | Nador-ispañának Adassék ez lewel | Az en Szerelmes Vramnak Tulajdon | kezebe hamarsaggal

B) Olvasat

Az orvosságokat elfeledtem volt, látja Isten, de ím, utánaküldöttem kegyelmednek.

Továbbá: az Ferenc ruhájárul való bársonrúl is elfeledköztem volt emlékezni, kegyelmed el ne feledje. Bátor valami fekete bársont vegyen kegyelmed, egy dolmánkának valót. Az aranyasrul se feletkesszék kegyelmed. Továbbá: bátor valami aranyfonalat is

¹¹⁶ *Pillangó*: 'ruhadiszül alkalmazott fém vagy gyöngyházpikkely, flitter' (TESz. **pillangó**).

¹¹⁷ A levél alapján nem azonosítható személy.

¹¹⁸ Néhány soron át a tinta elmaszatolódott.

küldjön kegyelmed, és pillagót is. Jónást is el ne feledje kegyelmed alákülden. Az Úristen viselle kegyelmedet nagy jó szerencsával, jó egészséggel. *Datum Et Lőka*, 24 Juli 1560.
Kanizai Orsolya

Címzés:

Tekéntetes és nagyságos uramnak, Nádasdi Tamásnak, Magyarországnak nádorispánjának. Adassék ez levél az én szerelmes uramnak tulajdon kezébe hamarsággal

C) Értelmezés

Az orvosságokról elfeledkeztem, látja Isten, de ím, utánaküldtem őket kegyelmednek.

Továbbá: a Ferenc ruhájának való bársonyról is elfeledkeztem, kegyelmed el ne feledkezzen róla. Legalább valami fekete bársonyt vegyen kegyelmed, egy dolmánykának valót. Az aranyozotról se feledkezzen meg kegyelmed. Továbbá: legalább valami aranyfonalat is küldjön kegyelmed, és fényes ruhadísz is. Jónást se felejtse el kegyelmed alákülden. Az Úristen adjon kegyelmednek nagyon jó szerencsét, jó egészséget. *Datum Et Léka*, 24 Juli 1560.

Kanizsai Orsolya

Címzés:

Tekintetes és nagyságos uramnak, Nádasdy Tamásnak, Magyarország nádorispánjának. Adják ezt a levelet az én szeretett uramnak saját kezébe mihamarabb

Kulcsszók: középmagyar kor, forrásközlés, misszilisek, Nádasdy Tamás, Kanizsai Orsolya.

Hivatkozott irodalom

- BENDA BORBÁLA 2004. *Étkezési szokások a 17. században*. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- DOMINKOVITS PÉTER 2017. *A petőházi Zeke család levéltára (1283-1803)*. MNL GyMSM Soproni Levéltára, Sopron.
- ERDŐDY EDIT szerk. 1978. *Szeretők és házastársak*. Magvető, Budapest.
- GÉVAY ANTAL szerk. 1841. *A' budai pasák*. Bécs.
- GONDA IMRE – NIEDERHAUSER EMIL 1998. *A Habsurgok. Egy európai jelenség*. Pannonica Kiadó, Budapest.
- HARGITTAY EMIL szerk. 1981. *Régi magyar levelestár I-II*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- HEGEDŰS ATTILA – PAPP LAJOS szerk. 1991. *Középkori leveleink 1541-ig*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- KÁROLYI ÁRPÁD – SZALAY JÓZSEF szerk., 1882. *Nádasdy Tamás nádor családi levelezése*. A M. T. Akadémia Könyvkiadó-hivatala, Budapest.
- KOVÁCS HELGA 2017. Az ispáni várak neveinek névtani vizsgálata. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 13: 7–60.
- MÁLYUSZ ELEMÉR 1923. Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei. II. közlemény. *Levéltári Közlemények* 1: 287–309.
- MNL. = ORTUTAY GYULA szerk. 1977. *Magyar néprajzi lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MONOK ISTVÁN 2005. A Bánffy-család alsólindvai udvara és könyves műveltsége. In: MONOK ISTVÁN szerk., *Kék vér, fekete tinta*. OSZK, Budapest. 61–68.

- NAGY = NAGY IVÁN 1857–1868. *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal* 1–12. Pest.
- SÓPTEI ISTVÁN 1996. Főúri esküvő Nádasdy Tamás udvarában. *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője* 23/1: 7–23.
- SURÁNYI ANNA 2024. Misszilisek Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya levelezéséből. *Magyar Nyelv* 120: 114–127. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2024.1.114>
- SZABÓ ANDRÁS 2008. Az ismeretlen kismarjai Bocskai család. *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica* 13: 167–185.
- B. SZABÓ JÁNOS – FARKAS GÁBOR FARKAS szerk. 2020. *Örök Mohács: szövegek és értelmezések*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest.
- SZABÓ T. ATTILA 2005. 16. századi magyar növénynevek és növényismeret Váradi Lencsés György (1530–1593) Egész orvosságról való könyv, azaz *Ars Medica* című munkája tükrében. In: RÉVAY VALÉRIA szerk., *Nyelvészeti Tanulmányok: Simonyi-emlékülés, 2003*. Iskolakultúra, Pécs. 142–202.
- SZATLÓCZKI GÁBOR 2016. *Vár a várban. A várak népe és a mezei hadak. I. A várak népe*. Missiles, Szeged.
- SZEMERKÉNYI ÁGNES 2009. *Szólások és közmondások*. Osiris Kiadó, Budapest.
- GULYÁS BORBÁLA 2018. Szentgyörgyi Gábor Nádasdy Tamás életrajza és sírfelirata Istvánffy Miklós másolatí könyvében, valamint a nádor és felesége lékai síremlékén. In: FÁBIÁN LAURA szerk., *A könyv és olvasója: A 14–16. századi könyvkultúra interdiszciplináris megvilágításban*. MTA-ELTE HECE, Budapest. 59–74.
- TAKÁTS SÁNDOR 1922. *Régi idők, régi emberek*. Atheneum Kiadó, Budapest.
- TERBE ERIKA 2010. *Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei 1538–1575*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- TERBE ERIKA 2017. Hangjelölési kérdések Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya levelezésében. In: BENŐ ATTILA – GÚTI ERIKA – JUHÁSZ DEZSŐ – SZOTÁK SZILVIA – TERBE ERIKA – TRÓCSÁNYI ANDRÁS szerk., *Tudományköziség és magyarságtudomány a nyelvi dimenziók tükrében. A VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Pécs, 2016) három szimpóziumának előadásai*. Termini Egyesület, Budapest. 85–95.
- TESZ. = BENKŐ LORÁND főszerk. 1967–1984. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–4. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VIDA TIVADAR szerk., 1988. „*Szerelmes Orsikám...*” *A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- VÖRÖS ÉVA 2008. *A magyar gyógynövények neveinek történeti-etimológiai szótára*. Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtára, Debrecen.

Dictated letters of Tamás Nádasdy and Orsolya Kanizsai

The missives of Tamás Nádasdy and Orsolya Kanizsai are key sources for Middle Hungarian epistolary corpora, yet their phonological, orthographic, and dialectal features have been insufficiently explored. The main reason for this is the lack of a faithful transcription that would allow detailed linguistic analysis of spelling and sound representation. The identification of scribes in their non-autograph letters had not been the subject of investigation, neither the separation nor the characterization of individual hands had been carried out. One of the aims of this publication is therefore to present the scribes of Tamás Nádasdy and Orsolya Kanizsai from 1540–1561. I provide a faithful transcription, reading and interpretation of ten of their letters, including those written by six scribes, thus enabling comparison between dictated and autographed texts.

Keywords: Middle Hungarian period, source research, missives, Tamás Nádasy, Orsolya Kanizsai.

SURÁNYI ANNA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

LEVÉLSZEKRÉNY

Hévízi helyesíró győzött Gyulán

2026. február 26–27-én rendezték meg Gyulán az Implom József Középiskolai Helyesírási Verseny Kárpát-medencei döntőjét. A közel negyvenéves vetélkedést köszöntötte Nacsa Lőrinc nemzetpolitikáért felelős államtitkár (videófelvételtől) és dr. Görgényi Ernő polgármester. A szakmai programban előadást tartott dr. Benő Attila tanszékvezető professzor (BBTE), dr. habil. Schirm Anita egyetemi docens (SZTE), dr. habil. Mínya Károly intézetigazgató főiskolai tanár (NYE) és Kiss László író, tanár (Gyula). Idén „A magyar helyesírásért” Implom József-díjat a kutatók/oktatók közül dr. Schirm Anita és dr. Mínya Károly vehette át. A döntőn vált ismertté, hogy az idei felvételi eljárásban a kolozsvári egyetemen is, a szegedi bölcsészkaron is többletpontokra számíthatnak az Implom-verseny első hat helyén végzett diákok.

A Kárpát-medencéből érkezett 114 versenyző közül a legjobb gimnazistának Imre Levente (Bibó István Gimnázium, Hévíz, tanára Krizbai Csilla); a legjobb szakgimnazistának Jánostik Liliána (Bethlen István Közgazdasági Technikum, Veszprém, tanára Somfai Katalin); a legjobb szakközépiskolásnak Kovács Linda (Kovács Margit Szakközépiskola, Győr, tanára Vincze Gabriella); a legjobb határainkon túlinak Dávid Dóra bizonyult (Pozsony, Magyar Tannyelvű Gimnázium, tanára Kulcsár Mónika). A legmagasabb pontszámmal Imre Levente és tanára vehetett át Implom-díjat.

Az Erkel Ferenc Gimnáziumban lebonyolított versenyen magas színvonalú vetélkedés zajlott, hiszen 51 diák megszerezte az összes pont 80%-át. A tollbamondásban helyet kapott Blaha Lujza temetésének, a frankhamisításnak, a mohácsi csatának, az amerikai függetlenségi nyilatkozatnak és Szent Ferenc halálának évfordulója. A teszt a j/ly-os, földrajzi neves, egybe/különírással, ábécébe sorolással, jövevényszós írásmódot tűzte feladatul többek között.

A döntő megrendezését támogatta az Oktatási Államtitkárság, a Miniszterelnökség, a Bethlen Gábor Alapkezelő, a Nemzeti Tehetség Program, az Anyanyelvápolók Szövetsége, a Szegedi Tudományegyetem, a Gyulai Tankerületi Központ.

Az esemény lebonyolításában Zádori Ida gimnáziumi főigazgató és munkatársai kiváló munkát végeztek, a zsűriben dr. Takács Edit titkár (Budapest), dr. Vörös Ferenc főiskolai tanár (Savaria Tudásközpont) és dr. Sinkovics Balázs egyetemi adjunktus (SZTE) munkáját dr. Nagy János emeritus professzor (SZTE) irányította.

Dr. Nagy János, professor emeritus, a zsűri elnöke

Számunk szerzői

DR. BÜKY LÁSZLÓ, Szegedi Tudományegyetem, buky@hung.u-szeged.hu – DR. CSER ANDRÁS, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Angol-Amerikai Intézet, Elméleti Nyelvészet Tanszék; ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont, cser.andras@btk.ppke.hu – CSONTOS SÁRA, Magyarorságtudató Intézet; Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, csontos.sara@mki.gov.hu – DR. FARKAS TAMÁS, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, farkas.tamas@btk.elte.hu – DR. FORGÁCS TAMÁS, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, forgacs.tamas@szte.hu – DR. JANURIK TAMÁS, Kecskeméti Főiskola Tanítóképző Kar, janurik.tamas@freemail.hu – DR. KISS JENŐ, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, kisraba@gmail.com – DR. MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS, molnarz03@gmail.com – DR. NAGY L. JÁNOS, Szegedi Tudományegyetem, nljszeged@gmail.com – DR. P. KOCSIS RÉKA, ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont, pappne.kocsis.reka@nytud.elte.hu – DR. PLÉH CSABA, Közép-európai Egyetem, Kognitív Tudományi Tanszék, vispleh@ceu.edu – DR. SCHIRM ANITA, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, schirm.anita@szte.hu – DR. SÓLYOM RÉKA, Károli Gáspár Református Egyetem, Magyar Nyelv-, Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, solyom.reka@kre.hu – SURÁNYI ANNA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, suranyianni@gmail.com – DR. TÓTH ENDRE, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Régészeti Intézet; Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Könyvtár, teutanus@gmail.com – DR. ZOLTÁN ANDRÁS, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Ukrán Filológiai Tanszék, zoltand@staff.elte.hu.